

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

На правах рукопису

ЮГА Олександр Анатолійович

УДК 94:323.39(438):94(477)“1648/1659” (043.3)

**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА “УКРАЇНСЬКА
ПРОБЛЕМА”: ПОШУК ШЛЯХІВ РОЗВ’ЯЗАННЯ
(1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1659 рр.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Степанков Валерій Степанович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія	10
1.2. Аналіз джерельної бази	30
1.3. Теоретико-методологічні засади й понятійно-термінологічний апарат дослідження	41
Висновки до розділу 1	47
РОЗДІЛ 2. ПОШУК ЕЛІТОЮ ШЛЯХІВ РОЗВ’ЯЗАННЯ “УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ” У 1648 – 1650 рр.	49
2.1. Виникнення “козацької проблеми” та спроби її розв’язання (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)	49
2.2. Трансформація “козацької проблеми” в “українську” та пошук різних підходів її вирішення (лютий – грудень 1648 р.)	59
2.3. Переяславський етап перемовин з Військом Запорозьким на початку 1649 р. та їх наслідки	73
2.4. Позиція поміркованого угруповання (Є. Оссолінського – А. Киселя) у Зборівських переговорах й проблема ратифікації укладеного договору	82
Висновки до розділу 2	99
РОЗДІЛ 3. МІЛІТАРНИЙ КУРС ВАРШАВИ НА ЗНИЩЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЙОГО ПРОВАЛ (ГРУДЕНЬ 1650 – ТРАВЕНЬ 1655 рр.)	101
3.1. Перехоплення ініціативи радикальним угрупованням та його спроба розгрому козацької України (грудень 1650 – вересень 1651 рр.)	101
3.2. Політична боротьба серед правлячої верхівки з питання ратифікації Білоцерківського договору та її наслідки	108

3.3. Відмова правлячої верхівки від поновлення умов Зборівського договору й проведення Жванецької кампанії	117
3.4. Вплив міжнародного чинника на позицію угруповань еліти щодо пошуку варіантів врегулювання конфлікту (грудень 1653 – червень 1655 рр.)	132
Висновки до розділу 3	143
РОЗДІЛ 4. РОЗРОБКА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЕЛІТОЮ	
КОНЦЕПЦІЇ МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ (ЧЕРВЕНЬ 1655 –	
ТРАВЕНЬ 1659 рр.)	145
4.1. Пошук порозуміння з козацькою Україною в умовах війни зі Швецією та Московською державою	145
4.2. Польсько-українські дискусії зі змісту майбутнього договору та його укладення (серпень 1657 – вересень 1658 рр.)	157
4.3. Перегляд елітою умов Гадяцького договору та наслідки його ратифікації (вересень 1658 – травень 1659 рр.)	171
Висновки до розділу 4	184
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГАД – Архів головний актів давніх (Варшава)

Архів ЮЗР – Архів Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1859-1914.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15-ти т.]. – СПб., 1861-1892.

БМЧ – Бібліотека музею князів Чарторийських у Кракові

БПАН – Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ВУсР – Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т. – М., 1953.

ДБХ – Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Упорядн. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: АН УРСР, 1961.

ДОВ – Документы об освободительной войне украинского народа. 1648 – 1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965.

й. к. м. – його королівська милість

ЛННБУ – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

НБП – Національна бібліотека Польщі у Варшаві

УБХ – Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. – К.: Альтернативи, 1998.

УУГ – Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 –1687) / Матеріали до українського дипломатарію. – Київ-Львів, 2004.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. Важливе місце в історії Речі Посполитої середини – другої половини XVII ст. займали події Української національної революції, які спричинили утворення держави й важливі суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення на її теренах. Зважаючи на те, що вона виникла на частині підвладних Польській Короні українських земель, то її поява і функціонування стали значною проблемою для польсько-литовської політичної еліти, від результатів розв’язання якої значною мірою залежала майбутня доля Речі Посполитої. Кардинальні зміни стали викликом для неї у контексті спроможності визнання / невизнання права іншого народу на самостійний розвиток. Тому відбувався складний процес пошуку елітою оптимальних шляхів врегулювання надзвичайно кровопролитного конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною.

Розгортання революції істотно вплинуло не тільки на політичний розвиток Речі Посполитої, але й на процес перегрупування сил у Центрально-Східній Європі, що відбувався після завершення Тридцятилітньої війни. Вестфальський мирний договір 1648 р. зафіксував послаблення міжнародних позицій католицького блоку її країн-учасниць, у тому числі і Польсько-Литовської держави. Внаслідок укладення в 1654 р. українсько-російського договору на провідне місце у даному регіоні починає виходити Московська держава, що також вело до послаблення Речі Посполитої. Спостерігалось посилення позицій Швеції, яка у 1655 р. розпочала війну з Річчю Посполитою.

Актуальність вивчення проблеми полягає і в тому, що до сьогодні комплекс питань, пов’язаний із пошуком польсько-литовською політичною елітою шляхів розв’язання “української проблеми” впродовж 1648 – першої половини 1659 рр., не з’ясований в історіографії. Існують лише окремі вивчені аспекти, проте відсутня цілісна панорама політики річпосполитської еліти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося у рамках науково-дослідної програми Інституту історії України НАН України “Соціокультурний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя і раннього нового часу” (державний реєстраційний номер 0114U0007375).

Об'єктом дослідження є політична еліта Речі Посполитої середини XVII ст.

Предметом дослідження є діяльність політичної еліти (переважно урядової, хоча функціонування посольської ізби відображало й настрої шляхти воєводств), спрямована на розв'язання “української проблеми”.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з початку 1648 р. до середини 1659 р. Нижня межа зумовлена початком козацького повстання на Запорозжі; верхня визначається ратифікацією сеймом у травні 1659 р. Гадяцького договору. Обраний часовий проміжок дозволяє проаналізувати різні варіанти річпосполитської політичної еліти у розв'язанні “української проблеми”. Проте, з метою глибшого висвітлення процесу виокремлення в її середовищі різних угруповань, автору доводилося виходити за рамки задекларованої нижньої хронологічної межі, звертаючись до подій останньої третини XVI – першої половини XVII ст.

Територіальні межі дослідження визначаються теренами Речі Посполитої та витвореної в процесі революції Української держави.

Мета роботи полягає у з'ясуванні процесу пошуку річпосполитською елітою варіантів розв'язання “української проблеми” та його результатів.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань:**

- в'яснити стан історіографічного вивчення проблеми та репрезентативність джерельної бази;
- висвітлити формування серед еліти різних підходів до розв'язання “козацької проблеми” впродовж останньої третини XVI – першої половини XVII ст.;

- проаналізувати трансформацію “козацької проблеми” в “українську” та розкрити процес становлення різних угруповань еліти й кристалізацію їхніх програмних засад у 1648 р.;

- встановити інструментарій спроб врегулювання конфлікту в 1649 – 1650 рр.;

- з’ясувати причини домінування у свідомості еліти ідеї ліквідації Української держави та провалу її реалізації (1651 – перша половина 1655 рр.);

- реконструювати масштаби впливу міжнародного чинника на еволюцію концепцій “української політики” правлячої верхівки Речі Посполитої (грудень 1653 – червень 1655 рр.);

- виявити чинники переорієнтації більшості політичної еліти на пошук мирного варіанту розв’язання “української проблеми” (середина 1655 – літо 1658 рр.);

- висвітлити складнощі імплантації Української держави до складу Речі Посполитої та причини її краху (вересень 1658 – травень 1659 рр.);

- визначити роль сеймів у розробці варіантів припинення польсько-українського протистояння;

- розробити періодизацію “української політики” річпосполитської еліти впродовж досліджуваного періоду.

Наукова новизна визначається постановкою і розробкою складної та малодослідженої теми. Вона полягає в тому, що:

Вперше:

- здійснено комплексний аналіз доробку науковців у вивченні політики еліти Польсько-Литовської держави у розв’язанні “української проблеми”;

- з’ясовано спільні і відмінні риси у її проведенні угрупованнями еліти через призму їхніх програмних засад та поглядів;

- висвітлено відмінності інструментарію існуючих угруповань еліти у реалізації своїх планів;

- розроблено періодизацію “української політики” еліти Речі Посполитої;

- визначено причини провалу як поміркованого, так і радикального варіантів розв’язання “українського питання”;

Отримали подальший розвиток аспекти:

- трансформації “козацької проблеми” в “українську”;
- формування угруповань еліти та їх концепцій врегулювання польсько-українського конфлікту;

- відмінностей політики правлячої верхівки Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) щодо козацької України від коронної;

- масштабів впливу міжнародного чинника на вибір елітою шляхів розв’язання “української проблеми”;

Удосконалено:

- персональний склад основних угруповань;
- існуючі в історіографії погляди на відмінності позицій польської і литовської владних структур;

- мотиви відмови коронної еліти від “нових пунктів” І. Виговського навесні 1659 р.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її положення та висновки можуть знайти застосування у реконструкції складної картини політики центральних органів влади Речі Посполитої щодо козацької України; бути використані для створення узагальнювальних наукових праць, навчальних посібників, розробки спецкурсів і спецсемінарів з історії розвитку польсько-українських відносин середини XVII ст. Матеріали дисертаційної роботи стануть у нагоді і при підготовці студентами курсових, дипломних та магістерських робіт.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час: обговорення дисертації на засіданні кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – К-ПНУ ім. І. Огієнка) (протокол № 5 від 3 листопада 2015 р.), проведення автором семінарських

занять з курсу “Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливу геополітичного фактора (1648 – 1657 рр.)” у названому вищому навчальному закладі, виголошення доповідей на щорічних звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів та конференціях молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка (Кам’янець-Подільський, 2009-2016 рр.), науково-практичних конференціях історичного факультету цього ж вишу: “Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку” (Кам’янець-Подільський, 16 жовтня 2009 р.), “Переяслав XVII ст. в епіцентрі міжнародної політики уряду козацької України” (Кам’янець-Подільський, 29 квітня 2014 р.) та “Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави” (Кам’янець-Подільський, 16 жовтня 2014 р.); III та IV міжнародних конференціях “Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі” (Кам’янець-Подільський, 16-19 жовтня 2013 р. та 16-19 вересня 2015 р.).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковано в 30 індивідуальних статтях, вміщених як у фахових наукових виданнях з історії (6 публікацій), так і нефахових (23 публікації). Здійснена одна зарубіжна публікація (Люблін, 2014 р.).

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження й побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі змісту, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, чотирнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг складає 237 сторінок, з них основного тексту – 190 сторінок. Список використаних джерел і літератури налічує 487 позицій (найменування українською, російською, польською та англійською мовами).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

В історіографії проблеми виділено дві основні групи праць. До першої відносяться роботи, написані українськими науковцями, а до другої – зарубіжними. Щодо вітчизняної історіографії, то на сьогодні відсутні спеціальні праці, у яких би комплексно розкривалася порушена в даному дисертаційному дослідженні проблема. Проте, це не означає, що її взагалі не торкалися дослідники. Так, вперше факт існування в середовищі тогочасної еліти Речі Посполитої двох “партій”, які по-різному підходили до розв’язання “козацького питання”, констатував анонімний автор “Історії Русів”. Представники однієї з них вирізнялися “прихильністю до миру” з козацтвом та належали до найближчого оточення короля Владислава IV. Іншу автор охарактеризував, як “супротивну Королеві партію із чиновників польських, під’юджувану князем Яремою Вишневецьким”, представники якої з обуренням відкидали мирні наміри короля [203, с. 129-130].

Д. Бантиш-Каменський відзначив протилежність позицій М. Потоцького і Я. Вишневецького, схильних до збройної розправи з повстанцями, та А. Киселя і Є. Оссолінського, які дотримувалися поміркованої політики. Автор вказав на відсутність єдності в середовищі польсько-литовської політичної еліти у виробленні політики щодо козацької України під час засідань сейму [146].

М. Маркевич у праці “Історія Малоросії” звернув увагу на протилежність позицій А. Киселя, що “прагнув примирити обидві сторони” та Я. Вишневецького й “інших магнатів”, які “не хотіли навіть слухати про мир” з козацькою Україною [232, с. 200-201]. Автор показав неоднозначність сприйняття в середовищі політичної еліти Зборівського договору, проблему його затвердження сеймом та зміцнення у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої після смерті в серпні 1650 р. канцлера Є. Оссолінського позицій

прихильників мілітарного курсу щодо Війська Запорозького. Дослідник визначив заходи річпосполитських урядовців у напрямі розриву відносин козацької України з Московською державою після прийняття Б. Хмельницьким на початку 1654 р. царської протекції, окреслив політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України в умовах війни зі Швецією [232, с. 260-263, 346-378].

Один з основоположників народницького напрямку в історіографії М. Максимович виявив розбіжності під час козацького повстання 1648 р. в позиціях короля Владислава IV, який “сам заохочував козаків захищати озброєною рукою свої права від поляків” та більшості “вельможних польських панів”. Він також помітив відмінність поглядів А. Киселя та Я. Вишневецького [231, с. 261, 271].

Значну увагу даній проблемі надавав М. Костомаров, який виявив наявність у середовищі політичної еліти Речі Посполитої “груп” та “партиї”, які по-різному сприймали революційні події на Україні, а відтак пропонували різні шляхи розв’язання “української проблеми”. Історик підкреслював розбіжності позицій угруповань Є. Осолінського та Я. Вишневецького. Автор торкнувся також ролі дипломатичних заходів еліти Речі Посполитої у справі досягнення розриву відносин козацької України з Московською державою після 1654 р. та повернення першої під владу польського короля [218]. Одним із перших він простежив процес укладення Гадяцького договору, визначивши найбільш суперечливі питання, зокрема ліквідації унії, а також дискусії в середовищі владної еліти навколо його ратифікації [219].

В. Антонович найбільшою помилкою польського уряду в його політиці щодо Війська Запорозького вважав те, що він дбав “тільки про шляхетський стан”, ігноруючи інтереси “решти людности”, чим викликав “ворожі відносини до себе”. Автор зауважив, що у 1648 р. з розгортанням козацького повстання шляхта лише тоді активно взялася формувати військо, коли “почула, що се діло (повстання) не державне, не політичне, а станове” [142, с. 67-68, 107]. Найбільшу перешкоду в польсько-українських переговорах

середини XVII ст. В. Антонович вбачав у тому, що польська сторона “уважала козаків не за окремий стан, а за звичайне наємне військо”. Зупиняючись на Гадяцькому договорі, він зазначив, що “Польща робила для України великі уступки на національнім полі” [142, с. 99, 121, 145], проте не простежив подальшої долі угоди.

У фундаментальній праці “Історія України-Руси” М. Грушевський звернув увагу на комплекс питань, пов’язаних зі ставленням представників різних угруповань польсько-литовської політичної еліти до українських подій (“боротьба магнатських партій”) та їх впливу на офіційну політику уряду Речі Посполитої. Щодо “прихильників мирової політики супроти козаків”, зауважував, що вони “рішучо осуджували криваві виступи (противників компромісової політики), що вносили непотрібне, погубельне роз’ярення в козацькі ряди”. Вчений прийшов до висновку, що “з польської сторони тягом давано приводи до тривожного й дражливого настрою в війську (Запорозькому – О.Ю.)”. Дотримуючись позитивістської методології, автор часто подавав у тексті своєї праці листи польського короля, урядовців різного рівня та шляхти, що дозволяє з’ясувати бачення ними шляхів врегулювання конфлікту Речі Посполитої з козацькою Україною [180-185].

В. Липинський відзначив зміну після 1649 р. тактики уряду Речі Посполитої у розв’язанні “української проблеми” – “вже не Яремами Вишневецькими усмиряти збунтованих хлопів, а в союзах з сусідніми державами шукати військової підмоги проти своєї “провінції” [229, с. 21]. Щодо питання трактування сутності подій національно-визвольної боротьби на теренах України впродовж 1648 – 1657 рр. як “козацької” чи “української проблеми” для владних кіл Польсько-Литовської держави, то історик чітко наголошував, що “справа козацька за Б. Хмельницького втратила свій попередній характер внутрішньої справи польської Річпосполитої”. Аргументував свою думку тим, що Військо Запорозьке було вже не станом суспільства Речі Посполитої, а окремою державою, яка нічого спільного, окрім державного кордону, з Річчю Посполитою не мала [229, с. 181-182].

В. Липинський розкрив також конкретні заходи окремих річпосполитських урядовців у справі утримання під своєю владою козацької України [229, с. 41, 51-52, 193].

Позицій представників політичної еліти Речі Посполитої у вирішенні “української проблеми” в середині XVII ст. торкнулися також у своїх працях В. Герасимчук [171], М. Кордуба [214; 215; 216], О. Терлецький [298, с. 71-167]. Так, В. Герасимчук звернув увагу на різницю в поглядах і позиціях у “козацькому питанні” М. Потоцького, А. Киселя та короля Яна Казимира, вперше побачив існування кількох варіантів Гадяцького договору та різницю між ними [171]. М. Кордуба виявив зміни в політиці короля та окремих урядовців Речі Посполитої щодо Війська Запорозького з початком 1656 р. в напрямі пошуку порозуміння з ним, що завершилося укладенням Гадяцького договору [216]. О. Терлецький описав радикальні настрої у 1648 р. М. Потоцького, М. Калиновського та Я. Вишневецького, які прагнули “найскорше вдарити на козаків” [298, с. 75, 79]. Окремо відзначив помірковану позицію восени 1648 р. Яна Казимира [298, с. 81].

В українській історіографії радянської доби заходи представників центральних органів влади Речі Посполитої у розв’язанні “української проблеми” опосередковано висвітлювали О. Апанович [143], В. Голобуцький [172; 174], І. Крип’якевич [221], М. Петровський [241], Ф. Шевченко [314; 315]. Так, І. Крип’якевич помітив існування розбіжностей у поглядах М. Потоцького, Я. Вишневецького, А. Киселя та Я. Казимира [221]. І все ж, основна увага автора була зосереджена на різних аспектах національно-визвольної і соціальної боротьби, тому політика владних кіл Речі Посполитої представлена фрагментарно.

Із сучасних дослідників увагу на “українську політику” владних кіл Речі Посполитої в середині XVII ст. звертали В. Брехуненко [148-151], А. Бульвінський [152-154], В. Газін [164-169], В. Горобець [176-179], А. Гурбик [186-190], О. Гуржій [191], Я. Дашкевич [192; 193], П. Кулаковський [225], С. Леп’явко [226-228], Ю. Мицик [233; 234],

С. Плохій [243-246], П. Сас [253-260], В. Сергійчук [261], В. Смолій і В. Степанков [266-280; 285-290], Я. Федорук [299-303], Т. Чухліб [309-313], В. Щербак [317-323], Н. Яковенко [340] та ін. Чи не найбільшим у цьому плані є науковий доробок В. Смолія і В. Степанкова, які в контексті розгляду державотворчих процесів в Україні XVII ст., зокрема періоду Б. Хмельницького та І. Виговського, торкалися і питання ставлення польсько-литовської політичної еліти до українських подій. Так, дослідники відзначають розбіжності в середовищі останньої щодо шляхів розв'язання "української проблеми". Аналізуючи перспективи реалізації кожного з них, автори подають характеристику офіційної позиції варшавського двору щодо ситуації в козацькій Україні, звертають увагу на розгляд української проблематики сеймом [266-268; 278; 279]. Важливим для нашого дослідження є висновок згаданих дослідників про те, що польська правляча верхівка ще до 1648 р., проігнорувавши появу нових політичних реалій на теренах України, сподівалася на використання винятково силових ресурсів, що не розв'язувало складних проблем, а лише породжувало ненависть до існуючої в Речі Посполитій політичної системи [279, с. 77]. Слушним є також зауваження науковців про те, що польські правлячі кола не виявили політичної мудрості у справі визнання за українським народом права на свою державність [267, с. 146], що прирікало обидві сторони на виснажливу війну.

Ю. Мицик у монографії, присвяченій діяльності І. Виговського, відзначив ставлення політичної еліти Речі Посполитої до Гадяцького договору. Основною причиною несприйняття редакції тексту угоди від 16 вересня 1658 р. та затвердження на сеймі в травні 1659 р. зміненої редакції дослідник називає "потужний тиск римської курії в релігійному питанні". Ратифікований варіант договору характеризує як значно гірший, ніж той, що було узгоджено в Гадячі [233, с. 45].

На думку С. Плохія, саме панування в свідомості річпосполитської політичної еліти сарматської ідеології не дозволило в другій половині XVII ст. інкорпорувати козацтво до складу політичної нації Речі Посполитої.

Пишучи про затвердження в травні 1659 р. польським сеймом Гадяцького договору у врізаному вигляді, історик зазначає, що це сталося тому, що польська правляча верхівка не була готова допустити козацьку Україну до “статусу партнера та співправителя Речі Посполитої, навіть на правах “молодшого” литовського брата” [243, с. 281-305; 245, с. 575-584]. Дослідник показав також вплив римської курії на позицію польсько-литовських урядовців в “українському питанні” [246].

В. Брехуненко в контексті розгортання подій 1648 р. згадав про заходи М. Потоцького й А. Киселя, які “тримали руку на пульсі подій в Україні” [149, с. 201-203; 151, с. 58]. В одній з найновіших своїх праць дослідник визначив принципову відмінність у реакції варшавських політиків на заходи Б. Хмельницького у 1648 р. та їх ставленні до поведінки козацьких ватажків попередніх часів. На його думку, вона полягала в усвідомленні загрози для Речі Посполитої з боку повсталого козацтва у вигляді його бажання мати “окреме козацьке князівство” [151, с. 74]. В. Брехуненко звернув увагу також на існування розбіжностей між литовськими та коронними урядовцями в “українській політиці”. Гадяцький договір 1658 р. історик називає “вмотивованою відповіддю на виклики часу”, на яку польська політична еліта спромоглася, будучи “припертою до стіни болючими реаліями”. Причиною ж краху гадяцьких домовленостей він вважає те, що “шляхту так і не протверезило відчуття прірви, над якою нависла Річ Посполита” [151, с. 168-173].

А. Бульвінський визначив послаблення з початком у 1648 р. Української революції військово-політичної міці Речі Посполитої. Він розкрив сприйняття українських подій окремими польськими урядовцями (Б. Лещинським, М. Потоцьким) та шляхтою, згадав також і про польсько-український переговорний процес 1658 р. й непоступливу позицію польських комісарів [154, с. 87, 123-124, 210-214, 273]. Не обійшов мовчанкою історик й існування “польської воєнної партії” та її спроби в 1658 р. “порушити

західний кордон України під час загострення ситуації на Лівобережжі” [154, с. 229].

В. Горобець, висвітлюючи стосунки українського уряду з Москвою та Варшавою напередодні та після Переслава 1654 р., відзначає небажання польської сторони шукати політичний компроміс із керівництвом Війська Запорозького. На його думку, значною мірою це зумовлювалося трактуванням польськими політиками “української проблеми” винятково в якості внутрішньої проблеми Речі Посполитої [178, с. 60-62]. У якості поштовху для річпосполитської еліти до дипломатичних переговорів, що завершилися укладенням Гадяцького договору, названо ускладнення геополітичного становища Речі Посполитої у зв’язку з утворенням наприкінці 1656 р. Раднотської коаліції [178, с. 183]. Принципове несприйняття політичною елітою Речі Посполитої змісту Гадяцького договору 1658 р. та курс на внесення бажаних для неї змін В. Горобець пояснює тим, що “українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси” [178, с. 206].

Т. Чухліб, досліджуючи процес міжнародного утвердження Українського гетьманату, також звернув увагу на ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до подій на теренах козацької України та їх заходи у розв’язанні “української проблеми” впродовж 1648 – 1659 рр. Так, характеризуючи стосунки між Українським гетьманатом і Річчю Посполитою, він зауважив, що з 1649 р. йшлося вже не про відновлення “дідичних” річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а встановлення відносин у рамках “протектор” (Річ Посполита) – “підданий” (Український гетьманат), із чим король та політична еліта не могли погодитися. Їх позицію пояснив тим, що в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васально залежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої [310, с. 59-60]. Дослідник відзначив стурбованість польських урядовців

державотворчою діяльністю Б. Хмельницького, який у їх очах “робив себе володарем чи князем” [310, с. 62].

Позицію річпосполитської політичної еліти щодо “проблеми України” в процесі віленських переговорів 1656 р. окреслив Я. Федорук. Зокрема, він відзначив згоду короля проголосити Б. Хмельницькому амністію, пробачити козакам “усі злочини” та прийняти умови Зборівського договору за основу відносин Речі Посполитої з Україною. У праці детально висвітлено польсько-російські дискусії навколо питання лінії кордону між Річчю Посполитою й козацькою Україною. Автор з’ясував, що хоча в липні 1656 р., коли у Варшаві готували інструкцію послам на комісію, “загальна опінія при коронному дворі була такою, що на засіданнях з московськими послами Красінський повинен відштовхуватися, передусім, від українсько-польського кордону за Білоцерківським договором”, все ж статті про білоцерківський кордон не були внесені до остаточного варіанту договору [299, с. 456-500].

П. Кулаковський, висвітлюючи позицію короля і його оточення навесні 1659 р. щодо затвердження Гадяцького договору, звернув увагу на “серйозні промахи щодо козацького питання”. Заходи річпосполитської політичної еліти щодо винагородження прибулих на засідання сейму українських послів шляхетством і маєтностями дослідник вважає не стільки продуманим планом Варшави, скільки “виявом вже традиційної її безпорадності, коли йшлося про вирішення ключових для життя держави питань” [225, с. 125].

Проблеми внутрішньополітичного становища Речі Посполитої в середині XVII ст. окреслила Н. Яковенко. До основних з них, що “нівечили державний організм”, вона віднесла “слабкість короля та його адміністрації, політичну корупцію і падіння свідомості публічних обов’язків серед широких кіл шляхти, прикритої гучними тирадами про патріотизм і золоті шляхетські вольності” [340, с. 206]. Дослідниця звернула увагу на “гострі дебати між представниками поміркованої і войовничої партій” щодо врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким, позицію й заходи М. Потоцького, М. Калиновського, А. Киселя. Канцлера Є. Оссолінського

охарактеризовано, як “тверезо наставленого до козацької проблеми” політика [340 с. 204-249].

В. Газін у своїх працях розкрив позицію щодо розв’язання “української проблеми” у другій половині 50-х рр. XVII ст. таких представників “партії миру” в середовищі річпосполитської політичної еліти, як С. Беневський і Я. Лещинський, а також окреслив політику Варшави до козацької України у 1658 – 1659 рр. [164-169].

Окремі аспекти політики урядовців Речі Посполитої щодо козацької України впродовж 1651 – 1657 рр. висвітлені в публікаціях А. Гурбика. Зокрема, вказано відмінності в позиціях навесні 1651 р. литовського гетьмана Я. Радзивілла та коронного гетьмана М. Потоцького [190, с. 141-142], згадано про помірковану позицію щодо Війська Запорозького влітку 1657 р. коронного підчашого Я. Замойського [187, с. 291-293].

Науковий доробок українських дослідників діаспори репрезентовано працями Л. Винара [158], Д. Дорошенка [195], З. Когути [209-211], Б. Крупницького [224], І. Лисяка-Рудницького [230], Т. Мацьківа [77], О. Оглоблина [235-237], Д. Оляничина [90], Н. Полонської-Василенко [247], О. Прицака [251] й О. Субтельного [294]. Так, Д. Дорошенко охарактеризував міжнародне становище Речі Посполитої безпосередньо перед 1648 р. та визначив “внутрішні укриті хвороби, ... які підточували державний організм”, до яких відніс “золоту шляхетську свободу, яка спиралася на повному безправстві” та обмеженість королівської влади [195, с. 7-8]. Також історик коротко окреслив наміри й заходи щодо Війська Запорозького Владислава IV, Є. Оссолінського, А. Киселя, М. Потоцького, М. Калиновського, Я. Вишневецького, Я. Казимира, С. Корецького і С. Чарнецького [195, с. 8-59]. Гадяцький договір він оцінив, як спробу “перебудови Річи-Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України” [195, с. 58].

Дослідження З. Когути дозволяють зрозуміти причини розбіжностей у позиціях литовських і коронних політиків, що часто були спричинені

існуванням “сепаратистських тенденцій в Литві”, які зберігалися від Люблінської унії 1569 р. [211, с. 13]. Також звернено увагу на суспільно-політичні погляди А. Киселя, зокрема сприйняття ним “руського народу” в Речі Посполитій як єдиної спільноти, що складалася з різних соціальних верств. Історик відзначив несприйняття польськими дипломатами умов Гадяцького договору 1658 р. [209; 210, с. 52, 57].

У поле зору Б. Крупницького потрапила спроба Я. Казимира в 1655 р. повернути козацьку Україну до складу Речі Посполитої шляхом укладення відповідної угоди з гетьманом та позиція щодо цього Б. Хмельницького [224, с. 31]. Т. Мацьків проаналізував Зборівський договір, опублікований в одному з лондонських часописів у жовтні 1649 р., зокрема, порівняв його з текстом угоди, опублікованим М. Грушевським, вказавши на ключові відмінності. У додатках автор подав власне англomовний текст угоди [77, с. 110-121]. У свою чергу Д. Оляччин опублікував “Пункти І. Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р.”, які засвідчують наміри українського уряду навесні 1659 р. розширити права “Великого князівства Руського” порівняно з первинною редакцією Гадяцького договору 1658 р. [90].

У контексті характеристики планів антитурецької ліги Владислава IV О. Прицак звернув увагу на особливості внутрішньополітичного становища Речі Посполитої в середині XVII ст. Зокрема, відзначив “дивну ситуацію”, за якої “уряд короля робив усе, щоб перекреслити войовничі плани свого ж короля, так що останній мусів діяти майже підпільно у своїй власній державі” [251, с. 179].

У дослідженнях Л. Винара, І. Лисяка-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко й О. Субтельного визначено наявність різних підходів представників владних кіл Польсько-Литовської держави до врегулювання конфлікту з Гетьманщиною та особливості й значення укладених між Варшавою і Чигирином договорів.

Отже, у контексті досліджуваної проблеми в українській історіографії відзначено існування розбіжностей між річпосполитськими урядовцями в підходах до розв'язання “української проблеми” в середині XVII ст.; окреслено офіційну позицію варшавського двору щодо ситуації в козацькій Україні на різних хронологічних етапах досліджуваного періоду; висвітлено окремі аспекти обговорення української проблематики на засіданнях сейму; звернено увагу на ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до умов Гадяцького договору 1658 р., існування декількох його варіантів та різницю між ними.

Зарубіжна історіографія умовно поділена на декілька груп: польську, російську, американську й канадську. Найбільший внесок у розробку теми, що досліджується в дисертації, зробили польські історики. Першими існування різних підходів серед польсько-литовських сановників до врегулювання конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною в середині XVII ст. помітили сучасники подій С. Твардовський [137], Л. Рудавський [136] і В. Коховський [116]*. Їх праці справили вагомий вплив на формування концептуальних засад пізнішої польської історіографії (насамперед у частині трактування українських подій в якості “домової війни” в Речі Посполитій). Їх цінність для даного дослідження зумовлена тим, що в них розкриваються позиції багатьох коронних і литовських урядовців щодо шляхів розв'язання “козацької проблеми”.

Представники “краківської школи” польської історіографії М. Бобржинський, А. Валевський та Ю. Шуйський звернули увагу на існування в Речі Посполитій двох “партій”, які пропонували діаметрально протилежні варіанти розв'язання “козацького питання” у 1648 – 1659 рр. Більш доцільною дослідники вважали діяльність поміркованих урядовців на чолі з Є. Оссолінським та А. Киселем, які намагалися порозумітися з козацькою Україною. Гадяцький договір історики визначали, як “важливий і

* Поділяємо міркування більшості істориків, що дані роботи слід вважати одночасно джерелами вивчення тогочасних подій.

розумний” крок правлячої верхівки Речі Посполитої, подібного якому вона “більше (ніколи) не чинила” [350, с. 189; 460; 461, с. 289; 468, с. 27].

Не оминули увагою політики правлячих кіл Речі Посполитої щодо козацької України у своїх працях К. Шайноха та Ф. Равіта-Гавронський. Так, К. Шайноха до найбільших ворогів козацтва відніс М. Потоцького і М. Калиновського та розкрив їх заходи в напрямі “погашення пожежі”. А. Киселя дослідник називав “головним знавцем козацьких справ”, який “найсильніше опирався війні з Хмельницьким”. Прихильником використання “лагідних засобів” у політиці щодо Війська Запорозького вважав також короля Владислава IV [459, с. 20, 35]. Аналогічними були погляди Ф. Равіти-Гавронського, який ще й проаналізував польсько-український переговорний процес 1657 – 1658 рр. Після ратифікації Гадяцького договору дослідник визначав Річ Посполиту “певного роду федерацією, яка включала Польщу, Литву і Русь” [442, с. 121]. Варто відзначити, що обидва історики, дотримуючись концепції “домової війни”, не помічали існування в середині XVII ст. “української проблеми”, зводячи сутність українських подій до станової (козацької) проблеми.

Значно об’єктивнішим у своїх судженнях був Л. Кубаля, в працях якого вперше спостерігається відхід від концептуальних засад “домової війни”. Зокрема, він показав появу в середовищі політичної еліти Речі Посполитої ідеї замирення з Військом Запорозьким, проаналізував діяльність канцлера Є. Оссолінського, висвітлив заходи окремих польсько-литовських урядовців у розв’язанні “козацької проблеми” в період війни Речі Посполитої з Московською державою та Швецією [404-409].

У 20 – 30-х роках XX ст. на позицію представників політичної еліти Речі Посполитої щодо козацької України звернули увагу у своїх працях В. Конопчинський і В. Томкевич. Зокрема, перший з них відзначив зусилля поміркованої течії на чолі з А. Киселем у напрямі пошуку порозуміння з Б. Хмельницьким. Гадяцький договір називав “розумним і справедливим компромісом”, якого вдалося досягти завдяки зусиллям “короля, королеви і

небагатьох виняткових пророчих умів”. Щодо факту ратифікації гадяцьких домовленостей, то В. Конопчинський наголосив, що на сеймі 1659 р. “поляки непогано склали іспит на політичну зрілість” [396, с. 38-39]. В. Томкевич розкрив діяльність Я. Вишневецького, який упродовж 1648 – 1651 рр. був прихильником збройних засобів розв’язання “козацької проблеми”, а також відзначив протилежність його поглядів та А. Киселя [466, с. 181-380]. Визначаючи зміни в розстановці сил у Центрально-Східній Європі після Переяслава 1654 р., історик зауважував, що “козацька справа, яка досі була внутрішньою проблемою Речі Посполитої, відтепер на довгі роки ставала предметом польсько-московської боротьби”. Дослідник наголошував на “великому моральному значенні” Гадяцького договору, який “відкривав перед двома народами нові історичні горизонти” [467, с. 64, 71].

Значну увагу ставленню владних кіл Речі Посполитої до засобів розв’язання “української проблеми” в середині XVII ст. приділив у своїх працях З. Вуйцік. Зокрема, він відзначив існування серед правлячої верхівки урядовців, які мали наміри “збройного придушення козацького бунту” у 1648 р. (С. Потоцький і Я. Вишневецький), а також тих із них, які “шукали шляхів порозуміння з українським повстанням” (Є. Оссолінський, А. Кисіль). Останніх названо “продовжувачами старої концепції великого гетьмана Жолкевського, згідно якої з козаками краще трактувати, аніж воювати” [481, с. 157, 166-167]. Дослідник зауважив також, що головною метою польської еліти після 1654 р. стало прагнення розірвати українсько-російський союз та відновити на теренах козацької України шляхетські порядки [482, с. 77]. Цікавим є пізніше спостереження З. Вуйціка, згідно з яким “московські царі багато чим завдячують саме помилкам, допущеним Річчю Посполитою у своїй політиці щодо України в XVI і XVII ст.” [486, с. 78].

Відомий дослідник В. Серчик також відзначав існування серед урядовців Речі Посполитої в середині XVII ст. не лише прихильників силової розправи з козацтвом, але й “декількох осіб, які намагалися через

домовленості втихомирити повстання”, до яких відносив Є. Оссолінського й А. Киселя [450, с. 263-265].

С. Охманн і Л. Ченсьцік наприкінці 70-х – у першій половині 80-х рр. ХХ ст. започаткували вивчення “української проблеми” на сеймах 1648-1652 рр. Саме С. Охманн показала виокремлення в середовищі політичної еліти Речі Посполитої “мирного” і “військового” угруповань. Дослідниця назвала представників кожного з них станом на кінець 1648 – початок 1649 рр., їх цілі та розбіжності в засобах досягнення своїх задумів [429, с. 11-14]. Разом зі З. Станішевським вона опублікувала спеціальну двохтомну працю з історії діяльності річпосполитського сейму впродовж періоду королювання Яна Казимира, яка також містить важливу інформацію про політичну боротьбу в середовищі правлячої верхівки Польсько-Литовської держави навколо “української проблеми” у 1649 – 1659 рр. [431; 432].

У праці Л. Ченсьцік розкрито сеймову боротьбу (на засіданнях не лише сенату, але й посольської ізби) з питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики Речі Посполитої в другій половині 1649 – на початку 1650 рр., зокрема і з “української проблеми” (обговорення умов Зборівського договору та питання його затвердження сеймом) [366, с. 12-143].

Із представників польської історіографії кінця 80-х рр. ХХ – перших десятиліть ХХІ ст., які у своїх дослідженнях надавали увагу проблемі ставлення польсько-литовської політичної еліти до українських подій 1648 – 1659 рр., варто назвати Я. Качмарчика. Так, він подав характеристику оцінки подій 1648 р. М. Потоцьким, Є. Оссолінським, А. Киселем, новообраним королем Я. Казимиром та розкрив основні їх заходи на шляху розв’язання “української проблеми”. Дослідник торкнувся перебігу засідань сеймів та розгляду української проблематики на них, а також окреслив заходи короля і уряду після Переяслава 1654 р. [205]. В одній із найновіших своїх праць Я. Качмарчик визначив основні аспекти політики владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України після нападу в 1655 р. Швеції. Вкрай важливим є безпосереднє подання в роботі різних варіантів тексту Гадяцької

угоди, що дозволяє простежити зміни в польсько-литовській політиці щодо козацької України впродовж 1658 – 1659 рр. [390].

Л. Підгородецький висвітлює заходи польських урядовців у середині XVII ст. в напрямі пошуку військового союзу з Кримським ханством, що мало допомогти Речі Посполитій розгромити козацьку Україну [437, с. 186-188]. Його авторству належить також праця, у якій розкривається діяльність відомого польського полководця С. Чарнецького, зокрема і його ставлення до українських подій середини XVII ст. [438].

На особливу увагу заслуговують праці таких представників сучасної польської історіографії, як А. Боров'як [352], Я. Домбровський [367-374], М. Дроздовський [377; 378], М. Франз [382-385], П. Кролль [399-403], Д. Мілевський [421], А. Міронович [422; 423], М. Нагельський [424-428], Р. Романський [443-445], В. Серчик [448-451], Т. Цесельський [357-359] та ін.

З-поміж названих авторів виділимо доробок Я. Домбровського. В центрі уваги його досліджень – ставлення урядовців до Зборівського договору 1649 р., розгляд української проблематики на засіданнях сеймів 1650 та 1652 рр., політика уряду Речі Посполитої щодо козацької України в період між прийняттям Б. Хмельницьким царської протекції та нападом влітку 1655 р. Швеції. Зауважимо, що як і більшість польських дослідників попередніх десятиліть, Я. Домбровський визначає події національно-визвольної боротьби українців середини XVII ст. як “повстання”, яке Річ Посполита неспроможна була придушити силою, що змушувало уряд час від часу йти на поступки [371, с. 154-155].

П. Кролль один з небагатьох польських істориків, котрий визнає факт існування в середині XVII ст. “окремої козацької держави”, а Гадяцький договір називає “черговим етапом на шляху до самостійної України”. Серед чинників, які підштовхнули польсько-литовську політичну верхівку до порозуміння в 1658 р. з козацькою Україною, він називає тривалу війну зі Швецією і погіршення стосунків з Московією. Водночас зауважує, що основна мета цього кроку з боку Речі Посполитої – спроба з допомогою козацької

України повернути “польській державі значення, сили і втрачені землі”. Дослідник визнає, що основна перешкода на шляху втілення в життя умов Гадяцького договору полягала в неготовності всіх політичних сил Речі Посполитої затвердити його. Цілком слушно зауважено, що для Варшави “Україна становила резервуар військових сил в особі козацьких полків”, чим власне і була зумовлена специфіка сприйняття її не як політичного організму, а як суто мілітарного чинника у своїх руках в боротьбі проти внутрішніх та зовнішніх ворогів [400, с. 395-396].

Вагоме значення має також праця сучасного польського дослідника М. Франза “Ідея козацької держави на українських землях в XVI – XVII ст.”. Щодо виникнення “козацької проблеми”, то автор чітко зазначає, що її створила впродовж останньої третини XVI ст. власне еліта Речі Посполитої, яка вважала використання козаків у якості мілітарної сили, здатної забезпечити охорону своїх південно-східних кордонів, “ідеальним варіантом”. Водночас, звертається увага на те, що до кінця XVI ст. правляча верхівка Польсько-Литовської держави сприймала козацтво як “іншу версію хлопства”, в результаті чого її політика щодо Війська Запорозького не могла бути результативною [382, с. 386-387, 394-395]. У контексті польсько-українських відносин середини XVII ст. дослідник наголошує на недалекоглядності річпосполитських урядовців, шляхти та магнатів, які не зуміли піднятися над своїми становими інтересами. З цієї ж причини, на думку М. Франза, не була втілена в життя “візія Руського Князівства”, яку він називає “найповнішою формою реалізації ідеї козацької держави..., найближчою очікуванням в Україні” [382, с. 400].

М. Нагельський у контексті висвітлення військових аспектів протистояння Речі Посполитої з українсько-татарськими й шведськими військами впродовж 1648 – 1660 рр. у своїх працях показав також ставлення і конкретні заходи по відношенню до козацької України різних представників політичної еліти держави (королів Владислава IV і Яна Казимира, коронного

польного гетьмана М. Калиновського, литовського польного гетьмана Я. Радзивілла та ін.) [424-428].

Позицію представників політичної еліти власне ВКЛ щодо козацької України в середині XVII ст., насамперед Я. Радзивілла, у своїх працях окреслили В. Бернацький [345], К. Бобятинський [347-349], Г. Віснер [474-477], К. Коссаржецький [398] та М. Матвійов [419; 420].

А. Боров'як розкрив позицію щодо “козацької проблеми” на початку 1648 рр. короля Владислава IV, канцлера Є. Оссолінського та коронного гетьмана М. Потоцького [352]. Т. Васілевський показав бачення сутності “козацької проблеми” та шляхів її розв’язання Я. Вишневецьким [469], Є. Клочовський – позицію відомого військового і державного діяча середини XVII ст. Є.С. Любомирського [394], а Д. Мілевський – М. Потоцького [421]. Окремі заходи представників політичної еліти Польсько-Литовської держави у пошуку шляхів врегулювання конфлікту з козацькою Україною у 1652 – 1653 рр. та їх обговорення під час сеймових засідань висвітлюються у працях Т. Цесельського [357-359]. Про заходи прихильників як радикальних, так і поміркованих кроків щодо козацької України згадують у своїх працях Р. Романський [443-445] і В. Серчик [448-451]. Спробу польської правлячої верхівки у 1650 р. залучити козацьку Україну до польсько-кримського антиросійського військового союзу та її результати з’ясував Я. Середика [452]. Т. Хинчевська-Геннель звернула увагу на ставлення урядовців до Гадяцького договору, зокрема в контексті відповідності його змісту інтересам Речі Посполитої [354; 355]. М. Дроздовський показав сприйняття Гадяцької угоди шляхтою [378].

Проблема ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до вимог української сторони щодо ліквідації унії та їх заходи в контексті її збереження висвітлена у працях А. Міроновича [422; 423].

Варто згадати також доробок Ю. Геровського, який звернув увагу на політику урядовців Речі Посполитої щодо козацької України. Слушним є висновок історика, що “перед загрозою бурі, що надходила зі сходу та з

півночі, польсько-литовська влада не спромоглася на перетворення Речі Посполитої у фактичну монархію трьох народів: польського, литовського й руського”. Водночас, крок, зроблений річпосполитською елітою у 1658 р. (Гадяцький договір), дослідник вважав запізнілим і важким для сприйняття з обох сторін, причиною чого називав “море братньої крові”, пролитої за 10 років боротьби [387, с. 46].

Отже, в польській історіографії започатковано виокремлення в середовищі політичної еліти Речі Посполитої “мирного” і “військового” угруповань щодо шляхів розв’язання “української проблеми”, визначено розбіжності в позиціях окремих коронних і литовських сановників, показано обговорення “української проблеми” на сеймах 1648-1652 рр., висвітлено окремі заходи представників владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України після нападу в 1655 р. Швеції та звернено увагу на ставлення урядовців до Гадяцького договору та причини невдачі його реалізації.

У російській історіографії першими відмінність у політиці щодо козацької України Я. Вишневецького й М. Потоцького та Є. Оссолінського й А. Киселя помітили відомі дослідники другої половини XIX ст. Г. Карпов [204], В. Ключевський [207], М. Павліщев [238; 239] і С. Соловйов [281; 282].

Із дослідників XX – початку XXI ст. найбільшу увагу темі, що досліджується в дисертації, приділили І. Галактіонов [170], Л. Заборовський [196-200], Г. Санін [252], Б. Флоря [304-308], Т. Яковлева [341]. Так, у працях Л. Заборовського, які в основному стосуються російсько-польських відносин середини XVII ст., звертається увага і на відмінності у позиціях представників польсько-литовської політичної еліти в розв’язанні “української проблеми” залежно від регіону Речі Посполитої, до якого належали урядовці, магнати та шляхта [200, с. 21-27].

Г. Санін у контексті висвітлення відносин Росії й України з Кримським ханством і Туреччиною, а також з’ясування ролі двох перших держав у міжнародних відносинах середини XVII ст. зупинявся на силових заходах урядовців Речі Посполитої щодо козацької України та дипломатичній

активності Варшави в напрямку Бахчисараю і Стамбулу з метою пошуку військової допомоги проти Війська Запорозького [252, с. 117].

Б. Флоря проаналізував плани короля Владислава IV організації війни з Османською імперією, які він виношував ще до 1648 р. і до реалізації яких мало бути залучене козацтво [304]. Поданий ученим матеріал значною мірою дозволив зрозуміти спокійне сприйняття у Варшаві початку козацького повстання 1648 р. на Запорожжі. Дослідник описав складне становище Речі Посполитої в умовах наступу в 1655 р. Швеції, що внесло корективи у політику короля та частини річпосполитських урядовців щодо козацької України [306].

Т. Яковлева (Таїрова-Яковлева) відзначила різку зміну в другій половині 50-х рр. XVII ст. тактики урядовців Речі Посполитої щодо розв'язання “української проблеми” – від військової агресії до дипломатичних інтриг. Однією з причин цієї зміни дослідниця правомірно називає початок у 1655 р. шведської інтервенції. Згадує вона як про прихильників військової сили, так і про “окремі голоси прибічників ненасильницьких методів” утримання козацької України під владою Речі Посполитої. Характеризуючи Гадяцький договір, дослідниця слушно зауважує, що “реакційна більшість обмеженої польської шляхти не погодилася з ним”, що і спричинило перегляд попереднього змісту договору на сеймі [341, с. 153, 155, 168-169, 320].

Отже, російські дослідники відзначили існування серед річпосполитських урядовців середини XVII ст. різних варіантів врегулювання конфлікту з козацькою Україною, показали вплив на “українську політику” Варшави після 1655 р. шведського чинника та існування різних варіантів Гадяцького договору.

Серед представників американської й канадської історіографії насамперед необхідно відзначити науковий доробок канадського вченого А. Перналя. Він є автором єдиної станом на сьогодні праці з історії польсько-українських стосунків середини XVII ст. – “Річ Посполита двох народів і

Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр.”. Вони подаються на широкому тлі відносин Варшави з іншими державами, які мали пряме чи опосередковане відношення до перебігу польсько-українського протистояння в названій період часу. Дослідник повністю відкинув концепцію “домової війни”, вважаючи, що “гетьман запорозький (Б. Хмельницький – О.Ю.) і козаки перетворилися з внутрішнього складника в закордонну політику Речі Посполитої” [435, с. 315-316]. Відзначено короткозору і нереалістичну політику річпосполитської еліти щодо козацької України впродовж 1648 – 1654 рр. З-поміж тогочасних політичних діячів Польсько-Литовської держави тими, хто вірили в можливість розв’язання конфлікту мирним шляхом названо Є. Оссолінського, А. Киселя, Я. Лещинського та С.К. Беншовського. Політику Варшави щодо Чигирин після 1654 р. А. Перналь вважає більш розважливою і пояснює це двома чинниками: по-перше, економічним занепадом; по-друге – прийняттям королем і радою сенату рішень без скликання сейму. Гадяцький договір 1658 р. у праці визначено як “історичне порозуміння між Річчю Посполитою і Україною”, що відкривало “єдині двері до автономного державницького життя України в Речі Посполитій трьох народів” [435, с. 320-322]. Зауважимо, що завдяки зусиллям українських дослідників Ю. Мицика та І. Тарасенко дана праця сьогодні існує в українському перекладі [240].

Вагомим у контексті досліджуваної проблеми є доробок Ф. Сисина. Він є автором монографії, присвяченої відомому політичному діячеві Речі Посполитої XVII ст. А. Киселю, якого дослідник називає “медіатором між Річчю Посполитою та Козацьким Гетьманатом” [457]. Проблематика польсько-українських відносин через призму сприйняття українських подій середини XVII ст. річпосполитськими урядовцями представлена і в інших публікаціях історика [263; 264; 458]. Зазначено, що пануючі в польському суспільстві XVII ст. політичні, суспільні й культурні теорії трактували козаків саме як “хлопів”, а взаємини мали характер відносин панів і плебеїв

[263, с. 21], що власне і стояло на перешкоді успішному розв'язанню “української проблеми”.

Таким чином, американські та канадські дослідники звернули увагу на існування розбіжностей у середовищі політичної еліти Речі Посполитої у визначенні шляхів і засобів врегулювання конфлікту з козацькою Україною, а також здійснили спробу з'ясування причин несприйняття польсько-литовськими урядовцями первісного варіанту Гадяцького договору.

Отже, серед історіографічних здобутків з досліджуваної проблеми назвемо започаткування висвітлення процесу формування угруповань серед річпосполитської політичної еліти та поглядів їх окремих представників на врегулювання польсько-українського конфлікту, обговорення української проблематики на засіданнях сейму, окреслення політичного курсу правлячої верхівки ВКЛ щодо козацької України та впливу міжнародного чинника на шляхи розв'язання “української проблеми” в середині XVII ст.

Водночас, аналіз історіографії засвідчує, що до сьогодні не створено окремого комплексного дослідження “української політики” еліти Речі Посполитої впродовж 1648 – 1659 рр. через призму програмних засад і поглядів її основних представників, відсутні визначення відмінностей інструментарію існуючих угруповань еліти в провадженні політики щодо козацької України та її періодизація, а також не достатньо глибоко вивчено причини провалу політики як поміркованого, так і радикального варіантів розв'язання “української проблеми”.

1.2. Аналіз джерельної бази

Важливе значення у написанні дисертаційного дослідження відіграли неопубліковані джерела, представлені матеріалами фондів ЦДІАК, АГАД, ЛННБ ім. В. Стефаника, БМЧ та БПАН у Кракові. Зауважимо, що рукописні матеріали бібліотек Кракова використані у вигляді мікрофільмів, які зосереджені в НБП у Варшаві.

Найбільш важливим зібранням документів ЦДІАК є фонд 1230 “Документи з історії визвольної війни українського народу і возз’єднання з Росією. Колекція – 1637, 1638, 1648-1659”, переданих Україні польськими дослідниками у 1953 р. Це копії документів архівів та наукових бібліотек Варшави, Кракова, Гданська і Вроцлава. Інформаційний потенціал названого фонду представлено наказами й універсалами Яна Казимира, матеріалами сеймів, листуванням урядовців, магнатів та шляхти – Я. Вишневецького, М. Калиновського, С. Конєцпольського, М. Остророга, М. Потоцького та ін. [1-7]. Їх аналіз засвідчує існування в середовищі владних кіл Польсько-Литовської держави різних поглядів на “козацьку проблему” й, відповідно, різний інструментарій її розв’язання. Матеріали фонду дозволяють також простежити спроби Варшави заручитися підтримкою з боку Османської імперії, Московської держави і навіть Франції [1, арк. 3-4; 2, арк. 37]. Важливими є документальні свідчення про позицію річпосполитського уряду в питанні території козацької України навесні 1649 р., зокрема бажання ні за яких умов не допускати її виходу за межі “дніпрових волостей” Київського воєводства [6, арк. 4-6] та схильність до застосування силового варіанту проти Війська Запорозького [3, арк. 2; 4, с. арк. 4].

Найбільш чисельним зібранням АГАДу є фонд “Архів Радзивіллів”. Зокрема, у книгах № 14, 18 та 21 зберігається значна кількість листів урядовців Речі Посполитої, за змістом яких можна з’ясувати їх позиції щодо розв’язання “української проблеми”, ознайомитися з постановами нарад senatorів, універсалами й ухвалами сеймиків окремих воєводств та сейму, інструкціями польським комісарам на переговори з Військом Запорозьким [8-10] тощо.

Документи фондів відділів рукописів наукових бібліотек України дозволяють простежити сприйняття подій національно-визвольної боротьби на українських землях такими політичними діячами Речі Посполитої як Є. Оссолінський [13, арк. 184-185], М. Потоцький [13, арк. 145], Я. Вишневецький [11, арк. 143], А. Кисіль [12, арк. 53-54, 58-59; 13, арк. 147],

сутність умов та вимог польської сторони під час переговорів з Чигирином [12, арк. 66, 83-84; 13, арк. 179].

Щодо відділів рукописів наукових бібліотек Польщі, то найбільша кількість документів знаходиться в НБП у Варшаві, зокрема матеріали БМЧ у Кракові [14-30]. Серед найважливіших з них відзначимо “Теки Нарушевича” – в 11-ти томах (142 – 152, які охоплюють період з 1648 до 1659 рр.), у яких представлена величезна кількість листів урядовців Польсько-Литовської держави, інструкції послам від воєводств на сейми, обговорення “козацького питання” під час сеймових засідань, постанови сеймиків та сейму, інструкції послам Речі Посполитої на переговори з Б. Хмельницьким та І. Виговським [14-24]. Різні аспекти досліджуваної проблеми представлені і в документах, які зберігаються в БПАН у Кракові. У них йдеться переважно про численні листи польської шляхти та різних урядовців, зокрема А. Киселя [31; 32].

У підходах до структурування джерельної бази роботи дотримуємось концепції, розробленої Ю. Мициком та М. Ковальським [82; 208]. Згідно з нею, викремлюємо такі групи: 1) розпорядча документація органів державної влади Речі Посполитої та козацької України; 2) матеріали дипломатичного характеру; 3) матеріали станово-представницьких органів влади (сеймів і сеймиків Речі Посполитої); 4) епістолярні й 5) наративні джерела.

Матеріали першої групи представлені універсалами й наказами короля, канцлера, примаса та інших польсько-литовських урядовців, а також українського гетьмана й представників уряду. Один із перших наказів, який безпосередньо розкриває ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до українських подій у 1648 р., вийшов 13 лютого з-під пера коронного гетьмана М. Потоцького. З нього стає зрозумілою радикальна позиція урядовця щодо козацького повстання на Запорозжжі, яка підтверджується змістом його ж універсалу від 20 лютого безпосередньо до повсталих козаків [7, арк. 5; 61, с. 14-16]. Про значно поміркованішу позицію короля Владислава IV щодо козацтва засвідчує його наказ М. Потоцькому не

здійснювати наступу вглиб України [51, с. 29]. Позицію Яна Казимира щодо шляхів розв'язання “української проблеми” та зміни в його поглядах засвідчують видані ним універсали: “віці” про скликання посполитого рушення [105, с. 470-471; 123, с. 392-393], Війську Запорозькому від 7 серпня 1649 р. про позбавлення Б. Хмельницького гетьманства й призначення новим гетьманом С. Забузького [61, с. 268-269], про укладення Зборівського договору – “Декларація ласки Й.К.М. Війську Запорозькому” [16, с. 437; 91, с. 366], про підтвердження Зборівського договору від 12 січня 1650 р. [61, с. 314-315] та від 10 березня 1652 р. про підтвердження Білоцерківського договору [61, с. 636-637], універсал до Війська Запорозького від 21 лютого 1654 р. з вимогою збройно виступили проти зрадника Б. Хмельницького і його московських союзників [38, с. 549-552]. У роботі використано і королівські накази, що стосувалися надання воєначальникам широких повноважень для боротьби проти Війська Запорозького та організації зібрання необхідних для війни коштів [61, с. 217-218, 222-224, 241, 323-325]. Позицію литовського гетьмана Я. Радзивілла засвідчує виданий ним у лютому 1654 р. універсал до населення козацької України з проханням, щоб “того ярма (московського – О.Ю.) на себе не брали, а вірності й прихильності королеві і Речі Посполитій дотримали” [38, с. 551-554]. Універсали А. Киселя засвідчують його схильність до політики переговорів з Військом Запорозьким [44, с. 43-44, 502, 539-540].

Загалом, розпорядча документація засвідчує сприйняття представниками урядових кіл Речі Посполитої польсько-українського конфлікту в якості вузькостанової “козацької проблеми”, а відтак обрання для його врегулювання відповідного інструментарію – застосування силових засобів або обіцянок підтвердження “прав і вольностей” Війська Запорозького не як державного організму, а козацької спільноти. Навіть укладені під тиском несприятливих обставин договори подавалися Варшавою, як “декларації ласки короля його підданам”.

До другої групи джерел відносяться договори й угоди Речі Посполитої з козацькою Україною, а також з Кримським ханством і Московською державою (тією чи іншою мірою вони стосувалися “української проблеми”), офіційна кореспонденція, посольські інструкції і звіти. Щодо договорів, то ставлення річпосполитської правлячої верхівки до “української проблеми” впродовж досліджуваного періоду простежується у Замостянському перемир’ї (листопад 1648 р.), Переславській угоді про перемир’я (лютий 1649 р.), Зборівському договорі від 18 серпня 1649 р., Білоцерківській угоді від 28 вересня 1651 р., Гадяцькому договорі від 16 вересня 1658 р. та його редакції, затвердженій на сеймі у травні 1659 р. [29, с. 356-358; 34, с. 409-416; 51, с. 120; 53, с. 11-30; 55, с. 199-200; 59, с. 103-105; 61, с. 192-195; 92, с. 118-139]. Аналіз їх змісту дозволив зрозуміти сутність поступок політичної верхівки Речі Посполитої, на які її представники готові були піти по відношенню до вимог української сторони, зокрема в питаннях території козацької України, чисельності реєстру, статусу православної Церкви та ліквідації унії.

Із польсько-кримських договорів вагоме значення в якості джерел мають Зборівський від 17 серпня 1649 р. [136, с. 89] та Кам’янецький від 15 грудня 1653 р. [61, с. 759-765]. Їх інформаційний потенціал засвідчує наміри й конкретні заходи керівництва Речі Посполитої щодо того, аби не допустити перемоги козацької України і виборення нею самостійності. Зауважимо, що договір 1654 р. чітко розкриває мету польської сторони – “знищити бунтівників, які не бажають повертатися (після прийняття протекції російського царя) у колишнє підданство...” [61, с. 763].

Віленський договір від 24 жовтня 1656 р. між Річчю Посполитою та Московською державою про перемир’я [37, с. 395-400] дозволяє зрозуміти причини невдачі річпосполитської політичної еліти у справі успішного розв’язання “української проблеми”. Адже у ньому було передбачено право польської шляхти повернутися до своїх українських маєтків відразу після ратифікації перемир’я, що викликало несприйняття його умов українським

урядом і підштовхнуло Чигирин до приєднання до Раднотської коаліції, а це ускладнило становище Речі Посполитої.

Найбільш чисельною серед матеріалів дипломатичного характеру є дипломатична кореспонденція представників політичної еліти Речі Посполитої (на жаль, з української сторони вона майже не збереглася). Аналіз даної групи джерел повністю підтверджує думку Ю. Мицика про те, що її найважливішу частину складають листи, адресовані в різний час гетьманам Б. Хмельницькому й І. Виговському та представникам українського уряду [82, с. 112]. Їх авторами здебільшого були Я. Казимир, Є. Оссолінський, А. Кисіль, М. Потоцький, М. Калиновський, Я. Радзивілл та інші урядовці. В окремих випадках листи виходили від імені сейму [61, с. 85]. Аналіз змісту офіційної кореспонденції дозволив виявити, що основним завданням річпосполитських сановників з 1648 р. було спочатку недопущення виходу зі складу Польсько-Литовської держави українських земель й утворення на них самостійного державного організму, після Зборівського договору 1649 р. і особливо після поразки під Батогом 1652 р. – якнайшвидше відновлення на теренах козацької України дореволюційних, насамперед соціально-економічних, порядків, а від початку 1654 р. і до укладення у вересні 1658 р. Гадяцького договору – повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Окремим етапом за дипломатичною кореспонденцією є час від укладення угоди під Гадячем до ратифікації її умов у травні 1659 р. сеймом, коли ключовою метою політичної еліти був перегляд гадяцьких домовленостей у напрямі максимального обмеження статусу і прав козацької України.

Офіційне листування високопосадовців Речі Посполитої з правителями й урядовими представниками Московської держави, Османської імперії й залежних від неї князівств, Австрії і Франції дозволило з'ясувати спроби Варшави досягнення, як мінімум, дипломатичної ізоляції козацької України і, як максимум, отримання дипломатичної та особливо військової допомоги

проти “зрадників та бунтівників” (саме так трактувалися зусилля українців у боротьбі за права на власну державну самостійність).

Дипломатичні інструкції, видані представниками уряду Речі Посполитої послам до Чигирин, дали можливість з’ясувати склад і цілі посольств, проекти мирних угод, позиції річпосполитських дипломатів у таких питаннях, як межі козацької України, чисельність реєстру, існування унії, повернення до маєтків шляхти. Відомі також листи-інструкції, що видавалися керівниками дипломатичних місій (зокрема А. Киселем) своїм посланцям і гінцям, які ще до прибуття у визначене місце уповноваженого посольства відправлялися до Б. Хмельницького [8, с. 352-357; 16, с. 709-712; 19, с. 705-706; 44, с. 169-172; 61, с. 36-37, 345-346]. У свою чергу опрацювання посольських звітів дипломатів Речі Посполитої дозволило з’ясувати перебіг переговорів, ступінь виконання поставлених перед ними завдань у розв’язанні “козацької проблеми”, основні труднощі на цьому шляху та позицію українського керівництва щодо пропозицій та умов, надісланих з Варшави [51, с. 104-122; 96, с. 196-203]. Про окремі етапи посольських місій дипломатів до козацької України свідчать донесення таких послів і гінців, як А. Кисіль, А. Ласко, М. Зацвиліховський, В. Мясківський, Ф.К. Обухович, А. Сельський, Р. Смяровський, З. Чорний та ін. [44, с. 27-28, 43-44; 51, с. 104-122; 61, с. 97-99, 201-204; 94, с. 269-343].

Матеріали станово-представницьких органів влади Речі Посполитої представлені в роботі спеціальними листами й універсалами (легаціями) короля (під час безкоролів’я 1648 р. – примаса) до сенаторів про скликання сейму (в них йшлося про час, причини скликання і порядок денний засідань); королівськими інструкціями на сеймики та суплементами (доповненнями до інструкцій), які інформували шляхту воеводств про різні питання, що виносилися на обговорення, в тому числі і “козацьке”. Вкрай важливими є королівські пропозиції на сейм, які засвідчують погляд короля (з його рекомендаціями та побажаннями) на “козацьку проблему” та шляхи її вирішення [14, с. 375-383; 16, с. 561, 565; 44, с. 695-701]. Проте,

найважливішими є сеймові щоденники, які дозволяють з'ясувати позиції та думки різних senatorів щодо “козацької проблеми” на підставі їх виступів (“вотумів”), а відтак простежити боротьбу різних угруповань у середовищі політичної еліти Речі Посполитої навколо питання визначення політики щодо козацької України. Щоденники містять також чимало інформації про перебіг переговорів з українськими послами та межі поступок, на які готова була піти польська сторона в контексті врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким, зміст інструкцій послам, яких відправляли на переговори в козацьку Україну та їх відписки на сейм або звіти про стан справ у козацькій Україні та виконання дипломатичних місій, а також пункти затверджених сеймом договорів [14, с. 137, 145, 393-397; 30, с. 245; 61, с. 79-85; 133]. Інформаційний потенціал матеріалів сеймиків (постанови та інструкції делегатам на сейм) дозволив виявити неоднозначне ставлення до засобів розв'язання “козацької проблеми” шляхти різних воєводств [64; 105].

Четверту групу складають численні листи представників владних кіл Речі Посполитої: короля, примаса, канцлерів, підканцлерів, коронного великого й польного гетьманів, литовських гетьманів, магнатів і шляхтичів. Саме вони дозволяють детально простежити погляди й позиції їх авторів у врегулюванні польсько-українського конфлікту, визначити відмінності між сприйняттям українських подій литовськими й коронними урядовцями, магнатами й шляхтою українських, мало- й великопольських воєводств.

Наративні джерела представлені літературно-публіцистичними творами, мемуарами, літописами і хроніками. Характеристику їх значної частини здійснив у своїх працях Ю. Мицик [79, 82, 87]. Серед найважливіших публіцистичних творів відзначимо трактати “Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича”, “Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького” та “Дискурс про нинішню козацьку або хлопську війну” [85; 134]. Сюди ж необхідно віднести мемурандум А. Киселя (грудень 1650 р.) [61, с. 361-373]. Їх зміст підтверджує існування в середовищі політичної еліти Речі Посполитої прихильників двох

варіантів розв'язання “української проблеми” – поміркованого і радикального, розкриваючи наміри й програму кожного з них. Критика політичними опонентами курсу Є. Оссолінського й А. Киселя, спрямованого на врегулювання конфлікту з козацькою Україною дипломатичним шляхом, міститься у пасквілях на адресу обох сановників [30, с. 161-162]. Серед джерел мемуарного характеру в роботі використано щоденникові записи представників владних кіл Речі Посполитої [61, с. 249-259, 282-286, 594-598, 602-614; 125; 133].

Відмінності інструментарію, який використовувався елітою Речі Посполитої для врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким, висвітлені на сторінках історичних творів С. Твардовського [137], Л. Рудавського [136] і В. Коховського [116]. Використано також матеріали літописів С. Величка, Г. Грабянки та Самовидця про розбіжності в позиціях представників центральних органів влади Польсько-Литовської держави щодо засобів розв'язання “української проблеми” у 1648 – 1659 рр. [48; 75; 76].

Зауважимо, що значна частина залучених до роботи матеріалів є опублікованими. Серед найбільш важливих археографічних збірок є “АЮЗР”, зокрема 2, 3, 4, 7, 8, 10, 14 та 15-ий томи [33-40], а також “Архив ЮЗР”, в окремих томах якого представлені матеріали, що відображають політику Варшави щодо козацтва впродовж 1569 – 1648 рр. [42], інструкції послам від воєводств на засідання сейму [41, 43], кореспонденція представників владних кіл Речі Посполитої впродовж 1648 – 1654 рр. [44].

Важлива інформація міститься у трьохтомному виданні “ВУСР”. Так, матеріали першого тому засвідчують більшу схильність польських урядовців упродовж 1620 – 1640-х рр. до застосування силових методів (“гасити вогонь хлопською кровю”) проти “свавілля України”, ніж мирних [50, с. 79-80, 179-182, 255-258]. Документи двох наступних томів охоплюють період 1648 – 1654 рр. Вони представлені листами річпосполитських урядовців (А. Киселя, М. Потоцького) [51, с. 13-19, 25-30, 379-390], щоденниками послів до Б. Хмельницького [51, с. 104-122], записками російських гінців та

послів до польського короля, у яких подано відомості про ставлення владних кіл Варшави до козацької України [51, с. 299-317; 52, с. 164-182, 267-275, 333-349] (подібна інформація є також і у відписках російських воєвод [51, с. 332-334, 358-359]).

Значно інформативнішою з досліджуваної проблеми є археографічна збірка “ДОВ” [61], яка вміщує матеріали фонду 1230 ЦДІАК. Вона містить листи й універсали Яна Казимира (всього 41), канцлера Є. Оссолінського (5 листів), примаса М. Лубенського (3 листи), польного гетьмана М. Калиновського (5 листів), литовського гетьмана Я. Радзивілла (5 листів), а також таких урядовців Речі Посполитої, як М. Потоцький (5 листів), краківський воєвода С. Любомирський (3 листи), А. Кисіль (14 листів) та інших. Подаються також матеріали зі щоденників засідань сейму, сеймові інструкції комісарам Речі Посполитої на переговори з Б. Хмельницьким, сеймові мобілізаційні універсали тощо.

Матеріали збірок “ДБХ”, “УБХ” та “УУГ” [59, 99, 100] дозволяють простежити процес трансформації поглядів української політичної еліти на шляхи врегулювання конфлікту з Річчю Посполитою, з’ясувати суть вимог до короля та уряду, які, відповідно, впливали на позицію представників польсько-литовської політичної еліти у розв’язанні “української проблеми”.

Зауважимо, що особливістю різних збірок документів, виданих у різні часи дослідниками, є часта повторюваність у них одних і тих самих документів (це стосується і польських археографічних публікацій). Отже, немає необхідності в детальному аналізі кожної з них. Що стосується сучасних археографічних видань з досліджуваної в роботі проблематики, то надзвичайно важливою є чотирьохтомна збірка документів, підготовлена відомим істориком та археографом Ю. Мициком – “Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.” [55-58]. Цінність видання зумовлена тим, що в ньому подаються документи, оригінали яких знаходяться переважно в архівних установах Польщі та Росії (всі вони перекладені сучасною українською мовою). Подані матеріали

дозволяють відтворити “українську політику” Варшави впродовж 1648 – 1659 рр. Ю. Мищик опублікував чимало джерел і в інших виданнях [78-87].

Публікують джерела, які стосуються досліджуваної проблематики й знаходяться в польських архівосховищах та наукових бібліотеках, і сучасні науковці В. Брехуненко [46; 47], В. Степанков [97; 98] та Я. Федорук [101; 102].

Із польських опублікованих джерел найбільшу цінність мають такі: “Władysława IV króla polskiego listy i inne pisma urzędowe” [114], “Historia panowania Jana Kazimierza” [116], “Księga pamiętnicza” [123], “Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza” [126; 127], “Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647-1656” [133], “Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648-1668” [131] та ін. З-поміж них надзвичайно вагомий інформаційний потенціал з досліджуваної проблеми містить збірник документів бецького каштеляна Я. Міхаловського. Основу публікації складають листи короля, канцлера, примаса та різних урядовців Речі Посполитої, щоденники засідань сейму (“діаріуші”), які по днях розписують виступи сенаторів з різних питань, у тому числі і з “козацької проблеми” [123, с. 101-145, 219-360].

З-поміж сучасних польських дослідників, які займаються публікаціями документів періоду середини XVII ст., варто назвати П. Борека [107], Я. Домбровського [109], А. Бедржицьку [117], М. Нагельського [124] та ін. З них також можна отримати важливу інформацію про позиції річпосполитських урядовців щодо шляхів розв’язання “української проблеми” у 1648 – 1659 рр.

Отже, проблема, що досліджується в дисертації, знайшла відображення у різноманітних джерелах як офіційного, так і приватного характеру. Їх аналіз засвідчив, що найбільш цінна інформація міститься в розпорядчих документах органів державної влади Речі Посполитої, матеріалах дипломатичного характеру та станово-представницьких органів влади (сеймів і сеймиків). Важливими є також джерела особистого походження,

зокрема листування між представниками політичної еліти. У порівнянні з офіційною документацією, останні є більш чисельними, але й значно суб'єктивнішими, оскільки відрізняються особистісними сприйняттям та оцінками українських подій середини XVII ст. Проте, саме вони дозволяють простежити відмінності в поглядах польсько-литовських урядовців на шляхи й засоби врегулювання конфлікту з козацькою Україною. Багато важливої інформації з досліджуваної проблеми вміщують також епістолярні й наративні джерела.

У комплексі всі названі види джерел дозволяють окреслити основні напрями пошуку політичною елітою Речі Посполитої шляхів розв'язання в середині XVII ст. “української проблеми” та визначити його результати.

1.3. Теоретико-методологічні засади й понятійно-термінологічний апарат дослідження

З'ясовуючи порушену в дисертації проблему, особлива увага зверталася на такі принципи історичного пізнання: об'єктивності, історизму, всебічності, системності та альтернативності.

Дотримуючись **принципу об'єктивності**, автор намагався максимально адекватно відтворити погляди і діяльність представників політичної еліти Речі Посполитої на основі аналізу даних наявних джерел (відштовхуючись від їх справжнього змісту, прагнучи уникнути спотворення і підганяння під певну схему). Даний метод дозволив також уникнути тенденційності викладу фактів та подій і звернути увагу як на позитивних, так і негативних для Речі Посполитої та козацької України аспектах діяльності польських і литовських політиків.

Принцип історизму дозволив сформувати максимально повну картину політики річпосполитської еліти щодо козацької України в конкретно-історичних умовах середини XVII ст., в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості (без осучаснення та надмірного удавнення подій), шляхом з'ясування сутності поглядів різних урядовців на “українську

проблему” та їх конкретних пропозицій і заходів щодо її розв’язання. Дотримання цього принципу дозволило також простежити еволюцію діяльності різних угруповань політичної еліти Польсько-Литовської держави за певною формулою: активізація діяльності – її максимальне піднесення – занепад.

Принцип системності дозволив реконструювати цілісну картину ставлення представників панівного стану Речі Посполитої до розв’язання “української проблеми”, визначити спільне та відмінне в діяльності (тактиці) основних угруповань, які прагнули досягти однієї і тієї ж мети – не допустити утворення і функціонування на теренах України самостійної держави. Також вказаний принцип посприяв висвітленню механізму функціонування державного організму Речі Посполитої (різних органів влади, представлених урядовцями різного рівня) як цілісної системи.

Важливу роль у процесі написання роботи відіграв також **принцип всебічності**. Результатом його застосування стало висвітлення позицій представників владних кіл Речі Посполитої з урахуванням різних як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, котрі визначали їх конкретні дії в контексті пошуку шляхів врегулювання конфлікту з козацькою Україною.

Автор використовував також **принцип альтернативності**, який, на основі аналізу історичних реалій середини XVII ст., у яких перебувала Річ Посполита та реальних можливостей її урядовців різного рівня й сфери державницького життя, дозволив спробувати визначити ступінь вірогідності відмови від силового сценарію вирішення конфлікту з козацькою Україною, що лише загострював відносини між обома державами. Використання цього принципу уможливило виявити невикористані можливості річпосполитської еліти в плані пошуку альтернативних, несилкових методів розв’язання “української проблеми” та оцінити їх потенційну користь для обох сторін.

Щодо методів, використаних у процесі написання дисертаційного дослідження, то основним є **проблемно-хронологічний**, який становить фундамент структури роботи. Він забезпечив поетапне розкриття еволюції

“козацької проблеми в “українську” та процесу її розв’язання політичними діячами Речі Посполитої в чіткій хронологічній послідовності – від розгортання на початку 1648 р. козацького повстання на Запорожжі з наступним його переростанням у революцію до ратифікації сеймом Польсько-Литовської держави в травні 1659 р. Гадяцького договору.

Метод системного аналізу дозволив розглянути політику еліти Речі Посполитої щодо козацької України як цілісне явище, що складалося з окремих взаємопов’язаних компонентів: рішень короля, заходів уряду, ухвал сейму (його підсистемами були сенат та посольська ізба) й сеймиків воеводств, конкретних дій окремих урядовців, політиків, воєначальників. Крім того, відносини Речі Посполитої з козацькою Україною розглядаються як невід’ємна складова частина системи міжнародних відносин середини XVII ст. за участю таких держав, як Кримське ханство, Туреччина, Московія, Швеція, Австрія, Молдавія, Валахія, Трансільванія та ін.

Структурно-функціональний метод дав можливість виокремити в середовищі річпосполитської еліти досліджуваного періоду прихильників двох моделей політики щодо Війська Запорозького – поміркованої та радикальної. Характеризуючи їх як угруповання, відзначимо, що вони не означали в конкретному випадку політичного життя Речі Посполитої середини XVII ст. оформлених постійно діючих об’єднань осіб (у розумінні сучасних політичних партій), оскільки приналежність до якогось з них визначалася на основі подібності позицій та поглядів у контексті пошуку шляхів врегулювання конфлікту з козацькою Україною.

Застосування **історико-типологічного методу** дозволило визначити ряд окремих етапів у політиці Польсько-Литовської держави щодо козацької України впродовж 1648 – 1659 рр., в основі яких були різні підходи у розв’язанні “української проблеми”. **Історико-порівняльний метод** посприяв визначенню спільних та відмінних рис у політичних концепціях представників поміркованого та радикального угруповань у середовищі політичної еліти Речі Посполитої.

Історико-генетичний метод дозволив встановити, на основі залучення даних джерел більш раннього часу (до 1648 р.), взаємозв'язок між ставленням урядовців Речі Посполитої до подій національно-визвольної боротьби на українських теренах і їх конкретними заходами упродовж 1648 – 1659 рр. та політикою Речі Посполитої щодо Війська Запорозького ще з кінця XVI ст.

Метод ретроспекції забезпечив висвітлення з висоти сьогодення історичного минулого (у контексті досліджуваної проблеми визначеного хронологічного періоду) через призму поглядів та оцінок сучасників подій (представників політичної еліти середини XVII ст.) шляхом залучення даних джерел різного часу. **Синхронний метод** посприяв виявленню різних підходів урядовців до розв'язання “української проблеми” в один і той же період часу, а **діахронний** – розробці періодизації діяльності поміркованого і радикального угруповань упродовж 1648 – 1659 рр.

Завдяки **методу просопографічного аналізу** вдалося відтворити діяльність представників політичної еліти не як окремих приватних осіб, а як виразників суспільних інтересів, котрі в собі трансформували ідеї певних верств населення Речі Посполитої.

У процесі написання дисертаційного дослідження було використано також **метод термінологічного аналізу**, який дозволив розкрити зміст сучасних для досліджуваного періоду термінів, зокрема таких, як Військо Запорозьке, сейм, сенат, посольська ізба, польний гетьман та ін.

Надзвичайно важливим і вкрай необхідним є з'ясування **понятійно-термінологічного апарату** дослідження. Насамперед, вважаємо за необхідне розкрити суть поняття **еліта**, яка визначається як складова частина будь-якої соціальної структури, представлена найвищою, привілейованою верствою або верствами людей – власне еліт, які здійснюють творчі функції (творча меншість суспільства) – управління, розвитку науки та мистецтва – на противагу репродуктивним функціям іншої частини населення (складає більшість, але з менш вираженими суспільно важливими здібностями).

Щодо поняття **політична еліта**, то автор роботи дотримується статусно-функціонального підходу до його трактування, згідно з яким це “правляча меншість”, тобто привілейована частина суспільства, яка безпосередньо ухвалює і реалізовує рішення, пов’язані з використанням державної влади та найбільшою мірою володіє ресурсами порівняно з іншими групами, бере участь у забезпеченні всіх сфер життєдіяльності держави [145, с. 123]. Основою такого бачення політичної еліти є структурна сталість, коли її персональний склад може змінюватися, але стосунки панування і підпорядкування незмінні [220, с. 102]. У контексті такого підходу в Речі Посполитій досліджуваного періоду політичну еліту складали король, примас, канцлер, підканцлер, сенатори (як світські, так і духовні), великий коронний і литовський гетьмани, польні гетьмани, урядовці центральних і місцевих владних структур Польсько-Литовської держави. У контексті досліджуваної теми в середовищі політичної еліти Речі Посполитої виділено два **угруповання**, під якими автор розуміє коло людей, яким були властиві спільні позиції, наміри і плани у підходах до розв’язання “української проблеми”.

Широко вживаним є поняття **Військо Запорозьке** – це і станова (козацька) корпорація, і назва держави. Сучасні історики використовують також назви Гетьманщина і козацька Україна. Поняття **Україна** в тексті роботи вживається на позначення назви українських етнічних земель, а **козацька Україна** – теренів державного утворення.

Козацька проблема – відстоювання козацтвом станових інтересів: визнання за собою особливих прав і привілеїв рицарської спільноти, збільшення чисельності реєстру, непідлеглості владі прикордонних старост і воевод, отримання автономного статусу для території місця проживання, зрівняння у правах зі шляхтою. **Українська проблема** трактується як розбудова і відстоювання самостійної Української держави. Водночас, зауважимо, що козацька проблема залишалася упродовж 1648 – 1659 рр. складовою частиною української проблеми, що засвідчують вимоги

збільшення чисельності реєстру, дотримання козацьких прав та вольностей, турбота гетьманського уряду про козацьких вдів та сиріт тощо.

Корона Польська – власне саме Королівство Польське, сполучене персональною унією з ВКЛ в об'єднаній державі – Речі Посполитій.

Сейм – станово-представницький орган влади в Речі Посполитій, який мав законодавчу і частково судову владу. Структурно він поділявся на дві частини: **сенат** – верхня палата, до якої входили придворні сановники, католицькі єпископи, вищі земські посадовці – воєводи та каштеляни; **посольська ізба** – нижня палата сейму, що складалася з обраних шляхтою на сеймиках воєводств депутатів (послів). **Сеймики** – орган територіального станового самоврядування – з'їзди місцевої шляхти повітів, воєводств і земель Речі Посполитої. **Ліберум вето** – принцип одноголосного прийняття рішень у сеймовій практиці Речі Посполитої, право кожного депутата своїм вето зупинити діяльність сейму з анулюванням усіх раніше затверджених цим же сеймом рішень. **Примас** – титул архієпископа Гнезненського, що мав почесне верховенство над іншими архієпископами та єпископами Речі Посполитої. **Канцлер коронний*** – вищий урядовець Корони Польської, який був формальним головою уряду, керував монаршою канцелярією й зовнішньою політикою, зберігав державну печатку, мав право дорадчого голосу в сенаті. **Підканцлер** – заступник великого канцлера, займався справами канцелярії, вів внутрішньодержавні і закордонні справи, керував роботою писарів і секретарів, а також був хранителем малої державної печатки. **Маршалок** – одна з найвищих державних посад, стежив за дотриманням церемоніалу при королівському дворі і порядку судочинства, головував на засіданнях сейму. **Великий гетьман коронний** – один із центральних урядів (посад) Речі Посполитої, керівник усієї польської коронної армії. Заступник великого гетьмана носив титул **польний гетьман**. **Каштелян** – сановник, який мав місце в сенаті і наділявся повноваженнями у

* Ця і наступні, подані в тексті назви посад, з невеликими відмінностями, були і у ВКЛ.

військовій сфері, насамперед щодо підтримання обороноздатності королівських замків.

Отже, комплексне застосування названих принципів історичного пізнання й методів, як і з'ясування понятійно-термінологічного апарату сприяли науковості у висвітленні політики владних кіл Речі Посполитої у розв'язанні “української проблеми” впродовж 1648 – першої половини 1659 рр.

Висновки до розділу 1

Порушеної в дисертаційному дослідженні проблеми різною мірою торкалися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники різних часів. Українські дослідники виявили відсутність однастайності в середовищі річпосполитської політичної еліти у підходах до розв'язання “української проблеми”; звернули увагу на окремі аспекти обговорення українських подій на сеймових засіданнях, ставлення представників політичної еліти до умов Гадяцького договору, існування декількох його варіантів та різницю між ними.

Щодо зарубіжної історіографії, то найбільшу увагу досліджуваній проблемі приділено у польській, причому події національно-визвольної боротьби українців розглядалися в рамках концепції “домової війни” на східних теренах Речі Посполитої, тобто як її внутрішня проблема. Унаслідок цього дослідники оперували відповідною термінологією, говорячи винятково про “козацьку проблему”. Лише окремі сучасні польські історики починають визнавати наміри Б. Хмельницького розбудувати Українську державу та критично аналізувати заходи представників владних кіл Польсько-Литовської держави. Меншу увагу досліджуваній проблемі приділено в російській, американській та канадській історіографіях.

Джерельна база дослідження представлена як рукописними, так і опублікованими матеріалами. З'ясування її структури засвідчує, що найбільшу цінність становлять розпорядча документація органів влади Речі

Посполитої й козацької України, дипломатичні та сеймові матеріали. Вони дозволили висвітлити специфіку й особливості сприйняття політичною елітою конфлікту з Військом Запорозьким та пошук відповідного інструментарію для його врегулювання. Разом з тим, існує обмаль джерел, які б чітко фіксували позиції окремих представників політичної еліти і причини змін у них, а також дозволили б простежити політичну боротьбу з питання шляхів і засобів розв'язання “української проблеми” у середовищі литовської політичної еліти. Незважаючи на це, наявні матеріали є достатніми для розв'язання визначених у роботі завдань.

Досягненню поставленої у роботі мети посприяло також використання теоретичних принципів історичного пізнання та конкретних методів дослідження. У комплексі вони склали систему, яка допомогла організувати та впорядкувати різні етапи даного дослідження. Понятійно-термінологічний апарат дозволив розкрити сутність ключових понять і термінів (особливо сучасних для досліджуваного періоду), а також особливості системи державного управління Речі Посполитої, яку складали різні посадові особи – представники політичної еліти.

РОЗДІЛ 2. ПОШУК ЕЛІТОЮ ШЛЯХІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ “УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ” У 1648 – 1650 рр.

2.1. Виникнення “козацької проблеми” та спроби її розв’язання (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)

Із часу утворення у 1569 р. Речі Посполитої, коли більшість українських земель (Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Корони Польської, перед її політичною елітою постала необхідність вироблення відповідного ставлення до козацтва. Першим за справу його організації як окремої військової групи (на той час у якості “рицарської (збройної) людності” в межах східних воєводств Речі Посполитої [310, с. 31-32]) взявся король Сигізмунд II Август. У 1572 р. він вивів козацтво, котре перебувало на королівській службі (300 осіб), з-під юрисдикції місцевих урядників і підпорядкував безпосередньо коронному гетьману Є. Язловецькому [33, с. 175-176; 142, с. 27-28; 310, с. 34; 385, с. 103; 465, с. 131; 486, с. 5-6]. Такий крок польського короля став початком своєрідного імунітету реєстрового козацтва в Речі Посполитій [382, с. 97, 115-117, 120]. Саме він, на думку українського дослідника В. Щербака, поклав початок конституювання українського козацтва як соціального стану, адже реєстровики отримували особливі права й привілеї [321, с. 75].

За часів С. Баторія (1576-1586 рр.) кількість козаків, які перебували на королівській службі, зросла до шести сотень, яким гарантувалося дотримання отриманих від попереднього короля “прав і вольностей” [159, с. 172; 291, с. 54, 70-74]. За словами німецького дослідника Й. Мюллера, автора першої дисертації про козаків, написаної в 1684 р., “... з самого початку польські королі бачили в козаках противагу туркам і, оскільки козаки підлягали королю, то останні (королі) закликали їх до зброї і затримували на своїй службі дарами і звільненням від повинностей. Стефан (Баторій) почав виплачувати їм жалування за службу” [88, с. 133]. Отже, для правлячої верхівки Польсько-Литовської держави реєстрове козацтво відіграло роль

захисників її південно-східного кордону [351, с. 169]. На думку С. Плохія, особливості політичної організації Речі Посполитої та відносна слабкість її військової машини були важливими факторами перетворення українського козацтва на найдинамічнішу силу “великого кордону” [244, с. 52].

Названі заходи королів активізували реєстрове козацтво в плані збереження за собою отриманих за військову службу прав та привілеїв. Як зазначає Т. Чухліб, уже в другій половині XVI ст. козацька старшина “здійснює спробу конституювати своє утворення (“Військо Запорозьке”) як організацію “рицарського люду”, що перебуває на військовій службі у польського короля” [310, с. 34]. На думку С. Леп’явка, в останній третині XVI ст. відбувався процес перетворення козацтва з аморфної прикордонної військової спільноти на суспільний стан, який існував реально, але не був офіційно визнаний урядом Речі Посполитої [227, с. 49]. Його невизнання, на переконання Ф. Сисина, значною мірою було зумовлено пануючими в польському суспільстві політичними, суспільними й культурними теоріями, які трактували козаків саме як “хлопів” [263, с. 21]. Окрім того, реєстрове козацтво, як соціальна група “вільних людей”, перебуваючи у вигіднішому економічному становищі, становило собою “небезпечний вірус, яким могла заразитися решта людності” [297, с. 198; 382, с. 123]. Дійсно, той факт, що однією з визначальних рис реєстровиків була особиста й соціальна свобода, був для збіднілого міщанства й селянства вагомим аргументом для проголошення себе козаками. Як відзначають В. Смолій і В. Степанков, у першій половині 90-х рр. XVI ст. у розвитку козацтва розпочався новий етап, що характеризувався його “оселянням”, тобто масовим вступом до нього селянства й міщанства [279, с. 69]. Отже, складалася ситуація, за якої чисельність нерєєстрового козацтва значно перевищувала кількість тих, хто офіційно входив до реєстру.

Водночас, з появою реєстрового козацтва розпочинався новий етап і в історії Речі Посполитої, перед політичною елітою якої “козацька проблема” гостро постала в 1591-1596 рр. – час розгортання перших козацьких

повстань. Саме тоді Військо Запорозьке обґрунтовує перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод та стає на шлях формування “альтернативних владних структур” [46, с. 440; 226, с. 71-72, 79; 272, с. 228-229]. За твердженням П. Саса, “сприйняття себе козаками, людьми особисто вільними, а також такими, які користуються лицарськими правами, свободами і вольностями, спонукало їх до політичної активності” [255, с. 487]. Саме з кінця XVI ст. свої відносини з урядом Речі Посполитої реєстрове козацтво прагнуло вибудувати на основі двосторонніх зобов’язань і вже відчувало себе окремим соціумним тілом [316, с. 16] (соціальною групою) в державній структурі Польсько-Литовської держави. Свідченням цього є козацькі “кондиції” (умови) 1596 р. С. Наливайка до короля Сигізмунда III, що містили вимогу виділити реєстровому козацтву для проживання окрему територію – “пустині між Бугом і Дністром”, визначити “певне число козацького війська”, розширити права козацького гетьмана, а також сплачувати відповідні кошти. За це Річ Посполита могла використовувати козацтво, “де потреба того вкаже” [74, с. 435]. Як бачимо, формувалася ідея автономного статусу Війська Запорозького в складі Речі Посполитої.

Зростання політичної свідомості реєстровиків викликало занепокоєння у Варшаві, де навіть поширювалися чутки про наміри козаків “заснувати нову республіку” на чолі з “князем” С. Наливайком [158, с. 276; 279, с. 74]. Проте, місце в планованій “республіці” передбачалося лише для реєстрового козацтва, а не для “всіх свавільних козаків”, які не входили до реєстру [74, с. 434].

У 1596 р. з’явився також проект київського біскупа Й. Верещинського. Згідно з ним передбачалося створення окремого козацького Задніпровського князівства, яке мало складатися з окремих територіальних полків. Також планувалося одночасне функціонування князівської та гетьманської влади [49, с. 426]. Як зазначають дослідники, Верещинському вдалося подолати стереотипні уявлення про козаків як найманців, коронних слуг з лицарським “фахом”, свавільних воїнів, бунтівників, і дійти думки, що вони такою ж

мірою рицарі, як і шляхтичі, а значить мають усі підстави розраховувати на статус повноправних громадян “тричленової Речі Посполитої” й користуватися широкими політичними правами [192, с. 28; 254, с. 68; 323, с. 95].

Зазначимо, що обидва згадані документи стосувалися лише утвердження в суспільній структурі Речі Посполитої окремого соціального статусу реєстрового козацтва з його правами і вольностями. Проте Військо Запорозьке поступово виходило за межі лише своїх станових інтересів та наближалось до ролі репрезентанта національних інтересів українського соціуму [279, с. 73], що розширювало зміст “козацької проблеми” та ускладнювало для правлячої верхівки Речі Посполитої її розв’язання. На початку XVII ст. Військо Запорозьке посилює діяльність у напрямі відстоювання своїх прав та привілеїв, наданих попередніми королями. Це проявилось в ігноруванні ряду постанов сейму щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу, а також у військових походах, всупереч королівським розпорядженням, на Молдавію, Крим та Туреччину [310, с. 38]. Більше того, з 1603 р. реєстровики розширили перелік вимог до короля. Йшлося вже про те, “щоб були ми в пошануванні від кожного стану”, а також щоб король “признав нас синами коронними” [272, с. 230], тобто порушувалося питання зрівняння зі шляхтою.

Окрім того, після укладення в 1596 р. Берестейської унії на чільне місце в житті Речі Посполитої вийшов конфесійний чинник. Військо Запорозьке постає в ролі захисника православної віри [279, с. 64; 377, с. 66]. Вперше ця ідея була чітко сформульована в 1603 р. [260, с. 191-194]. Подальший розвиток вона отримала у козацькій протестації від 20 березня 1610 р. у відповідь на звинувачення у протиправних діях на шкоду уніатського митрополита та його намісника. У ній козацтво зобов’язувалося надавати будь-яку підтримку православної церкві в боротьбі проти обмеження її прав [33, с. 58-60]. Таким чином, саме православ’я було тим спільним фундаментом, що пов’язував Військо Запорозьке з усім “руським

народом”. За влучним висловлюванням П. Саса, “як політична сила, об’єднані у Військо Запорозьке, козаки покинули свою станову “равликову хатку”, що стала для них затісною, і повернулися обличчям до корінних потреб та інтересів свого народу” [255, с. 488].

Із 1615 р. козацтво почало активніше обстоювати православну віру. Зокрема, це засвідчує відмова в грудні цього ж року Війська Запорозького надати допомогу гетьманові С. Жолкевському в боротьбі з турецько-татарськими нападами на землі Речі Посполитої. Причому небажання допомогти було зумовлено релігійними мотивами – “не пішли тому, що їх ляхи хочуть у свою ляцьку віру привести, і в Києві ляхи руські церкви всі попечатали” [62, с. 89-90]. Польський дослідник М. Дроздовський такий крок козацтва оцінює як його “перехід з позиції учня на позицію самостійного у своїх діях партнера” православного суспільства в його боротьбі з рішеннями Берестейського собору [377, с. 86]. У 1621 р. після успішної для Речі Посполитої Хотинської битви, у якій вагому роль відіграло козацтво, Військо Запорозьке звернулося до короля Сигізмунда III з петицією, в якій містилася вимога ліквідувати унію та легалізувати православну Церкву [66, с. 251-252]. Окрім звернень до короля та уряду, робилися конкретні практичні кроки. Зокрема, у 1620 р. було відновлено православну церковну ієрархію і відбувся вступ П. Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського братства [323, с. 95]. Позиції захисту православної Церкви та віри Військо Запорозьке дотримувалося і впродовж наступних десятиліть [320, с. 89-96; 377, с. 76-160; 382, с. 214-229].

Зростання військово-політичної ваги Війська Запорозького змушувало правлячу верхівку Корони Польської шукати ефективних способів встановлення контролю за ним – “убгати (втиснути) цю новопосталу силу у шори” [316, с. 61]. Як уже згадувалося, одним із них було утворення спеціальної категорії “реєстрових козаків”, правовий статус яких визначався правами та привілеями, наданими польськими королями [416, с. 56]. З одного боку, Річ Посполита отримувала в особі реєстровців важливу для охорони її

південно-східного кордону військовою силою, проте, з іншого боку, підштовхнула козацтво до усвідомлення своєї значущості не лише в якості “військових людей”. Як зазначав Й. Мюллер, “були щасливі роки, коли козаки завжди захищали Річ Посполиту, але остання даремно тішила себе надією, що так буде завжди. Козаки оберігали свою волю і вимагали її все більше” [88, с. 135]. Небезпідставно уже з початку XVII ст. політична еліта Речі Посполитої, знаючи про прагнення Війська Запорозького отримати для себе окрему територію для проживання та добитися зрівняння в правах зі шляхтою, побоювалася, щоб козаки не створили “у великій Речі Посполитій іншу республіку” [66, с. 124]. Окрім формування реєстрів, використовувалася й інша методика втихомирення козацького “свавілля”^{*} – призначалися спеціальні комісари на чолі з коронним гетьманом, які повинні були стежити за порядком у середовищі козацької організації та карати усіх непокірних. Сеймом неодноразово (1590, 1607, 1609 рр.) приймалися ухвали щодо підпорядкування козаків юрисдикції старост [322, с. 177-178], що було значним обмеженням прав та вольностей реєстровиків, отриманих від короля Сигізмунда II Августа.

Водночас, говорячи про зростання політичної свідомості козацтва, одним зі сприятливих факторів цього процесу шляхта називала саме військову службу козаків на користь Речі Посполитої. Адже розуміння козацькою спільнотою своєї важливості для Речі Посполитої у складні моменти її протистояння із зовнішніми ворогами, підштовхувало козацьких лідерів до висунення все більших вимог до польського уряду. Тому сеймова конституція 1611 р. містила рекомендацію шляхти королю утриматися від військової допомоги реєстрового козацтва, аргументуючи це тим, що “українська сваволя бере гору під протектором служби нашої і чинить великі шкоди станові шляхетському в його маєтностях” [313, с. 57].

^{*} Саме так шляхта трактувала усі дії козацтва, спрямовані на відстоювання своїх прав та привілеїв, отриманих від королів.

Будучи невдоволеним зростанням не лише військової, але й політичної ваги Війська Запорозького, уряд Речі Посполитої взяв курс на обмеження козацьких прав та вольностей. Так, у 1613 р. сейм ухвалив рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію і підпорядкувати козаків місцевим органам влади. Необхідність такого кроку пояснювалася тим, що козаки “мають своїх гетьманів..., самі собі права складають, урядовців і вождів призначають” [66, с. 174].

Наступними заходами річпосполитської еліти в справі впорядкування козацької організації стали Ольшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди. Згідно з умовами першої з них, козацький реєстр обмежувався 1 тис. осіб із платнею, які повинні були жити “на звичайних місцях, наданих старшим від імені й. к. м.” і не виходити “на волость”. Від решти козаків вимагалось, щоб вони “відразу ж перестали називатися козаками, не присвоювали собі ніяких юрисдикцій” і залишалися “в усьому покірними підданими своїх панів” [132 с. 314]. У відповідь козаки висловлювали побажання збільшення чисельності реєстру, а також залишали за собою право клопотатися перед королем про збереження своїх прав та вольностей, наданих попередніми королями [72, с. 45]. Роставицька угода 1619 р., виходячи з її змісту, повторювала основні положення домовленостей 1617 р. Пізніше, в 1625 р., задля обмеження суспільно-політичної активності Війська Запорозького було укладено Куруківський трактат – заборонялися морські походи; порушення трактатів, укладених з турецьким султаном; у земських, шляхетських і духовних маєтках козаки мали коритися їх “володільцям”, а землі, “які вони привласнили собі досі”, негайно повернути старостам, державцям та магнатам [42, с. 284-292]. У випадку невиконання поставлених вимог передбачалося оголошення козаків відкритими ворогами Речі Посполитої і спрямування проти них війська [50, с. 68-69].

Відзначимо, що в підходах до розв’язання “козацької проблеми” уже з кінця XVI ст. в середовищі політичної еліти Речі Посполитої почало виокремлюватися два напрями – радикальний та поміркований. Так, канцлер

Я. Замойський пропонував фізично знищити козаків – “як з кореня вирвати” [106, с. 115]. Існують свідчення, що навіть за часів короля С. Баторія урядовцями обговорювалося питання “знищення козаків”. На початку XVII ст. також “часто виголошувалися промови і відбувалися консультації щодо знищення козаків” [240, с. 22]. Натомість коронний гетьман С. Жолкевський дотримувався думки, що все-таки було б краще “хворі члени (повстале козацтво – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати” [121, с. 74]. Виступаючи за досягнення взаємної згоди шляхом переговорів, він прагнув реформувати козацтво, зробивши його безпечним і корисним для Речі Посполитої та повністю підконтрольним центральному уряду [258, с. 57-59].

Проте, незважаючи на заходи Варшави в напрямі обмеження “прав і вольностей” Війська Запорозького, його політична роль у житті українського суспільства зростала. Вже на початку 20-х рр. XVII ст., за визнанням дослідників, козацтво постає в якості “символу слави руського народу”, який утверджував у свідомості українців “чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту” [152, с. 12-13; 256, с. 74-82; 279, с. 76; 382, с. 170-171]. Водночас, поняття “русин” ставало ознакою козака як представника “народу руського” [263, с. 21]. Тобто, козацтво утверджувало репутацію захисника загальноетнічних інтересів [148, с. 62-63; 151, с. 33; 290, с. 251; 323, с. 96]. У 1625 р. особисто король Сигізмунд III зазначав, що “козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою, вся Україна в їх руках..., все управління, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...” [50, с. 64; 66, с. 285]. Починаючи з 30-х рр. козацтво почало сприймати себе “політичним народом”, рівноправним зі шляхтою, легітимізованим виразником і захисником “прав і свобод” всієї “руської (української) нації” [46, с. 436; 151, с. 45; 272, с. 231; 320, с. 96]. Військо Запорозьке продовжувало добиватися від польської влади визнання своїх “лицарських прав” на рівні з шляхетськими [272, с. 231]. Більше того, відбувалося переосмислення ставлення до королівської влади. Подальшу військову службу на користь короля Військо Запорозьке ставило у

пряму залежність від принесення королем присяги щодо дотримання “прав і вольностей руського народу”. Як бачимо, йшлося не лише про станові інтереси реєстрового козацтва, а про весь “руський народ”. У випадку ж невиконання вимоги присяги, реєстрове козацтво залишало за собою право збройного виступу проти короля [272, с. 231-232; 290, с. 252].

Вимоги Війська Запорозького впродовж 20-30-х рр. свідчили про зростання політичної свідомості козацтва, в якого викликали обурення політика уряду, місцевої адміністрації, дії магнатів та шляхти Речі Посполитої. Натомість польсько-литовська політична еліта відмовлялася сприймати козацтво в якості повноправних (на рівні зі шляхтою) “членів Речі Посполитої” [245, с. 578; 427, с. 793], ігноруючи таким чином “останнє слово політики компромісу козащини з польським державним організмом” [180, с. 142]. Окремі представники владних кіл навіть вважали, що “краще, щоб на тих місцях (проживання козацтва – О.Ю.) росла кропива, ніж розмножувалися зрадники й. к. м. і Речі Посполитої” [50, с. 179]. Несприйняття козацтва як окремого стану пояснювалося значною мірою утвердженням у політичній свідомості правлячої верстви Речі Посполитої Ягелонської традиції, у якій, за словами історика В. Комара, “не залишалося місця для Русі як для рівноправного політичного партнера” [213, с. 217]. Унаслідок цього вибухали чергові повстання. Зауважимо, що важливою причиною політики шляхти і магнатів у напрямі обмеження козацьких прав і вольностей була економічна зацікавленість в українських землях, які перебували у власності козацтва.

Придушивши козацькі повстання, які сталися в 30-х рр., польська влада прийняла в 1638 р. “Ординацію Війська Запорозького”. У Варшаві вважали, що вона стане ефективним інструментом розв’язання “козацької проблеми”, позбавивши козаків більшості наданих попередньо прав і привілеїв [31, арк. 142-142 зв.; 352, с. 31-32]. Зокрема, замість гетьмана Війська Запорозького, який обирався, було запроваджено посаду комісара, який призначався польським урядом. Щодо нереєстрового козацтва, яке офіційно не

перебувало на службі у війську Речі Посполитої, то воно прирівнювалося за статусом до залежного селянства (“хлопства”) [311, с. 47; 385, с. 169]. Прийняттям “Ординації” переслідувалася чітко визначена мета – ліквідувати козацтво як окремий стан суспільства.

Опираючись на “Ординацію”, місцеві урядники обкладали козаків податками, обмежували їх права на землеволодіння, конфісковували майно [317, с. 82]. Потрапивши у вкрай складні умови, реєстрове козацтво спочатку стало на легальний шлях відстоювання своїх прав та вольностей – зверталися зі скаргами на місцевих урядовців до короля та найвищих посадовців Речі Посполитої [352, с. 37, 40]. Проте, переконавшись в неефективності мирних заходів, змушені були вдаватися до збройного варіанту, реалізацію якого і було розпочато в лютому 1648 р. на Запорозжжі.

Отже, вперше в історії Речі Посполитої “козацька проблема” гостро постала наприкінці XVI ст., коли відбулися козацькі повстання 1591-1596 рр. Її сутність полягала у відстоюванні козацтвом своїх прав і привілеїв як стану “рицарського (військового) люду”. З початку XVII ст. Військо Запорозьке почало домагатися зрівняння у правах зі шляхтою, а також поставало в ролі виразника й захисника православної віри, а з 1620-х рр. утверджувало репутацію захисника загальноетнічних інтересів.

Зростання політичної свідомості Війська Запорозького викликало занепокоєння у Варшаві та змушувало правлячу верхівку Корони Польської шукати різних способів встановлення контролю за ним. Уже в цей час серед еліти почали визначатися як прихильники порозуміння – “краще хворі члени (повстале козацтво – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати”, так і застосування сили – “з кореня виривати”. Результатом переваги в середовищі владних кіл останніх стало прийняття в 1638 р. “Ординації Війська Запорозького” та ліквідація козацтва як стану. Проте, замість розв’язання “козацької проблеми”, це призвело до її загострення.

2.2. Трансформація “козацької проблеми” в “українську” та пошук різних підходів її вирішення (лютий – грудень 1648 р.)

Козацькі заворушення початку 1648 р. на Запорозжжі були сприйняті представниками владних кіл Речі Посполитої як типове чергове козацьке повстання [382, с. 263; 483, с. 46]. Одним із перших на нього зреагував коронний гетьман М. Потоцький, який відразу “загорівся бажанням будь-якою ціною приборкати їх” – без роздумів “усіх знищувати” [5, арк. 5-6; 61, с. 14; 181, с. 178; 278, с. 80]. 20 лютого він звернувся з універсалом безпосередньо до повсталих козаків з погрозами та вимогою припинити повстання і видати Б. Хмельницького. М. Потоцький запевняв, що жорсткі заходи проти повсталых здійснить також польний коронний гетьман М. Калиновський [7, арк. 5; 61, с. 14-16; 241, с. 37]. Аналіз подій не дозволяє погодитися з висловленою у сучасній польській історіографії думкою, що насправді М. Потоцький легковажно поставився до початку козацького повстання [445, с. 45].

Уже пізніше, наприкінці березня, після проведених переговорів через своїх представників з Б. Хмельницьким, коронний гетьман у листі до короля Владислава IV запевняв його, що справжній задум козаків полягав у тому, щоб “самостійно панувати на Україні, укласти договори з іноземцями й сторонніми правителями, і чинити все, що лише захочеться їх волі і бажанню” [123, с. 6], що, зрозуміло, було небезпечним для цілісності Речі Посполитої. Такий висновок він зробив на підставі ознайомлення з вимогами повсталых козаків, які передбачали відновлення давніх прав і вольностей, усунення з полків полковників і старшин польського походження, натомість дозволити обирати їх з “їхнього (руського) народу”, дозвіл на здійснення морського походу та виведення польського війська із Задніпров'я і козацького регіону Правобережжя й ліквідації тут органів влади Речі Посполитої [108, с. 263; 266, с. 102; 279, с. 83; 300, с. 10-11].

Іншу позицію займав король. Річ у тім, що він, прагнучи відігравати вагому політичну роль не тільки в середині держави, а й на

загальноєвропейських теренах, виношував задум турецької війни, яка б, “при щасливих результатах”, зміцнила його владу в країні [151, с. 93-94; 181, с. 23; 298, с. 83; 414, с. 269]. Коли ж шляхта у 1646 р. виступила проти цього плану, він “повернув погляд у бік козаків” [221, с. 107; 228, с. 342; 238, с. 158-162; 351, с. 179; 382, с. 207; 417, с. 18; 445, с. 26-27], тобто вирішив скористатися їх допомогою для реалізації своїх політичних цілей. Задля цього, пообіцяв відновити “старі козацькі вольності” (отримані від його попередників – О.Ю.), збільшити реєстр до 12 тисяч осіб й, очевидно, надати козацькому регіонові окремий статус [278, с. 78; 279, с. 80; 352, с. 41; 445, с. 23-24]. Владислав IV вважав, що лютневі заворушення якраз і спричинені підготовкою до морської виправи, а тому наказав коронному гетьману пропустити козаків на море та не просуватися вглиб України [51, с. 29; 404, с. 263; 445, с. 87].

Із планами короля був добре знайомий канцлер Є. Оссолінський, який також виступав за боротьбу з турками, яка мала відбуватися в рамках “християнської ліги” проти Османської імперії, до котрої повинні були ввійти і козаки [429, с. 12]. Тому, дізнавшись про події на Запорозжжі, не бачив у них нічого небезпечного для Речі Посполитої. Він вважав, що Б. Хмельницький, таємно агітуючи і вербуючи козаків на війну з Туреччиною, зазнав у зв'язку з цим переслідувань з боку магнатів і шляхти, котрі виступали проти королівських планів, а відтак, змушений був втекти на Запорозжжя, звідки і мав намір здійснити похід на Чорне море [440, с. 266]. Подібною була і реакція брацлавського воєводи А. Киселя, який також був обізнаний з планами “турецької війни” Владислава IV і навіть брав участь у їх реалізації (в 1647 рр. очолював посольство до Москви, яке мало завершити справу формування антитатарського союзу) [34, с. 167; 199, с. 192; 205, с. 40; 304, с. 98; 457, с. 134-138]. Таким чином, король, канцлер і брацлавський воєвода станом на березень 1648 р. були впевнені, що козацький виступ спричинений переслідуваннями магнатів і шляхти та пов'язаний з підготовкою до чорноморського військового походу.

А. Кисіль переконував коронного гетьмана відмовитися від радикальних кроків і радив “подумати про інші”, зокрема перекрити для селян і козаків доступ на Запорожжя. Воєвода закликав “проявити витримку” й виманити повсталих із Запорожжя [61, с. 20]. Крім того, зважаючи на неможливість терпіти “повстання і знищення своїх сил внутрішньою війною”, він радив Потоцькому дозволити козакам (запорожцям) вийти в Чорне море. В названих пропозиціях простежується розуміння А. Киселем того, що силові заходи проти козацтва лише збільшать проблеми Речі Посполитої, а не врегулюють конфлікт з Військом Запорозьким. Не вірив А. Кисіль і в можливість укладення козацько-татарського військового союзу. Хоча, щоб перестрахуватися і не допустити його, він вважав доречним вдатися до переговорів з ханом та султаном, аби переконати їх в тому, що Річ Посполита повністю дотримується “договорів у всьому” [61, с. 19-20]. На перший погляд, помітна суперечність у позиції А. Киселя – сприймав козацький виступ як підготовку до походу на Чорне море і тут же пропонував конкретні заходи для боротьби з “бунтівниками”. На нашу думку, це було пов’язано з переосмисленням розвитку подій на Запорожжі особисто воєводою, зокрема розумінням того, що вони уже вийшли за межі підготовки морської виправи.

Як свідчать джерела, А. Кисіль на початку квітня не виключав і збройної розправи над повстанцями і навіть готовий був надіслати на допомогу свою “убогу жменю людей” [61, с. 24, 28]. Такі висловлювання воєводи можна пояснити тим, що, як і значна частина шляхти та магнатів, він володів маєтностями на українських землях. Зрозуміло, під час перебігу козацького повстання, до якого приєднувалися селяни й міщани, існувала небезпека їх руйнації, а відтак втрати важливих засобів накопичення матеріальних цінностей. Цілком природно, що це викликало обурення й різкий тон і в брацлавського воєводи. Водночас, окрім власних економічних мотивів, він усвідомлював, якщо повстання поширюватиметься, то це матиме великі проблеми для всієї Речі Посполитої.

Погоджуємось із висловленими в історіографії міркуваннями, що Владислав IV, Є. Оссолінський і А. Кисіль недооцінювали повстання на Запорозжжі, фактично ігнорували небезпечну для Речі Посполитої можливість укладення воєнного союзу козаків із кримським ханом і перспективу поширення повстання “на волості” [267, с. 93]. Як зазначала польська дослідниця С. Охманн, коли воно розпочалося, виходячи з переконання, що мало винятково соціально-релігійний характер, а не політичний, помірковані сили сподівалися “заспокоїти козаків за допомогою адміністративних заходів”. Головна роль у цій справі відводилася королю як найвищому авторитетові в очах козацтва, який мав гарантувати їм поступки [429, с. 12]. Тому й існувала впевненість у безпечності козацького виступу для Речі Посполитої. Проте, на нашу думку, зважаючи на слабкість влади Владислава IV, гарантування ним “козацьких вольностей” практично було неможливим, інша справа, що король справді користувався авторитетом у козацькому середовищі.

Проте, переконати М. Потоцького, що козацькі заворушення не спрямовані проти Речі Посполитої, не вдалося. Він наполягав на тому, що перш ніж дозволити козакам похід на море, потрібно обов’язково придушити повстання [123, с. 8]. Крім того, застерігав уряд, що цей похід може спровокувати спільний татарсько-турецький наступ на Річ Посполиту [61, с. 25-26]. Прагнення коронного гетьмана не допустити морського походу пояснюється, мабуть, тим, що він, пам’ятаючи обурення, викликане в шляхетських колах військовими задумами короля, не хотів накликати на себе нарікань і звинувачень з боку магнатів та шляхти в тому, що дозволив козакам похід на море [331, с. 401]. Прихильники політики Владислава IV, прагнучи уже в умовах розгортання повстання використати королівський план турецької війни для припинення козацьких заворушень (переорієнтувати їх на зовнішнього ворога [199, с. 199]), відзначали, що якби М. Потоцький у той момент схвалив похід на море, це напевно відвернуло б козацтво від агітації Б. Хмельницького, послабило його союз з татарами і

дозволило б уникнути Речі Посполитій усієї пізнішої небезпеки [181, с. 178-179]. Але М. Потоцький виступав за приборкання козацтва силою. Він був переконаний, що Б. Хмельницький насправді добивається того, щоб жити “в стародавній сваволі, а ті святі постанови Речі Посполитої (Ординація 1638 року – О.Ю.), аби були ліквідовані” [123, с. 8]. Обґрунтовуючи причини військового походу на Запорозжя всупереч позиції короля, він пояснював, що змушений був здійснити його на прохання шляхти та магнатів “до погашення згубного вогню поспішити”. За його словами, тільки швидкий марш і збройні заходи проти повстання стримали його поширення і не дозволили охопити всю Україну [123, с. 6-7]. Отже, за його переконанням, повстання необхідно було придушити [61, с. 26].

Таким чином, М. Потоцький та М. Калиновський будь-якою ціною прагнули не допустити Б. Хмельницького на “волесть”, щоб там не вибухнуло повстання, – виступали за те, щоб ізолювати його на Запорозжі і там придушити [181, с. 181-182]. Проте, план військового походу на Запорозжя зазнав невдачі. Вже після битви біля Жовтих Вод М. Потоцький, вважаючи ситуацію надзвичайно критичною, просив канцлера порадити королю, “щоб поспішав з посполитим рушенням”, інакше – “кінець республіці” [459, с. 319].

Починаючи з другої половини травня 1648 р. внутрішньополітичне становище Речі Посполитої почало помітно погіршуватися. Це пояснювалося не тільки смертю 20 травня короля Владислава IV, але й поразками польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем. Адже вони завершили період “золотого спокою”*. Як зазначав А. Кисіль, “квітнуча спокоєм вітчизна зів’яла”, натомість розпочиналася “страшна переміна справ” [51, с. 25, 27]. До обрання нового короля управління країною зосередилося в руках примаса М. Лубенського і канцлера Є. Оссолінського. До Варшави почали надходити відомості про поразки польських військ [214, с. 1]. Дізнавшись

* Символічна назва періоду в історії Речі Посполитої з 1638 до 1648 рр., час відносного миру (спокою) після придушення повстання Я. Острянина й Д. Гуні.

про них, А. Кисіль вважав, що такого розвитку подій можна було уникнути, якби М. Потоцький прислухався до його порад “поводитися з ними (повсталими козаками – О.Ю.) лагідніше” [429, с. 28]. Отже, натрапляємо на звинувачення прихильників жорсткої політики щодо козацтва у трагічних для Речі Посполитої подіях травня 1648 р. Зауважимо, що навіть папський нунцій Д. Торрес вважав, що краще було дозволити козакам похід на Чорне море та уникнути в такий спосіб повстання [55, с. 45].

Володіючи уже інформацією про згадані події, урядовці за участю канцлера та примаса на початку червня зібрали нараду для обговорення питань, які внесло до порядку денного “повстання всієї України” [459, с. 328-329]. У результаті було прийнято рішення пришвидшити процедуру обрання нового короля та закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення, “якщо б до нього дійшло” [440, с. 238-241]. Такі ухвали, ініційовані Є. Оссолінським та М. Лубенським, зумовлювалися вкрай несприятливим становищем Речі Посполитої. Тому, для перших осіб країни, завдання яких (в умовах безкоролів'я) полягало в організації безпеки держави, це були цілком слухні дії.

Щодо позиції власне литовської еліти, то вона не надавала особливого значення початку козацького повстання на Запорозжжі. Пояснювати заворушення козацтва підготовкою до чорноморської виправи, як це робили окремі коронні політики, наближені до короля Владислава IV, еліта ВКЛ не могла, оскільки їй були відомі рішення сейму 1646 р. про заборону підготовки війни проти Туреччини та залучення до неї козацтва. Її представники не знали про те, що король після 1646 р. не відмовився від задуму “турецької війни” і таємно продовжував працювати над пошуком підтримки козацтва. Зокрема, вперше про це литовський канцлер А.С. Радзивілл дізнався аж у середині травня під час перебування у Варшаві та розмов з Є. Оссолінським [445, с. 24-25]. Тому, інформацію про вибух на Запорозжжі повстання у Литві сприйняли без особливого занепокоєння. На початку червня литовський підканцлер Л. Сапіга отримав інформацію про

поразки коронних військ біля Жовтих Вод та під Корсунем, яка була сприйнята порівняно спокійно, а перемоги повстанців пояснювалися невдалими діями коронних гетьманів [55, с. 49-50; 345, с. 15; 476, с. 182]. Натомість, відомість про смерть 20 травня короля викликала у литовської еліти помітну тривогу. Вона побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої у період безкоролів'я можуть скористатися Швеція та Московія, розпочавши наступ на литовські землі [133, с. 77]. Тому литовський польний гетьман Я. Радзивілл звернувся до senatorів із проханням надати дозвіл на формування необхідних військ [133, с. 96-97; 475, с. 91-96; 476, с. 183]. Отже, необхідність мобілізації військових сил зумовлювалася аж ніяк не розгортанням козацького повстання, а можливою небезпекою з боку Швеції та Московії.

Повертаючись до політики М. Лубенського і Є. Оссолінського, зазначимо, що крім кроків, спрямованих на створення нової армії, для чого потрібен був час, вони вирішили вдатися до переговорів з українським гетьманом. Велике занепокоєння в них викликали відомості про його наміри створити Українську державу й проголосити себе її правителем [51, с. 28; 171, с. 12]. Оскільки армія не могла бути сформована протягом найближчих тижнів, канцлер і примас, побоюючись наступу Б. Хмельницького та реалізації його задумів, звернулися до А. Киселя з проханням розпочати переговори [61, с. 37]. Одне з головних завдань, поставлених перед ним, полягало у досягненні розриву українсько-татарського військового союзу. Також воєводи надавалися повноваження повідомити гетьманові про те, що “Річ Посполита і майбутній король готові при амністії задовольнити вимоги його і всього війська відносно несправедливостей, яких вони колись зазнали”, лише б гетьман “стримав запорозькі і татарські війська від подальших набігів” [61, с. 46]. Позиції канцлера, примаса і брацлавського воєводи свідчили про існування в середовищі еліти Речі Посполитої поміркованого угруповання, політична концепція якого зводилася до переговорів з гетьманом і козацькою старшиною. Погоджуємось з думкою

польського дослідника З. Вуйціка, що з позицій інтересів Речі Посполитої це була політика здорового глузду і реалізму [481, с. 206].

Виконуючи поставлене перед ним завдання, А. Кисіль у листі від 12 червня намагався переконати Б. Хмельницького в щирості своїх миротворчих намірів і просив припинити військові дії, відіслати додому татар і відправити до Варшави послів з переліком кривд Війська Запорозького. Водночас, він висловлював побажання, аби “на татар обернути сили” [123, с. 48; 480, с. 190]. Заходи, спрямовані на врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким мирним шляхом, підтримав краківський воєвода С. Любомирський [61, с. 49]. Оцінюючи діяльність А. Киселя у червні 1648 р., О. Сангушко в листі до литовського підканцлера від 4 липня зазначав: “пан брацлавський воєвода втихомирив козаків, що вони тихо сидять” [78, с. 293-294].

Радикально ж налаштовані урядовці Речі Посполитої не сприймали поміркованих кроків щодо козацтва, стверджуючи, що вони лише заохотять “зрадників до подальшої сваволі”, відтак, за словами руського воєводи Я. Вишневецького, “краще померти, ніж щоб поганство і гультайство мало над нами панувати” [123, с. 55-56].

Під час роботи літнього сейму частина сенаторів виступала проти досягнення домовленості з Військом Запорозьким. Так, підканцлер А. Лещинський заперечував можливість оголошення амністії повстанцям і радив якнайшвидше збирати військо [123, с. 111-112; 440, с. 282]. 20 липня в сенаті було зачитано лист сандомирського воєводи Д. Заславського, в якому він переконував “Річ Посполиту не укладати з козаками миру”, запевняючи, що вони можуть бути втихомирені лише “силою зброї” [61, с. 83].

Щодо позиції литовської еліти, то Я. Радзивілл пропонував ухвалити рішення про формування значних сил, а якби виникла необхідність об’єднання між коронними і литовськими військами, то керівництво над ними, згідно з конституцією 1589 р. “Про гетьманську владу”, мав зосередити в своїх руках литовський гетьман. Оскільки великий литовський гетьман Я. Кішка був на той час хворим й усунувся від військових справ, то

Я. Радзивілл сподівався, що керівництво об'єднаним військом перейде до нього [476, с. 187]. Коли ж цього не сталося, він заборонив литовським жовнірам переходити під командування призначених коронних регіментарів [345, с. 16-17], що послаблювало сили Речі Посполитої.

Усе ж, саме пропозиції прихильників мирного шляху врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким були схвалені на літньому сеймі, свідченням чого стала ухвала про обрання для переговорів з Б. Хмельницьким спеціальної комісії. За словами канцлера, “Річ Посполита не має іншого способу, яким би могла вгамувати поспільство, крім комісії (переговорів), а до неї не має нікого здібнішого за брацлавського воєводу (А. Киселя – О.Ю.)” [133, с. 313]. До її складу ввійшли: перемишльський підкоморій Ф. Дубравський, мозирський підкоморій Т. Обухович і познанський підстолій А. Сельський [55, с. 106; 61, с. 87-89]. Усі вони, а особливо А. Кисіль, поділяли погляди канцлера й вірили у можливість порозуміння з Б. Хмельницьким [205, с. 79; 445, с. 187].

Водночас, Є. Оссолінський закликав учасників сеймових засідань протидіяти можливим домаганням Війська Запорозького відірвати “від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння”. За збереження територіальної цілісності Польсько-Литовської держави виступав також Я. Радзивілл [133, с. 103; 288, с. 407]. Такі застереження робилися з єдиною метою – не допустити утворення автономного козацького регіону. Нарешті 29 липня, після тривалого обговорення, комісарам було видано інструкцію. Аналіз її змісту засвідчує бажання владних кіл Речі Посполитої повернути козацтво до становища, в якому воно було до 1648 р. [61, с. 89-90, 96; 97, с. 57-58; 383, с. 79-80]. Проте, враховуючи розмах національно-визвольної боротьби на теренах козацької України у липні – серпні, досягти цього уже було неможливо.

Саме влітку “козацька проблема”, зважаючи на приєднання до повсталого козацтва селянства й міщанства, набуває загальнонаціонального масштабу, переростаючи таким чином в “українську”. Значною мірою

“українська проблема” стала результатом еволюції ідеї захисту Військом Запорозьким станових інтересів реєстрового козацтва у відстоювання прав і свобод усього “руського” народу. Тут варто зазначити, що важливою якісною зміною в процесі еволюції “козацької проблеми” став той факт, що козацтво вийшло за межі відстоювання винятково станових інтересів та усвідомило важливість урахування інтересів інших верств населення. Якісно новою складовою вже “української проблеми” стало формування на звільнених з-під влади польської адміністрації територіях органів влади Війська Запорозького. Погоджуємося з висловленою в сучасній польській історіографії думкою, що якби політична еліта Речі Посполитої через А. Киселя в липні 1648 р. запропонувала Б. Хмельницькому “піднесення України-Русі до рівня Литви і Корони в якості третього члена Речі Посполитої”, то така програма могла бути сприйнята українською стороною [445, с. 193-194]. Проте, піти на такі поступки річпосполитська еліта не спромоглася.

У той час представники поміркованої частини владних кіл продовжували наполягати на переговорах [61, с. 98]. Проте, вагомою перепорою для їх проведення стала позиція радикально налаштованих урядовців. Так, 30 липня в колективному зверненні київського воєводи Я. Тишкевича, руського воєводи Я. Вишневецького, коронного стражника С. Лаща, обозного ВКЛ С. Осінського та брацлавського підсудка К. Тишкевича до сенату підкреслювалося, що “єдиний засіб затримання того свавільства – показати неприятелю шаблю” [123, с. 100]. Військові комісари в листі до А. Киселя від 27 серпня також переконували його в недоречності переговорів “з тим хлопством” [14, арк. 705-705 зв.]. Д. Заславський також сумнівався, що комісія до козаків “принесе заспокоєння з честю для Речі Посполитої” [55, с. 122]. 12 серпня в листі до коронного підчашого М. Отророга Я. Вишневецький звертав увагу на те, що “Волинь, Поділля, і вся права Русь (Правобережна Україна – О.Ю.) перейде неприятилеві..., якщо принаймі зброї не покажемо” [123, с. 154-155]. Звертаючись 30 серпня

до примаса М. Лубенського, він радив скликати “посполите рушення” [14, арк. 717]. Виходячи з цього, А. Кисіль згодом мав усі підстави константувати, що “комісії ніхто не підтримував, її завершення ніхто не хотів” [97, с. 64; 123, с. 204]. За таких обставин, на початку вересня переговори між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким припинилися. Зазначимо, що хоча факт зриву переговорного процесу засвідчив невдачу поміркованих сил, все ж звинувачувати в цьому лише прихильників силового розв’язання проблеми не можна, бо проти замирення рішуче виступало й показачене поспільство, яке вимагало продовження боротьби [55, с. 138, 147, 154].

Відтак перевагу отримала політика представників угруповання “непримиренних”, хоча, навіть в умовах вересневої військової кампанії, А. Кисіль продовжував наполягати на необхідності “радою (мирно) безумства вгамувати” [61, с. 127; 97, с. 64; 116, с. 8-9; 146, с. 144]. Але вона успіху не принесла. Неспроможність військового керівництва переступити через свої “амбітні церемонії” (прагнення до першості) та, досягнувши згоди між собою, “об’єднаними силами вдарити на козаків” [55, с. 147; 61, с. 119], призвела Річ Посполиту до чергової військової поразки під Пилявцями. Водночас, ситуацію ускладнювали дані про наміри Б. Хмельницького “відняти польські володіння до Вісли” [61, с. 153]. Занепокоєння польських політиків посилювалося, коли українське військо спрямувалося на західноукраїнські терени. 4 жовтня примас М. Лубенський звернувся до Я. Радзивілла з вимогою виступити “на оборону Корони” у напрямку Львова або Любліна [285, с. 91-92]. С. Любомирський вважав, що в безпеці не можуть бути навіть Варшава та Краків [131, с. 53; 440, с. 80; 445, с. 226; 483, с. 53].

Такий розвиток подій аж ніяк не відповідав інтересам правлячої еліти Речі Посполитої. Якою ж була її позиція в ситуації, що склалася, та які варіанти виходу з неї пропонувалися? Насамперед зазначимо, що поразка в Пилявецькій битві надала актуальності політичній концепції урядовців, які

виступали за пошук примирення з Військом Запорозьким. Одна з перших пропозицій була висловлена 14 жовтня М. Киселем у листі до брата А. Киселя, суть якої полягала в якнайшвидшому припиненні “безкоролів’я” й обранні монарха, інакше “козаки досягнуть всього, чого хочуть” [61, с. 170]. Радикально ж налаштовані урядовці, зокрема М. Остророг та Я. Вишневецький, продовжували наполягати на мілітарному варіанті врегулювання конфлікту [61, с. 157-158; 123, с. 208-209].

Активна позиція представників радикальної частини річпосполитської еліти знайшла своє відображення і в ухвалах елекційного сейму, який відбувався з 6 жовтня до 19 листопада. Це засвідчують, зокрема, універсали сейму від 24 й 27 жовтня про мобілізацію усіх військових сил Речі Посполитої для її захисту [61, с. 183-185]. Щодо кандидатури на польський трон, то радикали підтримували К. Фердинанда [469, с. 81; 483, с. 56]. Помірковані сили робили ставку на Я. Казимира, який, за даними джерел, обіцяв Б. Хмельницькому, що в разі обрання його королем, “він з ним війну заспокоїть (припинить – О. Ю.) і вольності їх Черкаські (козацькі) підкріпить краще попереднього” [34, с. 285]. Припускаємо, що до таких обіцянок Я. Казимира могли підштовхнути Є. Оссолінський та А. Кисіль, які вважали, що знищення козацтва було б фатальною помилкою, оскільки, будучи “мілітарним форпостом держави”, воно відіграватиме важливу роль для неї. На їх погляд, якщо польська адміністрація, яка перебуватиме на українських землях, безкінечно боротиметься з козацтвом, то “краще, щоб Річ Посполита взагалі зникла з тих земель”, тобто визнала владу на них гетьманського уряду. Вони сподівалися, що Я. Казимир, ставши королем, зможе політичним шляхом врегулювати конфлікт в Україні [483, с. 58-59, 61].

Шляхта Центральної Польщі добре розуміла, що загальна військова мобілізація, так само як і обрання королем Карла (виступав за війну з козаками) вимагатимуть від неї участі у посполитому рушенні та сплати нових податків. При цьому хотіла зберегти українські землі в складі Речі Посполитої ціною незначних поступок [174, с. 20-21]. Виходячи з цього, вона

відкинула пропозиції про скликання посполитого рушення і підтримала кандидатуру Я. Казимира. Що стосується позиції литовської еліти, то під час роботи сейму її представники чітко заявили про підтримку Я. Казимира, зауваживши, що оберуть його собі “за великого князя” навіть у тому випадку, якщо Корона підтримає К. Фердинанда [483, с. 61].

17 листопада сейм обрав Я. Казимира королем [136, с. 45-46]. Перед цим він відправив до Б. Хмельницького посла Я. Смяровського з пропозицією укласти перемир'я. У відповідь гетьман наприкінці листопада прийняв рішення припинити військову кампанію, визнав владу новообраного короля й розпочав відступ “на Україну” [77, с. 113; 266, с. 168]. Так було укладено Замостянське перемир'я.

У контексті обрання монарха відзначимо, що в польській історіографії висловлювалася думка, що Є. Оссолінський підтримував кандидатуру Я. Казимира не з погляду його здібностей, а навпаки, наявності в нього вад, однією з яких була можливість маніпулювання діями майбутнього короля [445, с. 224]. З цією думкою можна погодитися, якщо враховувати, що на діяльність новообраного короля наприкінці 1648 р. визначальний вплив мало саме помірковане угруповання, представники якого радили примиритися з Військом Запорозьким. Уже 1 грудня Я. Казимир у листі до Б. Хмельницького обіцяв надіслати булаву та корогву, залишити козаків при “давніх рицарських вольностях”, погоджувався з тим, аби вони безпосередньо підлягали його владі і прихильно поставився до прохання скасувати унію [15, арк. 381-383]. Також він наполягав, щоб гетьман повернувся зі своїм військом на “звиклі місця” (традиційний козацький регіон – південь Київського воєводства – О.Ю.), розпустив “згромаджене поспільство”, відправив татар, прислав до Варшави своє посольство й очікував на прибуття королівських комісарів [15, арк. 384].

3 грудня до Варшави від Б. Хмельницького повернувся королівський посол Я. Смяровський, а з ним нове козацьке посольство. Посли повідомили, що гетьман припинив облогу Замостя і відіслав татар, а також просили, щоб

комісію, яка мала вести переговори, знову очолив А. Кисіль [205, с. 93-94; 429, с. 24]. 21 грудня король відправив нового листа до гетьмана. В ньому він дякував за відведення війська з-під Замостя, “пробачав” Військо Запорозьке, висловлював готовність задовольнити прохання про безпосередню підлеглисть Війська Запорозького королівській владі, а також про скасування унії. Щодо діяльності майбутньої комісії, то він стверджував, що польські та литовські війська залишатимуться “на своїх місцях”, аби вона “спокійно відбулася” [123, с. 218]. Дещо раніше (12 грудня) король видав універсал до населення Речі Посполитої з повідомленням про закінчення “війни з козаками” [429, с. 28]. Стосовно цього універсалу можна погодитися з висловленою в польській історіографії думкою, що він швидше означав “побожне побажання” на майбутнє [445, с. 243], ніж відображав успіхи польської політики станом на кінець 1648 р. Річ у тому, що відбулася ліквідація адміністрації Речі Посполитої на теренах козацької України, де поширювалася лише влада Б. Хмельницького та його уряду [382, с. 281]. Що ж до майбутніх переговорів, то Я. Казимир обіцяв гетьманові, що все, “що на тій комісії буде обговорене, те за суплікою послів від Війська Запорозького, на коронаційному сеймі хочемо затвердити” [123, с. 219].

Проти перемир'я та переговорів з українським урядом виступали прихильники силових дій проти Війська Запорозького. Зокрема, Я. Вишневецький вважав, що тепер саме час ударити на козацьке військо. Щодо бажання Війська Запорозького залежати тільки від короля, то радикали відзначали, що в такому випадку в разі безкоролів'я воно буде вважати себе зовсім незалежним [55, с. 171; 182, с. 115].

Врегулювання польсько-українських відносин залежало від чергового етапу переговорів, які мали відбутися в Переяславі.

Отже, з початком у лютому 1648 р. на Запорожжі козацького повстання більшість польської та литовської політичної еліти не надали йому особливого значення, традиційно сприймаючи події на українських землях через призму “козацької проблеми”. Натомість остання влітку 1648 р. набула

загальнонаціонального масштабу, переростаючи таким чином в “українську”. Її сутність полягала у витворенні Української держави та боротьбі за її незалежність і визнання. Аналіз “української політики” політичної еліти Речі Посполитої впродовж 1648 р. чітко засвідчує, що до кінця року в її середовищі остаточно викристалізувалося два підходи до врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким – радикальний (відстоювання необхідності силової розправи з повстанцями) та поміркований (врегулювання конфлікту шляхом переговорів і мінімальних поступок). Проте, реалізація жодного з них не була успішною.

2.3. Переяславський етап перемовин з Військом Запорозьким на початку 1649 р. та їх наслідки

Обрання нового короля та укладення Замостянського перемир'я відкривали можливості для розв'язання “української проблеми” мирним шляхом. Один з таких варіантів був запропонований канцлером Є. Оссолінським, котрий планував відновити ідею Владислава IV турецької війни силами Речі Посполитої, Московії й Війська Запорозького [67, с. 95; 182, с. 133]. Тобто йшлося про спробу втягнути козацьку Україну в зовнішню війну проти Османської імперії і в такий спосіб унеможливити її подальшу боротьбу з Річчю Посполитою.

Натомість плани Б. Хмельницького наприкінці 1648 – початку 1649 рр. набули значних змін, на що звертали увагу і представники владних кіл Речі Посполитої [55, с. 194-195]. Йшлося про твердий намір сформувавши на звільненій з-під влади польської адміністрації українській території самостійну державу [51, с. 117-118; 201, с. 176; 266, с. 175-177; 279, с. 101].

Отже, подальші польсько-українські відносини залежали від результату переговорів. До складу польської делегації входили А. Кисіль (голова), київський каштелян М. Бжозовський, новгород-сіверський хорунжий М. Кисіль, львівський підкоморій В. Мясковський і брацлавський підчаший Я. Зелінський, а також два королівські секретарі: Я. Смяровський і

З. Четвертинський [182, с. 121]. Будучи готовими розпочати “комісію”, вони водночас наприкінці січня висловлювали сумніви щодо її успіху, пояснюючи їх позицією українського поспільства (різкий спротив укладенню миру) та самого гетьмана, який уже “величається князем Русі” [55, с. 196].

Разом із підготовкою до переговорів з українським урядом на 19 січня було заплановано початок роботи коронаційного сейму, який мав зайнятися справою розірвання українсько-татарського союзу і відродження плану турецької війни. З огляду на це, потрібно було дійти згоди з Б. Хмельницьким, і комісари отримали від короля та канцлера відповідні інструкції щодо задоволення його вимог, поданих до Варшави [182, с. 140]. Аналіз джерел дозволяє з'ясувати умови замирення, запропоновані помірковано налаштованими представниками еліти, за якою гетьманський уряд повинен був прийняти королівську ласку, задовільнитися 12-тисячним (максимум 15-тисячним) реєстром, відступити від “черні” та обернути зброю проти “поган” [123, с. 375]. Вони засвідчують, що король і канцлер мислили категоріями переговорного процесу козацьких постань, які відбувалися до 1648 р., вважаючи, що шляхом простого збільшення чисельності реєстру можна досягти миру.

Проте, Є. Оссолінський та Я. Казимир вважали, що зможуть порозумітися з Б. Хмельницьким та реалізувати свої плани щодо війни з Туреччиною [205, с. 102]. Причому основна ставка робилася саме на безпосередні переговори з гетьманом, сподіваючись що, оскільки коронаційний сейм розпочинався 19 січня і мав тривати до 9 лютого, а переговори з Військом Запорозьким могли завершитися лише в середині лютого, то сенатори Речі Посполитої не довідаються про їх сутність і не зможуть перешкодити справі примирення з Чигирином [404, с. 337]. Зазначимо, що необхідність порозуміння з козацькою Україною була зумовлена не лише зовнішньо-, але й внутрішньополітичними планами Є. Оссолінського. Виношуючи задум реформувати систему організації політичної влади, зокрема зміцнити позиції короля та уряду, він вбачав у

козацтві “засіб тиску на шляхту” [429, с. 14]. Проте, проведення внутрішніх реформ він ставив у залежність від реалізації зовнішньополітичних цілей, насамперед переможної війни з Османською імперією.

Коронаційний сейм розпочав свою роботу, як і планувалося, 19 січня. Виступаючи 26 січня в сенаті, канцлер повідомив, що “король бажає, щоб повстання козацьке було заспокоєне шляхом трактатів” [429, с. 85, 105]. Він не приховував, що ситуація для Речі Посполитої є складною, бо “ліга козацька з татарами не роз’єднана”, більше того – підтримується Туреччиною [11, арк. 206; 133, с. 174]. У такий спосіб Оссолінський намагався переконати сейм у небезпеці з боку Туреччини та необхідності підготовки війни проти неї за участю козацької України. Подібні думки мав польський посол у Туреччині В. Бечинський, який в листі до подільського судді Л. Мясковського від 30 січня просив повідомити Є. Оссолінському, що “якщо наші, поєднавшись з козаками, на турка підуть, тоді турки з упоминками посла пришлють” [123, с. 363-364].

Щодо позиції сейму до задуму війни з Туреччиною та залучення до неї козацької України, то більша частина послів від воєводств, представлених у посольській ізбі, “не бажали війни з поганством”, а сплату упоминків вважали достатнім засобом оборони [404, с. 339]. Щодо сенату, то, як зазначав польський історик Л. Кубаля, “мало не всі сенатори виступали за війну з татарами, тому не радили відсилати упоминків до Криму, ані посольства до Туреччини” [404, с. 338]. Під час засідань мазовецький воєвода прямо запитав: “чи починати війну з татарами зараз, чи після укладення миру з козаками?” [429, с. 112].

Щодо пошуку порозуміння з Військом Запорозьким, то думки учасників сейму розійшлися. Так, М. Лубенський, враховуючи, що козаки, дізнавшись про обрання королем Я. Казимира, припинили боротьбу, вважав, що можна сподіватися на успішне завершення переговорів. Водночас він не був проти зміцнення армії [133, с. 175]. Краківський біскуп П. Гембіцький також схвалював шлях пошуку компромісів з Військом Запорозьким [429, с.

108]. Проте, коронний підканцлер А. Лещинський, виступаючи в сенаті 28 січня, звернув увагу присутніх на те, що не варто пов'язувати великих надій з відступом Б. Хмельницького “на Україну”, бо вчинив так найшвидше тому, що його військо не здатне до військових дій взимку. А відтак побоювався, що “нічого з трактатів не вийде, а якщо вийде, то на найганебніших для нас (поляків – О.Ю.) умовах” [404, с. 338]. Хелмський біскуп С. Пестроконський пропонував “скерувати проти них (Війська Запорозького – О.Ю.) армію”. Таку ж думку висловлював Я. Вишневецький [429, с. 109; 466, с. 284-285]. Всупереч урядовому проекту боротьби з татарами та політиці задоволення козацьких вимог, руський воєвода навпаки пропонував перекупити хана та спрямувати спільні сили проти козацької України [466, с. 289]. Смоленський воєвода Є.К. Глебовіч також не вірив у можливість досягнення домовленостей, а тим більше у тривалий мир. Він радив проводити переговори “під прикриттям збройної сили”. Такої ж думки дотримувався мазовецький воєвода С. Варшицький [429, с. 109-110]. Усе ж канцлер Є. Оссолінський продовжував наполягати на необхідності “заспокоєння України” мирними засобами [429, с. 111].

Що ж до наслідків роботи коронаційного сейму, то, крім військово-фінансових ухвал, важливе значення мали рішення в “козацькій справі”. Оскільки сейм завершив роботу, а про результати польсько-українських переговорів не було відомостей, то була створена комісія в складі 41 особи від сенату й посольської ізби, що наділялася повноваженнями сейму в справі “затвердження договору з козаками”. Проте, існувало ряд умов її діяльності: по-перше, вона не могла затверджувати нічого такого, що завдавало б шкоди Речі Посполитій; по-друге, мала діяти обережно, щоб не втягнути Польсько-Литовську державу в “жодну війну” [429, с. 233]. Про результати своєї роботи повинна була прозвітувати на найближчому сеймі. Отже, сейм відхилив плани поміркованої частини польської еліти, зокрема Є. Оссолінського, формування військового союзу проти Кримського ханства і Туреччини із залученням козацької України. Обережність сейму значно

ускладнила провадження в подальшому поміркованої політики щодо останньої.

Тим часом, 19 лютого, до Переяслава прибула польська делегація [123, с. 370-371]. Її голова А. Кисіль сподівався на успішні результати перемовин [112, с. 12-13]. Зі свого боку Б. Хмельницький висунув нову політичну програму, спрямовану на визволення українського народу “з польської неволі” [51, с. 117-118; 123, с. 375-376; 182, с. 145-146], що значно ускладнило для польської еліти досягнення порозуміння з Військом Запорозьким (стало зрозуміло, що мінімальними поступками справу не вдасться вирішити). Врешті-решт, усе ж вдалося виробити умови перемир'я. Так, гетьман, прийнявши хоругву й булаву, залишався з Військом Запорозьким в підданстві короля. Комісія відкладалася до Зелених свят: тоді ж мало бути відокремлено поспільство від козацького війська і сформовано реєстр. На час перемир'я лінія розмежування між Річчю Посполитою та козацькою Україною визначалася по р. Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, яку коронні, литовські й українські війська не повинні були переходити [59, с. 103-105; 80, с. 33; 123, с. 367-368]. Тобто, йшлося про визнання польською стороною території козацької України.

Проте, як і ухвали сейму, результати переяславських переговорів суперечили задуму поміркованої частини польської еліти розв'язати “українську проблему” шляхом втягнення козацької України у війну проти Османської імперії – Б. Хмельницький під час переговорів чітко підкреслив: “за кордон на війну не піду, шаблі на турків і татар не підніму” [123, с. 376]. Відтак, єдиним результатом переговорів у Переяславі було укладення перемир'я до Зелених свят (23 травня) [146, с. 149; 205, с. 105]. Проте, надалі траплялися випадки його порушення [133, с. 195-196].

До 20 березня інформація про результати переговорів у Переяславі надійшла до Варшави. А. Кисіль та комісари повідомляли, що Б. Хмельницького не задовольняло нічого, окрім можливості розбудови окремої держави – “йому вже не про козацтво йдеться, тільки про володаря й

князя руських провінцій” [55, с. 204]. Як зазначав М. Грушевський, привезені листи й новини були дуже невігідні королю і канцлеру: вони могли ще більше дискредитувати їх політичні плани й тактичні кроки, оскільки після зроблених Б. Хмельницькому поступок, вони досягли незначних результатів [182, с. 157]. Підканцлер А. Лещинський, дізнавшись про результати переяславських переговорів (був учасником вузької наради в короля), намагався переконати Я. Казимира в необхідності оголошення загальної військової мобілізації з метою розпочати війну проти козацької України [112, с. 15-16].

Проте, Я. Казимир, прислухаючись до порад канцлера Є. Оссолінського, і надалі дотримувався думки, що єдиним шляхом врегулювання конфлікту залишається порозуміння з Б. Хмельницьким [205, с. 125]. Тому було прийнято рішення ще раз вдатися до переговорів з гетьманом і старшиною. 27 березня король надіслав до Б. Хмельницького листа, в якому повідомляв про відправлення до нього спеціального посла – Я. Смяровського [55, с. 212; 84, с. 101; 111, с. 113-117]. Погоджуємося з висловленими в історіографії міркуваннями, що місія Я. Смяровського – це задум поміркованих сил (“диверсійна місія”), який зводився до того, щоб викликати суперечки серед старшини та усунути від гетьманства Б. Хмельницького [451, с. 272; 483, с. 73]. Проте, реалізувати його не вдалося, оскільки 21 травня в посла було виявлено 50 королівських привілеїв, за допомогою яких, як з’ясувалося, він повинен був підкупити козацьку старшину, щоб та відступила від гетьмана. У результаті цього Я. Смяровського було страчено [4, арк. 31-32; 111, с. 142; 136, с. 78; 160, с. 402-403].

Окрім Я. Смяровського, на переговори з гетьманом планували відправити також А. Киселя. Канцлер повідомив йому, що нарада короля з сенаторами схвалила його рішення погодитися на умови Б. Хмельницького і завершувати переговори [182, с. 157]. Воевода мав повідомити про це гетьмана і отримати від нього декларацію, яка б запевнила короля в

безпеки згоди: якщо король не формує війська проти гетьмана, потрібно щоб і він залишив орду й зробив все для того, щоб відлучити від війська “чернь” [182, с. 158].

А. Кисіль, очікуючи відомостей від гетьмана та Смяровського, звертався з листами до канцлера, добиваючись інструкцій і директив. Він справедливо зауважував, що ні для війни, ні для переговорів з гетьманом нічого не робиться [123, с. 393]. Король давав тільки загальні обіцянки, а запропонованих гетьманом умов не було представлено не тільки сеймові, але й навіть сеймовій комісії, визначеній для цієї справи. В результаті воєвода зауважував, що “нема з чим їхати на комісію” [182, с. 164-165]. Важаємо, що це було пов’язано зі зміною позиції короля, котрий почав схилитися до ідеї силових заходів проти Війська Запорозького.

З іншого боку, Кисіль вважав за необхідне мати наготові й військо. Воєвода проектував новий похід комісарів на чолі коронного війська й рекомендував здійснити цю місію канцлерові, посилаючись на те, що в Переяславі власне козаки заявляли одногласно: “коли канцлер буде комісаром, а ти другим – буде згода!” [61, с. 215; 182, с. 165]. На думку київського воєводи, бажано було б “використати для досягнення миру всі засоби”. Він висловив навіть думку про доцільність “виділення для козаків окремої території”, де вони мали б “своє пристанище” (на жаль, наявні джерела не дозволяють з’ясувати, яку саме і в яких масштабах). Наголошував також на необхідності збільшення обсягу реєстру [61, с. 215]. Вважаємо, що причиною такої неоднозначної позиції воєводи щодо того, якими засобами врегулювати відносини з Військом Запорозьким, була відсутність хоча б якихось рекомендацій з боку уряду. Проте, канцлер переконував А. Киселя в тому, що немає підстав для надмірного занепокоєння, бо “Річ Посполита надала королю дозвіл на збір війська польського і іноземного в кількості 60 тисяч, а також ухвалено в Польщі і Литві посполите рушення” [451, с. 272].

Усе ж, і Киселеві, і канцлеру поступово ставало зрозумілим, що переговори не матимуть успіху. Як зазначалося в одному з джерел, “немає

жодної надії на мир, хіба що чудесним способом з неба” [55, с. 217]. Сумніви щодо успішного “закінчення комісії” висловлював у листах до А. Киселя і Б. Хмельницький [2, арк. 25]. На початку травня частина польських урядовців була впевнена, що “Річ Посполита приспана надією фальшивого миру і непевних переговорів”, а її безпека “стоїть на хисткому фундаменті миру” [55, с. 218-219]. Тим часом приходили відомості про гетьманські відносини з Кримом, Туреччиною, Трансільванією, Московією. З позицій можливої війни особливо тривожними були відомості про зносини гетьмана з Кримом та Туреччиною (“щоб допомогли ще раз знищити польське ім’я”) [55, с. 222; 64, с. 110-114].

На початку травня польський уряд розпочав військові приготування. 9 травня 1649 р. король, враховуючи вимоги магнатів і шляхти “негайно озброювати військо”, оголосив посполите рушення і розіслав листи до регулярного війська, щоб були готові до військового походу, “куди потреба Речі Посполитої вкаже” [55, с. 219; 123, с. 392-393]. Помірковано налаштована частина еліти Речі Посполитої на даному етапі зазнала невдачі.

А. Кисіль, втративши будь-яку надію на переговори з Б. Хмельницьким, спробував звернутися безпосередньо до прикордонних козацьких полковників, перевіряючи, наскільки міцною є їх підтримка гетьмана [182, с. 166], проте такий крок не приніс бажаних результатів, хіба що остаточно знищив усі надії на переговори з Б. Хмельницьким (йому було повідомлено про дії воєводи). У середині травня надійшов лист від Я. Смяровського, з якого стало зрозуміло, що переговори не матимуть успіху. На думку королівського посла, успішне врегулювання конфлікту було можливе лише в одному випадку – якщо б Річ Посполита погодилася на створення самостійного “князівства руського” [112, с. 19]. Такий висновок Смяровський зробив, ймовірно, на підставі отриманої від свого посланця інформації про те, що Б. Хмельницький “при окремому Князівстві Руському, якщо до згоди дійде, має бажання остаточно залишитися” [131, с. 39]. У свою чергу А. Кисіль продовжував листування з Б. Хмельницьким, повідомляючи,

що готовий вести з ним переговори, але сам вважав справу безнадійною [55, с. 225; 61, с. 220]. 25 травня в листі до канцлера А. Кисіль і М. Обухович повідомляли, що “вже (немає) ніякої надії на трактати” [123, с. 395]. Київський воєвода зазначав, що хоча гетьман обіцяв ще 12 травня “дати знати про місце комісії”, проте “до цього часу не повідомив”, тому закликав готуватися до війни [61, с. 229; 112, с. 21]. За словами А. Киселя, канцлер вважав за доцільне, “щоб Річ Посполита могла мати сильне наймане військо, так як це спокійніше і вірніше, а останні сили щоб приберегла на крайній випадок” [61, с. 240]. Такі поради “мирного комісара” і канцлера дозволяють припустити, що шляхом ефективних військових дій з боку польської армії (“обтинати крила ворогу” [55, с. 238]) вони сподівалися зробити гетьмана поступливішим і спонукати його до переговорів на “скромніших умовах” (аніж визнання Української держави).

Зауважимо, що можливість укладення миру в травні була. Так, під час розмов у квітні з російським послом Г. Унковським, Б. Хмельницький зазначав, що мир може настати за умови визнання польським керівництвом окремішності Української держави [266, с. 185]. Проте, ні король, ні уряд, ні навіть представники поміркованого угруповання на це піти не могли. Вони вважали за краще дочекатися сприятливих умов, коли можна буде врегулювати конфлікт з Військом Запорозьким мінімальними поступками (на зразок визнання давніх козацьких вольностей та збільшення реєстру).

Наприкінці травня 1649 р. польська сторона розпочала воєнні дії, внаслідок чого умови Переяславського перемир'я було зірвано [136, с. 73-74; 279, с. 106].

Отже, укладення в листопаді 1648 р. Замостянського перемир'я створило можливість для мирного врегулювання конфлікту. Спробу її реалізації було здійснено в лютому 1649 р. під час переговорів у Переяславі, результатом яких стало чергове перемир'я. Водночас, порівняно з 1648 р., перебіг переговорів засвідчив ще більше поглиблення розбіжностей у позиціях обох ворогуючих сторін. Б. Хмельницький чітко визначився з

метою боротьби – розбудова окремої Української держави. Польська ж сторона, хоч і погодилася з новими кордонами козацької України, все ж не спромоглася втілити умови перемир'я у життя. Причиною цього вважаємо відсутність усвідомлення представниками політичної еліти еволюції “козацької проблеми” в українську проблему, що передбачала витворення самостійної держави. Як наслідок, перемир'я було використано лише для мобілізаційних заходів з метою відновлення воєнних дій.

2.4. Позиція поміркованого угруповання (Є. Оссолінського – А. Киселя) у Зборівських переговорах й проблема ратифікації укладеного договору

Як і у випадку вересневої кампанії 1648 р. під Пилявцями, застосування сили зброї влітку 1649 р. не дало бажаного успіху для Речі Посполитої. В умовах катастрофічного становища польської армії в серпні під Зборовом (була оточена з усіх сторін без шансів на успішний прорив), серед оточення короля з'явився задум вдатися до переговорів з кримським ханом, що і було зроблено впродовж 15 – 16 серпня [61, с. 275, 277-278, 280-281, 303; 136, с. 85-86; 146, с. 152]. Їх результатом стала домовленість канцлера з візиром від 17 серпня, згідно з якою відновлювалися “приятельство і братерство”, король повинен був сплачувати ханові щорічні “упоминки”, а хан, зі свого боку, зобов'язувався допомагати польському королю в боротьбі проти будь-якого ворога. Також знімалася облога Збаража [136, с. 89; 146, с. 153].

Припускаємо, що шляхом першочергових домовленостей з кримським ханом, Є. Оссолінський сподівався заблокувати політичні вимоги Б. Хмельницького та змусити його (в умовах відсутності союзника, а відтак шансів на успішне продовження військових дій) задовольнитися лише обіцянками визнати традиційні права і привілеї Війська Запорозького з можливим збільшенням реєстру. Як відзначає польський історик М. Франз, переговори з ініціативи канцлера та зі згоди короля з кримським ханом позбавили Б. Хмельницького того політичного шансу, який з'явився у 1648 р.

Зберігаючи свою військову міць, козацька Україна втрачала можливість свободи політичної діяльності [382, с. 286].

Усвідомлюючи безперспективність продовження військових дій без союзника, Б. Хмельницький змушений був погодитися на переговори. 16 серпня Я. Казимир запропонував йому засвідчити своє підданство шляхом розірвання існуючих дипломатичних зв'язків із закордонними правителями й розпуском війська [61, с. 281-282]. У відповідь гетьман запропонував на розгляд польській стороні власний проект угоди, який передбачав визнання існування створеної Української держави в межах Брацлавського, Київського, Чернігівського, східних районів Подільського і Волинського воєводств – “від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі”; необмеженої кількості реєстрового козацтва; скасування унії; зрівняння в правах православної Церкви з католицькою на території всієї Речі Посполитої; поновлення усіх прав і свобод козацтва; амністію учасникам боротьби; підпорядкування київського митрополита лише константинопольському патріарху; займання земських, гродських і міських посад тільки православними; заборону коронному війську вступати в межі козацької України [59 с. 128-131; 266, с. 202-203; 278, с. 137-138]. Є. Оссолінський відповів на це від імені короля, що будуть задоволені ті прохання, “які сумісні з безпекою Речі Посполитої” [55, с. 379; 61, с. 307].

Зміст підписаного 18 серпня Зборівського договору засвідчив успіх поміркованої частини річпосполитської еліти. Річ у тім, що він передбачав обмеження теренів козацької України порівняно з їх визнанням за умовами Переяславського перемир'я лютого 1649 р. Так, у Переяславі лінія розмежування між козацькою Україною та Річчю Посполитою визначалася по р. Горинь і р. Прип'ять. Натомість у процесі перемовин під Зборовом з української сторони вже йшлося про кордон по р. Случ і м. Бар, що свідчило про його зміщення в східному напрямку на користь Речі Посполитої. Проте,

як засвідчує текст підписаного договору, Війську Запорозькому навіть і цієї лінії не вдалося відстояти [34, с. 415], хоча окремі дослідники вважають, що польська сторона практично не внесла змін у пропоновану Б. Хмельницьким лінію кордону [463, с. 295]. Відтак, як особисто канцлер, так і його прибічники, вважали укладений договір дипломатичною перемогою, підкреслюючи особисту роль короля в її отриманні. В. Смолій і В. Степанков не виключають, що, прагнучи до зміцнення королівської влади, започаткування династичної монархії та створення сильної армії, Я. Казимир мав намір залучити на свій бік 40-тисячну українську армію [266, с. 261]. Можливо, він саме тому погодився на таку її чисельність. Якщо враховувати такі наміри короля, визнання договору перемогою є зрозумілим, адже його укладення дозволило врятувати Річ Посполиту від капітуляції.

Укладення Зборівського договору змінило правовий статус козацької України – уряд Речі Посполитої був змушений юридично визнати її автономію в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств [210, с. 54; 229, с. 19-20]. Зрозуміло, що такий розвиток подій не міг не вплинути на подальший характер польсько-українських відносин. Як зазначав М. Грушевський, “Зборівський фінал був важким ударом і для одної і для другої сторони. Обидві відчували його тяжке розчарування по всіх зусиллях – і обидві всіма силами удавали вдоволення з світлих результатів перемоги” [182, с. 219]. За даними польського історика Я. Рудавського, на початку вересня Ян Казимир “тріумфально повернувся до Варшави, придушивши козацький бунт, купивши мир з татарами і повернувши втрачену вже Русь (козацьку Україну – О.Ю.)” [136, с. 94]. Проте, окремі свідки та учасники подій під Зборовом зовсім по-іншому оцінювали ситуацію. Так, королівський секретар В. Мясковський у своїх листах зазначав, що Річ Посполита вже “декілька сотень років не була в такій небезпеці” [55, с. 387; 404, с. 364]. Натомість офіційна реляція, розроблена в королівській канцелярії для іноземних урядів, представляла Зборівську кампанію неабияким успіхом, який приніс Речі Посполитій чимало користі:

повернення втрачених провінцій, порятунк обложеного польського війська й усунення небезпеки з боку Кримського ханства [404, с. 365].

Подібним чином презентувала заслуги й успіхи короля складена канцлером інструкція на сеймики [123, с. 499-503; 182, с. 219-220]. Така інформація була розрахована на внутрішнє використання в межах Речі Посполитої та була спричинена особистими побоюваннями Є. Оссолінського, який “бачив, що батьківщина усю вину приписує лише йому”. Справді, одразу ж після підписання Зборівського договору Є. Оссолінський намагався не допустити розголошення його умов, побоюючись, аби шляхта воєводств, дізнавшись про його справжній зміст, не підняла бунт [404, с. 364-365], що підірвало б його авторитет та вплив при королівському дворі.

На нашу думку, Зборівський договір був одним з найбільш суперечливих та неоднозначних польсько-українських договорів часів королювання Я. Казимира. Найпершою метою уряду після його укладення було прагнення приховати від шляхти, магнатів та іноземних урядів той факт, що польські війська були оточенні в Збаражі і доля Речі Посполитої залежала від доброї волі Б. Хмельницького й кримського хана. Саме тому королівський двір, щоб задовольнити власні амбіції та звеличити короля, в частині визначення подальших відносин з козацькою Україною розцінював укладений договір не в якості угоди, а як прояв “королівської ласки Війську Запорозькому” [16, арк. 437]. Погоджуємося з думкою Я. Качмарчика, що насправді ж, “якщо вже на той момент хтось комусь засвідчував ласку, то Хмельницький Янові Казимирові” [388, с. 65-66]. Дані джерел також засвідчують, що “з польської сторони значно більша потреба була (в укладенні мирного договору – О. Ю.)” [55, с. 359].

Тепер проаналізуємо позитивні й негативні риси укладеного договору з позицій тогочасних інтересів Речі Посполитої. З одного боку, укладення 17 серпня договору з кримським ханом було успіхом польського уряду, адже Б. Хмельницький, позбавлений військового союзника, змушений був припинити воєнні дії та розпочати переговори. Унаслідок цього польська

армія, а відтак і вся Річ Посполита, були врятовані. Проте, договір мав і негативний бік, адже хан брав під контроль характер польсько-українських відносин, що посилювало політичну вагу Кримського ханства, владна верхівка якого була зацікавлена в збереженні протистояння між Річчю Посполитою та козацькою Україною для власної вигоди. Невдачею для польської сторони стала втрата можливості ліквідувати Українську державу. Зауважимо, що поступки козацькій Україні, на які змушена була піти під тиском хана річпосполитська еліта [250, с. 67-71], означали для останньої втрату контролю над територією трьох воєводств, з чим їй важко було погодитися. Водночас, згода польської сторони на збільшення чисельності реєстру та утворення автономії в умовах літа 1649 р. не могли остаточно врегулювати конфлікт, оскільки Б. Хмельницький уже давно відмовився від концепції розв'язання “української проблеми” в межах Речі Посполитої та відстоював ідею розбудови самостійної держави.

Усе ж, частина політичної еліти, яка ще до відновлення влітку 1649 р. воєнних дій стояла на позиціях поміркованої політики щодо козацької України, прагнула якнайшвидше продемонструвати польському суспільству реальні результати, досягнуті укладенням Зборівського договору. Першим за цю справу взявся А. Кисіль. Зважаючи на те, що король своїми універсалами визначив на 11 жовтня засідання сеймиків, він вирішив провести київський сеймик безпосередньо у воєводстві й відновити в ньому свої воєводські функції. У такий спосіб він хотів продемонструвати успіхи короля, канцлера й власні, а саме повне “замирення України” й відновлення роботи місцевих органів влади. Водночас, А. Кисіль, усвідомлюючи, що реальна влада на теренах Київського воєводства належить усе ж Б. Хмельницькому, вислав до нього своїх посланців з проханням посприяти реалізації його задуму [182, с. 227-228]. Такі заходи А. Киселя вкотре засвідчували його схильність компромісним шляхом врегулювати конфлікт.

Зі свого боку, Б. Хмельницький вимагав від воєводи, щоб він переконав шляхту дотримуватися проголошеної амністії, а також, щоб польське військо

“до тутешніх країв не наближалось” [182, с. 229-230]. У своїй відповіді гетьманові від 20 жовтня А. Кисіль висловлював готовність “триматися тих постанов” та просив дозволити шляхті повертатися до своїх маєтностей, що, на його думку, було б підтвердженням досягнутої згоди [16, арк. 587; 84, с. 102-104]. У листі до короля від 28 листопада воєвода повідомляв, що заспокоїв гетьмана, стривоженого відомостями про підготовку Речі Посполитої до нової війни та просив Яна Казимира “на війну не пориватися” [61, с. 522].

Проте, спроби А. Киселя та Є. Оссолінського продемонструвати позитивні результати Зборівського договору не мали успіхів. Навпаки, згадана інструкція на сеймики викликала серед шляхти загальне обурення, яке зростало залежно до того, як надходили відомості про умови укладеного договору. Зокрема, поширювалося невдоволення щодо статей, які передбачали автономію для козацької України [131, с. 39-53]. Позиція шляхти була цілком зрозумілою, оскільки для неї укладення договору означало втрату контролю над частиною українських земель (“йдеться про воєводства наші” [449, с. 271]), які приносили чималі прибутки. Водночас, несприйняття шляхтою надання козацькій Україні автономного статусу засвідчує розуміння нею, принаймні її частиною, політичних намірів Б. Хмельницького. Існувало побоювання, що з часом автономія могла перерости в окрему державу, що становило б загрозу для цілісності Речі Посполитої [378, с. 138-139].

Водночас, серед шляхти поширювалися думки, що Є. Оссолінський прагне зміцнити королівську владу шляхом обмеження прерогатив шляхти, задля чого була потрібна допомога 40-тисячного українського війська, яке під приводом вимог затвердження Зборівської угоди мало підійти до Варшави і створити умови для проголошення королем абсолютної монархії [404, с. 369]. Висловлювалося навіть припущення, що основною метою прихильників поміркованої політики щодо козацької України було цілковите знищення шляхти, а король діяв у порозумінні з Б. Хмельницьким і ханом

[367, с. 94]. Тому, і короля, і канцлера називали “зрадниками” держави. Відтак, великі надії частина шляхти поклала на сейм, сподіваючись, що сенатори не затвердять Зборівського договору [404, с. 365-372; 466, с. 333-335].

Проте, Є. Оссолінський продовжував відстоювати думку, що укладення договору було єдиним порятунком Речі Посполитої. Він був переконаний, що досягнута згода з Військом Запорозьким неодмінно посприє справі формування антитурецької ліги, в разі успіху якої королівська влада настільки зміцниться, що з часом зможе запровадити на українських землях такі порядки, які вважатиме за потрібне [404, с. 371]. У польській історіографії висловлюється думка, що сам факт укладення Зборівського договору засвідчував актуальність серед польської правлячої еліти планів турецької війни за участю козацтва та полегшував їх реалізацію. На її підтвердження наводиться факт, що більшість поступок, зроблених українцям згідно з договором, мали військовий характер і спрямовувалися на пошук значної мілітарної сили в особі 40-тисячного козацького реєстру [410, с. 3-6]. Проте варто нагадати, що, по-перше, визначення саме такої чисельності реєстру було не ініціативою короля, а вимогою хана, яку польська сторона, зважаючи на катастрофічне становище армії, змушена була прийняти; по-друге, польсько-кримський договір не передбачав будь-яких дій проти Порти. Інше питання, що Ян Казимир уже після укладення договору роздумував над можливостями використання українського війська в справі зміцнення своєї влади.

Зборівський договір підтримувала й частина сенаторів. Вони керувалися тим, що, по-перше, Б. Хмельницький не поспішав розпустити війська, чекаючи результатів засідання сейму; по-друге, наймане військо, не отримуючи платні, загрожувало бунтом; по-третє, в разі недотримання умов договору хан був готовий спрямувати татар проти Речі Посполитої [404, с. 371]. Крім того, відбулися зміни в позиціях деяких урядовців, які раніше були проти плану турецької війни, зокрема підканцлера А. Лещинського та

куявського біскупа В. Гневоша, котрі після Зборова почали прихильніше ставитися до задуму війни проти Туреччини, вбачаючи у ній можливість врегулювання відносин з Військом Запорозьким шляхом втягнення козаків у війну поза межами Речі Посполитої [410, с. 9]. Автор “Сентенції про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича від 1649 р.”* висловлював думку: “якщо воювати, то краще об’єднаними силами християн проти ворога святого хреста, ніж самі з собою”) [55, с. 450; 134, с. 119].

Що стосується позиції власне короля, то протягом осені 1649 р. всі зусилля були спрямовані на те, щоб до початку роботи сейму добитися від Б. Хмельницького складення реєстру, відокремлення поспільства від козаків та їх повернення до своїх панів, відновлення влади Речі Посполитої на втрачених територіях та повернення шляхти до своїх маєтностей [55, с. 402; 61, с. 311-313].

У вересні в листах до senatorів Я. Казимир повідомляв про укладення Зборівського договору та своє рішення скликати сейм, який би остаточно розв’язав існуючі проблеми, серед яких і “козацьку”. Король наголошував на необхідності затвердження зборівських домовленостей, як однієї з умов безпеки держави [16, арк. 561, 565]. В інструкції на сеймики наголошувалося, що Я. Казимир зробив усе можливе, щоб створити сприятливі умови для розв’язання “козацької проблеми”, проте наскільки ефективно вони будуть використані, залежало від сейму [123, с. 502]. Зверталася також увага шляхти на необхідність збільшення чисельності війська. Зазначимо, що це бажання короля пояснювалося не лише прагненням посилити обороноздатність держави, а й пов’язувалося з планами зміцнення королівської влади та організації війни проти Туреччини. Напередодні засідань сейму Я. Казимир поінформував папського нунція про свої плани підготовки турецької війни, до якої хотів залучити Військо Запорозьке. Король прагнув добитися від сейму згоди на формування та оплату 30-тисячного війська, яке разом із

* На думку польського дослідника Ф. Равіти-Гавронського, її автором був київський воєвода Адам Кисіль.

40-тисячним козацьким реєстром складало б, на його думку, достатню силу для реалізації його намірів. Водночас він визнавав, що отримати таку згоду буде нелегко [68, с. 61].

Ставлення ж шляхти до Зборівського договору на сеймиках не було однозначним й різнилося залежно від воєводства. В одному з джерел наголошувалося на тому, що “великопольські воєводства і всі інші” погоджувалися на затвердження зборівських домовленостей [32, арк. 369]. Під час перебігу засідань пруського сеймику частина його учасників вважала за необхідне затвердження Зборівського договору, що, на їх думку, дозволило б уникнути продовження війни. Водночас, більшість його учасників була переконана, що остаточна ухвала в справі ратифікації договору має бути прийнята на сеймі за участю усіх станів. Щодо 40-тисячного козацького реєстру висловлювалася думка, що він буде корисним для Речі Посполитої, оскільки з його допомогою можна було б звільнитися від сплати данини татарам [366, с. 35]. Серед шляхти Руського воєводства панували войовничі настрої [393, с. 144]. Зазначимо, що розбіжності між воєводствами в справі визначення шляхтою свого ставлення до Зборівського договору пояснювалися, в першу чергу, економічними інтересами. Зокрема, шляхта воєводств, які були віддалені від козацької України і не постраждали від перебігу воєнних дій, мала поміркованішу позицію, ніж магнати й шляхта тих із них, які безпосередньо знаходилися у вирі польсько-українського військового протистояння й зазнали матеріальних збитків.

Найбільше шляхту турбували питання, які стосувалися власне її прав та вольностей (наполягали на їх недоторканності), можливості повернення до своїх маєтностей на теренах козацької України та непорушності прав католицької релігії [366, с. 40]. Щодо питання релігії, то ще відразу після укладення договору в листі невідомого автора в другій половині серпня зауважувалося, що “мир з козаками так ратифікувати, щоб він не порушив статус римської католицької церкви” [55, с. 358-359]. В окремих інструкціях зазначалося, що якби послі від воєводств уже на засіданнях сейму визнали

умови Зборівського договору надто важкими для Речі Посполитої, то в такому випадку повинні були запропонувати сформувати комісію, яка б повторно провела переговори з Б. Хмельницьким [366, с. 41].

Уже той факт, що в умовах відсутності інформації про зміст Зборівського договору (в королівській інструкції про це не йшлося), сеймики висловлювали застереження щодо його затвердження, дозволяє припустити, що плани королівського двору реалізувати на сеймі буде нелегко. Серед послів невдоволеними королівською політикою були пшемиський підкоморій Ф. Дубравський, львівський писар П. Ожга, ружанський підкоморій В. Петриковський, сірадський мечник С. Замойський, сандомирський підчаший М. Дебіцький, сандомирський суддя С. Щуцький, грабовецький староста С. Сарбевський, познанський підстолій О. Сельський і краківський підсудок С. Хжостовський [366, с. 57-58].

Серед тих послів, на кого королівський двір міг опиратися під час засідань сейму, були великопольський генерал Б. Лещинський, калішський посол А. Пшиємський, познанський підкоморій Л. Опалінський, коронний інстигатор Д. Житкевич, К.Ф. Обухович, литовський надвірний маршалок К. Завіша, краківський стольник С. Коріцинський та коронний підчаший І. Радзейовський [366, с. 54-57].

22 листопада 1649 р. у Варшаві розпочалися засідання сейму. Наступного дня маршалок сейму Б. Лещинський у своєму виступі схвалив королівську політику, спрямовану на розв'язання “козацької проблеми” мирним шляхом [16, арк. 605]. Порушуючи питання сплати “упоминків” кримському ханові, Є. Оссолінський наголосив, що такої необхідності не було б, коли б свого часу шляхта не відкинула плану турецької війни. Він підкреслив, що в умовах складної для Речі Посполитої літньої військової кампанії, король єдиним засобом розірвання українсько-татарського союзу та пошуку співпраці з Кримом визнав саме сплату упоминків [479, с. 142].

Під час сенаторських виступів найбільшим прихильником королівської політики виступив гданський каштелян С. Кобержицький. Він позитивно

поставився до визначення 40-тисячного козацького реєстру, а вину за події в козацькій Україні покладав на магнатів, які формували собі “окремі держави” та чинили надмірні утиски не лише селянству й міщанству, але й дрібній шляхті [366, с. 72]. У такому ж тоні виступив і канцлер Є. Оссолінський [123, с. 519; 466, с. 335].

29 листопада розпочалися наради в посольській ізбі, під час яких подільський суддя Л. Мясковський пропонував звернутися до короля з проханням відправити в козацьку Україну прихильну до Б. Хмельницького особу з метою заспокоїти гетьмана та розвіяти його занепокоєння з приводу польських військ, які перебували поблизу лінії кордону між Річчю Посполитою й козацькою Україною. Його думку підтримав львівський суддя П. Ожга [366, с. 86-87].

18 грудня розпочалися обговорення умов Зборівського договору. В зачитаній канцлером королівській пропозиції на таємну раду вказувалося на необхідність його ратифікації [366, с. 107]. Така ж думка була домінуючою і під час спільних нарад сенату та посольської ізби. Водночас, в одному з “Дискурсів”, поширеному в період засідань сейму, зауважувалося, що затвердження 40-тисячного козацького реєстру виключить можливість повернення втрачених Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, оскільки навряд чи знайдеться “хтось такий сміливий, який би відважився там мешкати”. Його автор застерігав, що українці можуть взяти за взірць голландців, “які спочатку хотіли приєднатися до різних держав, а коли зібралися зі своїми силами, утворили власну державу”. Відтак, він радив вдатися до військових заходів проти козацької України [366, с. 112-113].

Перебіг засідань усе ж засвідчував, що шляхта, яка спочатку негативно зреагувала на Зборівський договір, поступово почала займати більш помірковані позиції щодо його затвердження. Причиною цього стали повстання поспільства на теренах козацької України, учасники яких не потрапили до складу козацького реєстру та не бажали повертатися до панів [61, с. 310]. Саме повстання, на думку А. Лещинського, повинні були стати

переконливим аргументом на користь підтвердження сеймом договору [366, с. 113]. Навіть Я. Вишневецький погоджувався підтримати ратифікацію договору, але за умови компенсації усіх приватних втрат. 3 січня відбувся виступ А. Киселя, який переконував присутніх сенаторів та представників посольської ізби затвердити укладений договір, доводячи, що це єдина можливість для Речі Посполитої уникнути в подальшому ще більшої небезпеки [366, с. 119].

В умовах розпалу сеймових дискусій 7 січня прибуло посольство Б. Хмельницького. Посли просили підтвердити Зборівський договір та внести його зміст до сеймових конституцій “нічого не виключаючи”. Щодо релігійного питання, то замість вимоги ліквідації унії, вони наполягали лише на поверненні православному духовенству як в Короні, так і Литві всього забраного церковного майна [182, с. 258-259]. Водночас, зважаючи на значний опір з боку духовних сенаторів, вдалося переконати київського митрополита тимчасово відмовитися від зайняття обіцяного йому місця в сенаті [182, с. 261; 423, с. 97-105]. Такий розвиток подій значно полегшив королівському двору справу ратифікації Зборівського договору.

У ситуації, що склалася, більшість сенаторів та послів не бачили жодних перешкод для його затвердження. Унаслідок цього після тривалих дискусій на завершальному етапі сейму він був ратифікований [136, с. 101; 366, с. 127]. Проте, сеймові конституції не містили повністю змісту договору, що було зумовлено позицією католицької шляхти, яка не допустила цього [423, с. 103]. Офіційно на сеймі було затверджено документ, який повністю повторював текст зборівської “Декларації ласки...” [182, с. 261]. 12 січня 1650 р. король окремим листом підтвердив військовий привілей, виданий під Зборовом [41, с. 371-376; 61, с. 315; 65, с. 94-95]. Невирішеними залишалися питання ліквідації унії та зайняття київським митрополитом місця в сенаті. Попри це, у виданому королем універсалі до “народу руського” наголошувалося, що “той домашній вогонь загашено, і Військо Запорозьке до вірного підданства привернено” [182, с. 262-263]. Після завершення роботи

сейму польський уряд почав схилити гетьмана до виконання умов договору [61, с. 326-327].

Щодо перспектив затвердженого сеймом договору, то в листі анонімного автора, писаного до польського уряду в квітні 1650 р., зазначалося, що “мир між козаками і поляками не буде тривалий”, особливо тепер, коли стало відомо, що “він (Б. Хмельницький – О.Ю.) без відому короля... веде переговори з іноземними державами (Трансільванією, Швецією – О.Ю.), ворогами короля і Речі Посполитої, підготовляючи їм загибель” [61, с. 330]. Автор листа наводив слова Б. Хмельницького, який вважав, що поляки, “щоб зібратися з силами, затягують час, заявляючи, що бажають миру”. Сподіватися на міцний мир, зі слів гетьмана, можна лише в тому випадку, якщо козаки “за допомогою зброї самі поставлять біля влади самодержавного короля і в однаковій мірі підкорять як себе, так і поляків, королев’ят і шляхту самодержавній владі монарха” [61, с. 331].

Після ратифікації сеймом Зборівського договору (мала свою специфіку, що полягала у затвердженні угоди на посольською ізбою і сенатом, а лише королем) перешкодою в справі реалізації поміркованого варіанту врегулювання конфлікту з козацькою Україною стало повернення навесні 1650 р. з татарського полону коронного гетьмана М. Потоцького. Він не вірив у те, що укладений під Зборовом договір забезпечить мир, був переконаний, що “нема іншого способу на ту сваволю крім шаблі, і треба, щоб вона була скоро”. Тому, радив королю якнайшвидше зібрати військо [136, с. 111; 183, с. 11-12]. За відновлення війни виступав також Я. Вишневецький, який прагнув залучити до неї на боці Речі Посполитої ногайських мурз [151, с. 87].

Проте, король з метою усунення підстав для порушення миру видав розпорядження, щоб ніхто з власників маєтків на теренах козацької України “з військом не наважувався (туди) їздити” [61, с. 338-344]. Ян Казимир великий сподівання “в справі збереження миру” покладав на “старання” А. Киселя [61, с. 346]. Водночас, серед владних кіл з’явився задум залучення козацької

України до війни проти Московської держави (Річ Посполита могла розраховувати навесні на підтримку Кримського ханства) [116, с. 114; 123, с. 539-550; 149, с. 208; 437, с. 180; 472, с. 211-229]. Задля цього король доручив А. Киселю з'ясувати позицію Б. Хмельницького щодо участі Війська Запорозького в можливій війні проти Московії [441, с. 101; 470, с. 91]. Проте, успіху в цій справі польська сторона не досягла [452, с. 125-129].

Перешкодою до реалізації поміркованої політики щодо козацької України влітку продовжувала залишатися діяльність М. Потоцького. Так, А. Кисіль у листі до короля від 12 серпня повідомляв про мобілізаційні заходи коронного гетьмана та застерігав, що його діяльність небезпечна для держави, і якщо він продовжуватиме провокувати Б. Хмельницького, то вибухне черговий конфлікт. За таких обставин буде неможливо “гарантувати мир Речі Посполитій”, тому радив “не давати найменшого приводу (до війни – О.Ю.)”. Водночас, воєвода переконував Б. Хмельницького, що у Варшаві “зовсім не думають про війну з ним” [51, с. 385-390; 123, с. 550-553].

Становище Речі Посполитої навесні – влітку 1650 р. ускладнювалося також неможливістю уряду визначитися з лінією поведінки у відносинах із сусідніми державами. Річ у тім, що ще з березня кримський хан висловлював готовність до походу на Московську державу, прагнучи залучити до нього польське та українське війська [483, с. 106]. Водночас російські посольства до Варшави вимагали дотримуватися умов “вічного миру” з царем, що могло штовхнути Річ Посполиту до війни з татарами й українцями. У такій складній ситуації представники поміркованих сил схилили уряд до реалізації старого плану Владислава IV турецької війни, що посприяло б розірванню українсько-татарського військового союзу, а відтак переорієнтувало б сили Війська Запорозького на зовнішню війну. Проте, реалізації цього задуму завадила смерть 9 серпня 1650 р. Є. Оссолінського – “головного поборника мирного вирішення конфлікту на Україні” [205, с. 181]. З цього часу починає зміцнюватися позиція прихильників розв’язання “української проблеми” “вогнем і мечем”, які поступово здобувають підтримку короля і нового

канцлера А. Лещинського. Але це аж ніяк не означало повного згортання діяльності представників поміркованих сил польської еліти. Так, А. Кисіль продовжував рекомендувати уряду подумати, “чи немає якогось іншого способу (окрім війни – О.Ю.) стримати цього невгамовного, обплутаного поганством чоловіка (Б. Хмельницького – О.Ю.)”. Він наголошував на необхідності здійснення “святих намірів короля (Владислава IV – О.Ю.)”, маючи на увазі справу турецької війни, а в листі до Б. Хмельницького заохочував його до боротьби за визволення християнських народів з поганської неволі [61, с. 359; 183, с. 105].

Загалом, у серпні – вересні для Речі Посполитої складалася несприятлива ситуація: можливий військовий союз козацької України з Молдавією і Кримом та можлива протекція Туреччини були небезпечними для Польсько-Литовської держави. Такий стан справ активізував дипломатичну діяльність Варшави. Уже в жовтні 1650 р. А. Кисіль отримав з Чигирини відомість про польське посольство до Криму, яке мало завдання розірвати українсько-татарський військовий союз, що стало відомо Б. Хмельницькому і розгнівило його. М. Грушевський припускає, що йшлося про посольство Бечинського, вислане М. Потоцьким до Криму близько 10 жовтня, яке повинно було “підбивати татар на козаків і розривати їх братерство” [183, с. 147]. А. Кисіль написав листа до українського керманіча, присягаючись, що то неправда, а також звернувся до короля з метою дізнатися, чи “не пущено за його спиною такої небезпечної бомби” [183, с. 127].

Зазначимо, що посилення в середовищі річпосполитської еліти в другій половині 1650 р. прихильників жорсткої політики щодо Війська Запорозького пояснюється не лише смертю Є. Оссолінського, який тривалий час тримав короля під своїм впливом у справі розв’язання “української проблеми”. Річ також у тім, що після нападу українського гетьмана на прихильного до Речі Посполитої молдавського господаря В. Лупу Я. Казимир не бачив уже шансів на угоду з козацькою Україною. Виходячи з ситуації, що

складалася, він почав вбачати доцільність скликання найближчим часом надзвичайного сейму. Остаточо ця ідея визріла в середині вересня 1650 р. [470, с. 95].

Важливим завданням сейму було забезпечення оборони держави. Звертає на себе увагу наголос короля на необхідності формування сильної армії та збирання податків на її утримання. Водночас, Я. Казимир радив вислати посольства до великих держав, аргументуючи це тим, що відновлення договорів і союзів із сусідами є найкращим способом убезпечення власної держави [123, с. 569-571].

Свідченням зміни співвідношення сил у середовищі політичної еліти стала ухвала про надання канцлерства А. Лещинському [372, с. 36]. Інший представник “воєнної партії” М. Потоцький у листі до короля від 22 жовтня 1650 р. радив мобілізувати усі наявні в державі сили і “знести козаків”, оскільки, на його погляд, “то єдиний шлях уникнення найгірших наслідків (для Речі Посполитої – О.Ю.)” [67, с. 146; 136, с. 119-120]. А. Лещинський розіслав листи до senatorів, інформуючи про плани зимової кампанії. Згідно з реляцією папського нунція Торреса, король схилився до прийняття пропозицій представників “воєнної партії” і планував “ще цієї зими напасти на Хмельницького” [183, с. 139].

Перед сеймиками, що мали відбутися, найбільшу активність розгорнув М. Потоцький. Зокрема, у листах, спрямованих до них, він звертав увагу шляхти на те, що “зусилля його королівської милості біля укладення миру не мають відповідного наслідку”. Війна, на його думку, була неминуча, тому потрібно було належно підготуватися [183, с. 108-109]. Прихильниками поновлення воєнних дій з козацькою Україною були також Я. Вишневецький і М. Калиновський. Найбільш гостро виступав перший з них. На його переконання Б. Хмельницький “регалії всілякі узурпував, пана над собою знати не хоче, війну, де хоче, зачинає, приязних сусідів Речі Посполитої зносить (натяк на Молдову – О.Ю.). Практики, ліги з посторонніми

(володарями – О.Ю.) становить, одним словом надає собі благословенної влади” [136, с. 125; 372, с. 38].

Військові настрої панували і серед шляхти, для якої видавалося абсолютно неможливим визнання козацтва в якості нової, рівної їм за правами, суспільної верстви [382, с. 300]. Тут варто зазначити, що утворення згідно з умовами Зборівського договору “козацької автономії” не розв’язувало однієї з найважливіших суспільних проблем Речі Посполитої, а саме включення до структури суспільства козацтва як окремого стану. Перехід влади в межах трьох воєводств до Б. Хмельницького не змінив кардинально ситуації в цьому питанні – козацтво й надалі перебувало за межами соціальної структури суспільства Польсько-Литовської держави. Відтак, війна сприймалася шляхтою як засіб недопущення нобілітації козацтва [382, с. 296, 300-301].

Діяльність помірковано налаштованих урядовців Речі Посполитої напередодні сейму мала значно скромніші масштаби, що пояснювалося відсутністю чіткої координації їх дій. А. Кисіль перебував у Києві. Крім того, він як православний не мав великого авторитету в католицькій шляхти. Його позиція полягала в тому, аби “відірвати Військо Запорозьке від Криму” [123, с. 584]. Звертаючись перед початком роботи сейму до короля, А. Кисіль радив добре обдумати питання, чи може Річ Посполита протиставити відповідні сили великій кількості татар і “огнистої черні”, якщо ні, то потрібно негайно вжити всіх засобів для заспокоєння козаків – “нічого ворожого не починати проти Хмельницького і на всі його бажання погоджуватися” [12, арк. 341 зв.; 183, с. 161]. Подібного змісту було і пізніше звернення воєводи уже до учасників сейму [16, арк. 1104-1105; 61, с. 361-367].

У листопаді – грудні польський уряд був стривожений відомостями про українсько-турецьке зближення. Так, у Варшаві вже в 20-х числах листопада говорилося, що Хмельницький отримав від султана корогву, склав присягу на

вірність і пообіцяв виступити не тільки проти Речі Посполитої, але й інших сусідніх держав і “зробити їх данниками Отаманської імперії” [183, с. 132].

Відмова Б. Хмельницького від походів на Туреччину і Московську державу й несподіваний напад під тиском хана на молдавського господаря, прихильного до Речі Посполитої, викликали невдоволення у Варшаві й утвердили королівський двір у намірах знову розпочати війну з козацькою Україною [200, с. 21-22; 205, с. 185].

Отже, Зборівський договір викликав неоднозначні оцінки в середовищі політичної еліти Речі Посполитої. Та її частина, яка стояла на поміркованих позиціях щодо козацької України та прагнула заручитися її підтримкою в справі зміцнення влади короля, спробувала переконати польське суспільство та уряди іноземних держав в успіху кампанії Я. Казимира. З допомогою 40-тисячного українського війська планувалося обмежити політичну роль шляхти й зміцнити внутрішньополітичне становище Речі Посполитої. Натомість радикали не сприймали поступок у справі визнання за козацькою Україною автономії й дозволу на існування чисельного козацького реєстру. Відтак, затвердження договору не означало примирення між Варшавою та Чигирином. Спроби поміркованої частини польської еліти впродовж 1650 р. спрямувати козацьку Україну проти Туреччини чи Московської держави зазнали невдачі. З середини року, завдяки непримиренним позиціям М. Потоцького й М. Калиновського та нового канцлера А. Лещинського, почали зміцнюватися позиції радикального угруповання.

Висновки до розділу 2

Політика правлячої верхівки Речі Посполитої на українських землях призвела до невдоволення серед козацтва, спричиненого ігноруванням їх прав і привілеїв, отриманих за військову службу. Складність “козацької проблеми” для неї полягала в тому, що Військо Запорозьке поступово переходило від відстоювання власних станових інтересів до захисту прав усього українського народу. Водночас, “козацька політика” Варшави

залежала від конкретно-історичних умов. Виходячи з цього, вона не була послідовною: стати на шлях його знищення або включити до соціальної структури суспільства польська еліта в першому випадку не могла (козацтво сприймалося як необхідна військова сила), а в другому – не хотіла (спротив шляхти і магнатів). За таких суперечливих обставин серед владних кіл почали виокремлюватися два підходи: поміркований та радикальний, які остаточно оформилися впродовж 1648 р. – періоду, коли відбулася трансформація “козацької проблеми” в “українську”. Остання кардинально змінювала ситуацію та вимагала від еліти Речі Посполитої переосмислення станової сутності конфлікту, що виявилось вкрай складним випробуванням.

Аналіз пошуку політичною елітою варіантів розв’язання “української проблеми” впродовж 1648 – 1650 рр. засвідчує, що жодному з існуючих угруповань не вдалося виробити оптимального варіанту порозуміння з Військом Запорозьким. Усе ж, більш ефективною виявилася політика пошуку компромісу шляхом переговорів, якої дотримувалося помірковане угруповання, очолюване Є. Оссолінським і А. Киселем. Її результатом стало укладення Замостянського й Переяславського перемир’я та Зборівського договору. Останній засвідчив еволюцію політичної концепції поміркованої частини еліти від мінімальних поступок козацькій Україні до визнання її автономного статусу. Такий крок мав на меті також і зміцнення внутрішньополітичного становища Речі Посполитої. Проте, смерть канцлера Є. Оссолінського та активна діяльність радикалів стали вагомою перепороною для втілення умов досягнутої угоди в життя.

РОЗДІЛ 3. МІЛІТАРНИЙ КУРС ВАРШАВИ НА ЗНИЩЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЙОГО ПРОВАЛ (ГРУДЕНЬ 1650 – ТРАВЕНЬ 1655 рр.)

3.1. Перехоплення ініціативи радикальним угрупованням та його спроба розгрому козацької України (грудень 1650 – вересень 1651 рр.)

Зміни у співвідношенні сил в середовищі політичної еліти Речі Посполитої у підходах до розв'язання “української проблеми”, які почали простежуватися впродовж останніх місяців 1650 р., остаточно проявилися під час засідань сейму, який розпочав роботу 7 грудня. Зміст виступів senatorів дозволяє зрозуміти сутність їх пропозицій. Насамперед усі вони визнали необхідність ухвалення рішень, що стосувалися оборони Речі Посполитої. Водночас, питання захисту останньої від українсько-татарської загрози більшість senatorів пропонували винести на таємну раду, побоюючись, що інакше “рішення стануть відомі ворогові” [372, с. 42].

М. Калиновський наполягав на застосуванні сили щодо Війська Запорозького. Разом із М. Потоцьким він намагався розвіяти побоювання частини senatorів перед наслідками військової кампанії, стверджуючи, що посольства до Туреччини і Криму зможуть призвести до “розірвання союзу з козаками”. Один із senatorів, А. Керстен, висловлюючись за формування багаточисельної армії проти козацької України, водночас допускав можливість уникнення війни. Проте, більшість присутніх senatorів не сумнівались у тому, що “сейм ухвалить війну”. Зокрема, маршалок Є.С. Любомирський уважав, що Річ Посполита “змушена вдатися до війни для забезпечення себе від козацької небезпеки” [372, с. 42-43].

12 грудня Я. Казимир озвучив у вузькому колі радників (трьох гетьманів, чотирьох печатників, маршалка і підскарбія коронного) відомості з козацької України, що підтверджували вимоги Б. Хмельницького надіслати заручників, у тому числі Я. Вишневецького. Зокрема, нунцій Торрес в одній зі своїх реляцій зазначив, що Б. Хмельницький “не може довіряти Речі

Посполитій, поки король не дасть йому в заручники чотирьох або й шести перших senatorів Корони” [68, с. 94]. Через декілька днів після наради, 17 грудня, король вирішив, що слід виставити щонайменше 36-тисячне військо у Короні і 15-тисячне у Литві. Дана кількість була визнана як мінімум, без якого небезпечно було б розпочинати воєнні дії [133, с. 273-274; 371, с. 149]. Останні дні сейму – 20 – 24 грудня пройшли в умовах таємної наради, про яку, зважаючи на необхідність збереження таємниці, відомо досить мало. В основному сенатори обговорювали питання чисельності армії та пошуку коштів на її утримання [133, с. 276-277].

Отже, більша частина учасників сейму схилилася до війни з козацької Україною. Така політика польських правлячих кіл, на нашу думку, ускладнювала становище Речі Посполитої, прирікаючи її на наступний етап військових дій.

В умовах наростання наприкінці 1650 р. серед польських урядовців радикальних настроїв прихильником “політики замирення” залишався А. Кисіль. Проте, його поради викликали загальне обурення серед senatorів, які вважали, що воєвода, ніби то виступаючи в інтересах Речі Посполитої, насправді відстоював інтереси Війська Запорозького [183, с. 161]. Щодо пропозицій А. Киселя скасувати унію, то вони не були сприйняті учасниками сейму, натомість пропозиція щодо надання козакам заручників у вигляді комісарів отримала схвалення. Як пише М. Грушевський, “вона відповідала загальній тенденції – заспокоювати козацьку сторону нічого невартими поступками і маскувати приготування до війни” [183, с. 164]. Уряд не поділяв уже його позиції та й сам воєвода усвідомлював, що його вплив у Варшаві зменшувався [61, с. 357-358; 123, с. 583-589]. Погоджуємось з думкою вченого, що це була велика помилка тогочасної польської дипломатії, яка не зуміла оцінити послуг такого посередника, як А. Кисіль [183, с. 145].

Політична розважливість А. Киселя простежувалася і в такому складному питанні, як “окремішність козацької території” й створення

“удільної козацької держави”. Воєвода наголошував, що “в такій неволі (мається на увазі неможливість володіти українськими маєтностями) ми далі жити не можемо; або нас від козаків треба вивести, або козаків від нас, інакше щодня звада, а з того неминуча війна” [183, с. 149]. Відтак, він пропонував визначити декілька староств винятково для козаків, щоб туди з панських маєтностей переселилися всі, хто хотів бути козаком. Одночасно воєвода пропонував не давати козацькому війську жодних приводів до тривоги і незадоволення, задля цього відвести коронне військо від козацької лінії, щоб їх розділяла нейтральна “стіна” і щоб не було сутичок. Урешті-решт А. Кисіль не відкидав і війни, “але в такому випадку, – на думку воєводи, – треба мати таке військо, щоб з ним можна було протистояти і туркам і татарам і козакам і всьому руському (українському – О.Ю.) народові – бо все те на нещастя зв’язалося в один ланцюг”. А оскільки, на переконання воєводи, достатніх сил немає, то слід шукати порозуміння, задля чого задовольнити вимоги Війська Запорозького [183, с. 150].

У свою чергу, король та уряд, приховуючи підготовку до війни з козацькою Україною, вирішили відправити до українського уряду комісію: її головою було обрано київського біскупа С. Зарембу, членами від сенату – А. Киселя, мстиславського воєводу Г. Горського, брацлавського воєводу С. Лянцкоронського і з посольської палати київського підкоморія Ю. Немирича, житомирського старосту Х. Тишкевича, луцького підкоморія Г. Четвертинського й брацлавського підсудка М.К. Косаковського [139, с. 152]. На думку нунція Торреса, це був маневр, зроблений для заспокоєння і козацької сторони, і всіх прихильників порозуміння, таких як А. Кисіль. Водночас було вирішено відправити послів до хана, турецького султана, московського царя й семигородського князя, щоб позбавити козацьку Україну їх підтримки [183, с. 164-165].

Від середини січня 1651 р. відомі листи короля і канцлера до А. Киселя, якому нічого не повідомляли про плани війни з Військом Запорозьким, побоюючись, що воєвода не буде “дурити козаків”, знаючи

дійсний стан справ [123, с. 601-603; 183, с. 170]. Король у листі до А. Киселя висловлював вимоги, щоб Б. Хмельницький розірвав “союзи” з іншими державами, якщо хоче домовитися про згоду на тривалий час [123, с. 601-602]. Канцлер у своєму листі пояснював воєводі, чому, незважаючи на рішення уряду відправити комісарів на переговори з козаками, одночасно формується військо – воно необхідне з огляду на різні ворожі “практики”. Коли ж вдасться домовитися з Військом Запорозьким, відразу можна буде обидва війська – українське й польське – спрямувати проти закордонних ворогів. Водночас він запевняв, що на переговори справді покладаються великі надії [123, с. 602-603]. Унаслідок цього А. Кисіль відповідально взявся за реалізацію своєї місії комісара Речі Посполитої, про що 22 січня повідомляв підканцлера І. Радзійовського [183, с. 171], але всі його зусилля зазнали невдачі.

Польський уряд намагався також дискредитувати українського гетьмана в очах московського уряду й зруйнувати існуючі між ними зв'язки. Так, ще восени 1650 р. було відряджено до Москви А. Пражмовського з дружнім застереженням про небезпеку від Війська Запорозького. Було повідомлено і про неодноразові посольства хана до Б. Хмельницького з проханнями об'єднати сили і вирушити в похід на московські землі. Проте, бояри не повірили запевненням польського посланця. Цар подякував королеві за застереження й обіцяв йому “віддячити” тим же при нагоді. Отже, місія Пражмовського зазнала невдачі. У лютому 1651 р. польський уряд повторив спробу погіршити українсько-російські відносини [183, с. 173-174].

На початку 1651 р. А. Кисіль продовжував наполягати на необхідності продовжувати переговори з Б. Хмельницьким. У листі до митрополита він просив його вплинути на гетьмана, щоб той не переривав переговорів. Попри всі зусилля, перемовини стали неможливими – 25 січня Ян Казимир розіслав перше віці на посполите рушення. 20 лютого 1651 р. польське військо під командуванням польного гетьмана М. Калиновського завдало удару по брацлавському полку в м. Красному [56, с. 58-60; 266, с. 222-224; 267, с. 293-

294; 382, с. 301]. У такий спосіб польська сторона порушила Зборівський договір.

Події кінця 1650 – початку 1651 рр. чітко засвідчили наміри польської еліти знову спробувати розв'язати “українську проблему” силою зброї. Протягом лютого – березня активну військову діяльність розгорнув М. Калиновський [135, с. 229-230]. Водночас, щоб уникнути на свою адресу звинувачень з української сторони в порушення миру, він у листі до Б. Хмельницького намагався переконати його в тому, що саме брацлавський полковник Д. Нечай першим здійснив напад на польське військо [56, с. 79-81]. М. Потоцький намагався залучити до походу коронної армії в козацьку Україну також і литовське військо [190, с. 141].

Упродовж цього ж часу на необхідності поміркованої політики щодо козацької України продовжував наполягати А. Кисіль [123, с. 607-609, 614-615, 619-620]. У листі до Б. Хмельницького, написаному 3 березня, він запевняв гетьмана у щирості намірів правлячої верхівки Речі Посполитої якнайшвидше завершити комісію [56, с. 77-79]. З метою заручення підтримкою митрополита С. Косова, А. Кисіль повідомляв йому, що польська армія нібито почала відступ, і просив переконати гетьмана в необхідності продовження роботи комісії. У листі до М. Калиновського київський воєвода радив припинити наступ, аргументуючи таку необхідність тим, що “краще мати сталий мир, ніж тимчасову перемогу” [266, с. 227; 267, с. 296]. Проте, на початку червня Я. Казимир та більшість сенаторів остаточно відхилили пропозиції А. Киселя переговорів з Б. Хмельницьким [266, с. 245].

У результаті битви під Берестечком протягом 28 червня – 10 липня польські війська здобули перемогу. Проте, замість того, щоб відразу “йти за розпорошеним неприятелем”, більшість шляхти вирішила повернутися додому [125, с. 357-358]. Серед причин, які підштовхнули її до такого рішення, було поширення голоду та хвороб, що й спричиняло втечі шляхти з війська. У той же час Б. Хмельницькому вдалося знову заручитися підтримкою татар і сформувати нову армію. Все ж, польський історик

Я. Домбровський вважає, що битва під Берестечком значно покращила міжнародне становище Речі Посполитої, зміцнивши її позиції в переговорах зі Швецією та змусивши Москву відмовитися від розірвання миру [370, с. 75].

В умовах відновлення воєнних дій представники поміркованих сил радили королю толерантно ставитися до козацтва – “не відстрашувати козаків від покірності” [183, с. 293]. Зважаючи на ситуацію, що склалася, Я. Казимир разом з сенаторами розробили в другій половині липня “Інструкцію комісарам для переговорів з Військом Запорозьким”, згідно з якою всі права і привілеї, визнані до того часу за реєстровим козацтвом, ліквідовувалися, чисельність нового реєстру мала складати не більше 8 тисяч осіб, козацька старшина повинна була скласти присягу, що жодним чином не буде підтримувати Б. Хмельницького, рішення щодо “старшого” Війська Запорозького (чи він мав бути вихідцем з Війська Запорозького, чи походити зі шляхти) мав приймати король [61, с. 561-562]. Як бачимо, інструкція власне передбачала повернення становища, яке було до 1648 р.

20 серпня помер Я. Вишневецький. Ця подія активізувала діяльність поміркованих політиків, оскільки “його смерть робила якесь порозуміння можливим” [183, с. 343]. Мабуть не випадково саме в цей час у польському таборі з’явився А. Кисіль. Висловлюючи своє бачення засобів завершення війни з козацькою Україною, він наголошував, що саме “мир втихомирить козаків, яких Марс перемогти не міг”. Воєвода закликав: “биймо турків і татар, і шануймо підданих”, оскільки “не має більшої слави для християн, ніж перемога над турками, і не має гіршої неслави, як пити кров підданих” [136, с. 147]. Його поява значною мірою сприяла відновленню чергового етапу переговорів. Б. Хмельницький відновив з воєводою листування. Крім того, М. Потоцький, дізнавшись про відправлення з Криму на допомогу Хмельницькому нових сил, зрозумів, що з таким виснаженим військом серед рішуче налаштованого українського населення думати про нову військову кампанію не варто. Враховуючи ситуацію, що склалася, він став на позицію

прихильника примирення й А. Кисіль “знаходив тепер у нього не лицемірну підтримку” [136, с. 147; 183, с. 345]. Пізніше в листі до канцлера М. Потоцький писав, що у відповідь на заяву Б. Хмельницького про прагнення “залишитися вірним підданим короля”, він зібрав нараду з питання: “чи йти проти Хмеля і зміцнити його союз з поганями, чи показати йому милосердя і згодою загасити внутрішню війну?”. У результаті обговорення було прийнято ухвалу “пробувати з ним згоди” [183, с. 349]. У відповідь на закиди присутніх на нараді С. Конєцпольського та Я. Радзивілла, що без відома короля і Речі Посполитої Потоцький не мав права “трактувати про мир з впертим козацтвом”, оскільки він “сам підлягав вищим наказам”, коронний гетьман зауважив: “нехай стягну гнів короля, ненависть магнатів, але гарантую безпеку Речі Посполитої” [136, с. 151].

Перебуваючи вже наприкінці серпня – початку вересня під Білою Церквою, коронний гетьман відзначав, що “прибув сюди для укладення миру, а не для подальшого проведення війни” [449, с. 347]. На необхідності переговорів наголошував А. Кисіль, зауважуючи, що “грім небезпеки не допускає зволікання” [136, с. 153]. Зауважимо, що такі миролюбні настрої урядовців Речі Посполитої були зумовлені наслідками боїв під Білою Церквою, у яких польсько-литовські війська не досягли успіху [266, с. 261-263]. У результаті на переговори з польської сторони було вирішено відправити чотирьох комісарів – київського воєводу А. Киселя й брацлавського підсудка М.К. Косаковського з польської сторони та смоленського воєводу Є.К. Глібовича й литовського стольника В. Гонсевського з литовської [183, с. 352]. Основні пункти, які обговорювалися польськими комісарами з Б. Хмельницьким, були такі: розірвання союзу з ордою; зменшення числа реєстру до 6, 8, а найбільше – 12 тисяч козаків; залишення шляхетських маєтностей – щоб жовніри мали свої становища на Україні [183, с. 352]. З української сторони умови були такі: козацький реєстр має становити 20 тисяч осіб; козаки можуть проживати також у Брацлавському і Чернігівському воєводствах, а не тільки

в Київському. Польські комісари погодились на збільшення реєстру до 20 тисяч, але наполягали на перебуванні козаків лише в Київському воєводстві – з такою відповіддю до гетьмана відправився ротмістр Зацвіліховський [136, с. 163-164; 183, с. 361].

У результаті переговорів 28 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір [29, арк. 356-358]. Порівняно з попереднім Зборівським, польська еліта домоглася обмеження реєстру 20 тисячами осіб, територія козацької України обмежувалася Київським воєводством, гетьмана зобов'язували розірвати військовий союз з Кримським ханством та не підтримувати дипломатичних відносин з іншими державами [92, с. 118-139; 191, с. 23-24; 183, с. 365-366; 278, с. 163].

Отже, з кінця 1650 р. в середовищі еліти Речі Посполитої в справі визначення шляхів врегулювання конфлікту з козацькою Україною ініціативу перехопило угруповання “непримиренних”. Внаслідок цього король та уряд, незважаючи на сумний досвід попередніх воєнних кампаній 1648 – 1649 рр., знову вирішили вдатися до силового сценарію. Однак, перемога під Берестечком не ознаменувала ліквідації козацької України, як планувалося. Подальший перебіг військової кампанії у складних для польсько-литовської армії умовах під Білою Церквою змусив її командування піти на переговори, результатом яких став Білоцерківський договір.

3.2. Політична боротьба серед правлячої верхівки з питання ратифікації Білоцерківського договору та її наслідки

Щодо ставлення польсько-литовської політичної еліти до укладеного під Білою Церквою договору, зазначимо, що, як і у випадку Зборівського, він подавався королівським двором як акт “милосердя і ласки короля та всієї Речі Посполитої” [29, арк. 358]. Королівський двір намагався переконати шляхту, що Б. Хмельницький без жодного сумніву дотримається його умов. У той же час, окремі політики були переконані, що укладений договір міг слугувати лише в якості перемир'я [125, с. 374-376].

Користуючись припиненням військових дій, помірковано налаштовані представники польської еліти, в контексті пошуку подальших шляхів розв'язання “української проблеми”, восени 1651 р. знову звернули свою увагу на старий план спрямування козаків на Туреччину. За цю справу взявся А. Кисіль. Він продовжував виступати прихильником миру і в листі до М. Потоцького наприкінці жовтня радив йому звернутися до Б. Хмельницького “з заохотою до подальшого зберігання спокою і послуху королю” [183, с. 375-376, 383, 385].

Щодо справи організації козацького походу проти Кримського ханства, то М. Потоцький 2 листопада в листі до канцлера зазначав, що “посварити їх (козаків) з ордою не буде важко, аби тільки мали до нас повну довіру”, радив “моря їм не забороняти”, а навпаки “до цієї справи наказувати їм готуватися”. На його думку, в такий спосіб “кинемо незгоду між ними та поганством”. Водночас, для зміцнення миру він вважав за необхідне “мати війська в достатній кількості, аби те хлопство мало на що оглядатися, і ми мали чим відбивати напади орди” [56, с. 336; 183, с. 385]. Міркування М. Потоцького лягли в основу королівської інструкції на сейм, виданої 16 листопада. У ній зазначалося, що “згода ця (укладений договір) дуже потрібна і корисна для Речі Посполитої” і висловлювалося побажання, щоб “вона була ґрунтовна і могла залишатися без змін”. Водночас підкреслювалася міцність зв'язків козацької України з Портою, яка “і далі не перестає підбурювати їх (козаків – О.Ю.) проти Речі Посполитої безперервними посольствами й дарунками, обіцяючи свою опіку”. Тому король радив залишити на наступний рік військо в тій кількості, яка була визначена попереднього року [183, с. 385].

20 листопада помер М. Потоцький. Зауважимо, що з прихильника помсти і рішучого приборкання козаків, яким він був весь час, в останні місяці свого життя зайняв позицію прихильника примирення і двосторонніх поступок [333, с. 231]. Берестецька катастрофа, на його погляд, була повною відплатою козакам за Жовті Води й Корсунь. Після цього, в його сприйнятті,

повинна була розпочатися спільна боротьба проти мусульманського світу [183, с. 394].

Проте, Ян Казимир продовжував дотримуватися жорсткого курсу щодо козацької України, свідченням чого був його лист наприкінці 1651 р. до Б. Хмельницького, сповнений погроз [61, с. 631-632; 183, с. 395]. А. Кисіль був дуже занепокоєний і негативно зреагував на такий крок короля [123, с. 253-254]. Водночас, воєвода звернувся до Б. Хмельницького з порадою не йти на розрив відносин з Річчю Посполитою й не розпочинати “нової війни”, проте боявся, що королівський лист все-таки здійснив “небезпечний перелом” на гетьмана. Попри все, Б. Хмельницький 27 січня 1652 р. подав складений реєстр А. Киселеві як комісарові Речі Посполитої. Водночас він вислав реєстр з козацьким посольством на сейм. Унаслідок цього А. Кисіль, підсумовуючи успіхи миротворчої політики, зазначив, що, незважаючи на всі суперечки, вдалося досягти чималого: “і виписку проведено, і послі вислані на сейм, і військо (польське) за Дніпро вже випроваджене, а вся шляхта впроваджена назад до своїх маєтностей – тепер залишається всі ці здобутки пильнувати і зберігати” [93, с. 1-7; 183, с. 396-397]. Задля цього він наголошував на необхідності утримання великого війська, сконцентрувавши його на території Брацлавщини. Щодо козаків, то А. Кисіль радив королю “Хмельницького трактувати якнайкраще і заохотити тим наданням, якого просить, як для швидкого посварення його з татарами, так і для відновлення поля і моря” (сухопутних та морських походів козаків проти татар і турків). Воєвода був переконаний, що, “коли плебс побачить, що ми і згоду тримаємо і силу на приборкання маємо готову, то він справи приверне до початкового стану. А що найважливіше – якщо козаки не матимуть причин до повстань, а навпаки, залишатимуться при своїх вільностях, то вони прагнутимуть спокою” [183, с. 397].

Подальший характер відносин з козацькою Україною залежав уже від сейму, початок роботи якого було заплановано на другу половину січня 1652 р. Програма королівського двору полягала в тому, щоб, по-перше,

переконати шляхту в необхідності ухвалення податків, потрібних для утримання сильної армії; по-друге, не допустити надмірної критики шляхтою королівської політики, зокрема й щодо козацької України [360, с. 80].

Цікавою була інструкція на сеймики, що вийшла з королівської канцелярії в середині листопада 1651 р. Зокрема, за прикладом інструкції на сеймики після Зборівського договору, в ній наголошувалося на тому, що в результаті успіхів польського війська Б. Хмельницький змушений був “з покорою відізватися” та просити миру [360, с. 46]. Водночас нічого не згадувалося про питання затвердження на сеймі укладеного під Білою Церквою договору. Поділяємо висловлені в історіографії міркування, що це було зроблено з двох причин: по-перше, щоб уникнути на сеймиках широкої дискусії з питання доцільності укладеної угоди; по-друге, король не був до кінця впевнений у дотриманні угоди українською стороною. Від шляхти інструкція вимагала дбати про утримання чисельного війська [360, с. 48-49].

На початку грудня було видано доповнення (“суплемент”) до інструкції, в якому король детальніше інформував шляхту про ситуацію в козацькій Україні та не приховував існуючої небезпеки зі східних теренів, пов’язаної з обуренням у середовищі українського суспільства, викликаним умовами укладеного договору. Такий розвиток подій ставив під сумнів їх реалізацію [360, с. 50]. Варшавський каштелян С. Ласковський вважав мир непевним, аргументуючи свої сумніви тим, що Б. Хмельницький продовжував підтримувати “контакти з ворогами” Речі Посполитої [446, с. 207]. Хелмінський воєвода Я. Кос пропонував “ударити на козаків” відразу, як тільки надійде інформація про їх військові приготування [370, с. 77]. Натомість сеймик Київського воєводства зайняв значно поміркованішу від інших позицію – шляхта вимагала пояснень з приводу того, чому визначена попереднім сеймом комісія на переговори з Б. Хмельницьким не змогла запобігти відновленню війни [423, с. 115].

26 січня 1652 р. розпочалися засідання сейму. В королівській пропозиції, виголошеній канцлером, висловлювалися сумніви щодо

можливості дотримання Білоцерківського договору, що обумовлювалося небажанням поспільства повертатися під владу своїх панів [18, арк. 37]. Якою ж була насправді ситуація на сеймі, і на кого міг опертися король у реалізації своєї політики щодо козацької України? Насамперед зазначимо, що в середовищі оточення Яна Казимира панувала думка, що шляхта не наважиться на надмірну критику королівської політики. Як засвідчує аналіз перебігу сейму такі сподівання частково виправдалися, адже шляхта розуміла, що в складних умовах, у яких перебувала Річ Посполита, не можна вдаватися до гострої критики особи короля, який був “першим станом” держави. І якщо приватно шляхтичі висловлювали невдоволення королівською політикою, то під час засідань посольської ізби, якщо навіть і відбувалися виступи проти короля, то так, щоб інформація про це не вийшла за межі самої ізби – “найгостріші слова мовилися напівтихим голосом” [18, арк. 80].

З 31 січня до 3 лютого тривали сенаторські виступи. В питанні визначення політики щодо Війська Запорозького радикальну позицію зайняв познанський біскуп К. Чарториський, якого підтримали канцлер А. Лещинський, плоцький воєвода Я. Красінський та хелмінський воєвода Я. Кос. К. Чарториський вважав останній військовий похід польського війська під Білу Церкву правомірним, оскільки, на його думку, “з тим грубим і жорстоким неприятелем необхідно було покінчити”. Він наголошував на необхідності зробити все можливе, щоб козаки “собі прав і вольностей не встановляли, а отримували з милостивої руки його королівської милості”. Зважаючи на небезпеку з боку козацької України, біскуп вважав за необхідне утримувати військо в попередній кількості [18, арк. 75]. До порозуміння з козацькою Україною схилилися сандомирський каштелян С. Вітовський, гданський каштелян С. Кобіжицький, гнєзненський Я. Лещинський і чеховський Д. Ціклінський. Водночас, вони не відкидали необхідності утримання сильного війська [370, с. 79]. Серед політичних опонентів короля в питанні його жорсткої “козацької політики” варто назвати також

познанського воєводу К. Опалінського, литовського польного гетьмана Я. Радзивілла, коронного маршалка Є.С. Любомирського та сірадського мечника С. Замойського [483, с. 100, 102]. Загалом, аналіз виступів засвідчує, що сенатори сумнівалися в можливості практичної реалізації умов укладеного під Білою Церквою договору.

Щодо позиції послів від воєводств, представлених в посольській ізбі, відзначимо, що практично всі вони прибули на сейм з інструкціями, які більшою чи меншою мірою були опозиційними щодо політики королівського двору [483, с. 100-101]. Через своїх представників шляхта прагнула посилити контроль над королівською політикою, зокрема вплив посольської ізби на зовнішню політику, скарбницю і навіть роздачу королем вакансій [483, с. 101]. У контексті ж “козацької проблеми” частину послів цікавило насамперед, чому після битви під Берестечком польське військо не продовжило переслідування козаків, а іншу частину – чому комісари, визначені попереднім сеймом для переговорів з Військом Запорозьким, не отримали відповідної інструкції, у результаті чого не вдалося втілити в життя умови укладеного договору та запобігти продовженню війни [360, с. 88-89].

Проте, до затвердження Білоцерківського договору на даному сеймі справа не дійшла. Це було спричинене, в першу чергу, суперечностями між прихильниками короля (регалістами) та опозицією послів та сенаторів, які прагнули будь-якою ціною не допустити зміцнення позицій короля в системі організації політичної влади Речі Посполитої. Відтак розгляд важливих справ – визначення податків, оплата війська, затвердження Білоцерківського договору, постійно відкладалися. Зокрема, до обговорення його ратифікації справа дійшла аж 9 березня, в день завершення сеймових засідань. Під час дискусій декілька послів почали наполягати на поверненні козаками костельних маєтностей. Проти такої вимоги до Війська Запорозького відразу ж виступили Я. Радзивілл та руський воєвода С. Лянцкоронський, які зауважили, що задля дотримання Б. Хмельницьким згоди необхідно уникати питання повернення маєтків [360, с. 121; 423, с. 115-117]. Більшість

учасників засідання уже готові були підтримати ратифікацію, але один з послів, В. Сіцінський, виступив проти продовження роботи сейму та залишив посольську ізбу. Його вчинок перешкодив продовженню засідань, а 11 березня сейм завершив свою роботу без ухвалення жодної конституції [360, с. 122-128]. Зауважимо, що в історії функціонування політичної системи Речі Посполитої це був перший випадок, коли протест одного представника посольської ізби зірвав роботу сейму.

Становище, в яке потрапила Річ Посполита в результаті зірваного сейму, було складним. Ситуація в козацькій Україні була напруженою. Ще під час сейму, наприкінці лютого, польний гетьман М. Калиновський звертаючись з листом до шляхти, застерігав, щоб вона не вірила послам Війська Запорозького і не сподівалася з української сторони тривалого миру, “оскільки таж з поганством підтримується приязнь” [360, с. 131]. А. Кисіль, звертаючись до короля, висловлював думку, що, у випадку затягування справи затвердження досягнутих у вересні 1651 р. домовленостей з Військом Запорозьким, Б. Хмельницький об’єднається з татарами “на подальшу шкоду вітчизні” [123, с. 653-654]. Відтак, зірваний сейм не міг не вплинути на відносини з козацькою Україною.

Потрапивши в складну політичну ситуацію, уряд і сенат вирішили небезпечним відкладати питання ратифікації Білоцерківського договору до наступного сейму. Тому Ян Казимир видав “Конфірмацію (підтвердження) генеральну прав, привілеїв, свобод і вольностей Війську Запорозькому реєстровому”, яка власне й затверджувала статті Білоцерківського договору [266, с. 268; 267, с. 374]. Повністю погоджуємося з висловленими в історіографії міркуваннями, що, зважаючи на існуючу в Речі Посполитій політичну систему (слабко централізована монархія з виборним королем), не варто переоцінювати юридичну силу подібних актів [267, с. 374]. Проте, на думку короля та частини senatorів, такий крок мав засвідчити готовність виконання з боку Речі Посполитої домовленостей з козацькою Україною.

Водночас, у березні 1652 р. серед частини польських політиків знову з'явився задум “обернути Хмельницького на Туреччину” [183, с. 425]. У такий спосіб планувалося відволікти гетьмана від підготовки до відновлення воєнних дій проти Речі Посполитої й переорієнтувати сили козацької України на Османську імперію. Так, під час наради сенату протягом 13-14 березня було розглянуто пропозицію А. Киселя щодо організації “турецької війни” [93, с. 1-6]. Проте, королівський двір не схвалив даного плану. Ще наприкінці роботи сейму в посольській ізбі з'явилася інформація про можливу війну з боку Московської держави та її союз зі Швецією, що викликало занепокоєння послів [370, с. 82]. Непевна позиція Москви ставила під сумнів реалізацію плану турецької війни, тому під час згаданої наради сенату було вирішено відправити до царя послів, які повинні були здобути інформацію про справжні наміри Олексія Михайловича [52, с. 189-195].

Загалом, навесні 1652 р. польська правляча еліта “губилася серед суперечливих вістей про поведження і плани Хмельницького і старшини”. Так, канцлер скаржився нунцієві в травні: “доводять мене до того, що я вже нічого не розумію, бо одно мені пише гетьман Калиновський, а друге воєвода київський, і одне протилежне другому”. А. Кисіль продовжував запевняти польський уряд у лояльності Б. Хмельницького, а також взявся намовляти останнього до морського походу на турків [183, с. 430-431]. Щодо способів збереження миру між Річчю Посполитою і козацькою Україною, воєвода радив уряду вивести військо із Задніпров'я, призначивши при цьому “вищого наглядча”, який би підтримував відносини з гетьманом, зміцнював мир і відсунув табір на кордон між Брацлавщиною і Поділлям, а в Україні залишив би “підданого-посередника для відносин між військами”. Польське військо пропонував відправити “вглиб королівства”, а в козацькій Україні залишити спеціально сформований регулярний підрозділ чисельністю 8 або 10 тисяч жовнірів. Також він вважав за необхідне, щоб король написав Б. Хмельницькому “приватного листа”, оскільки затримка військ

породжувала в гетьмана підозри й недовіру [61, с. 640-644]. Проте, король зайняв вичікувальну позицію.

У середині квітня Ян Казимир прийняв рішення про скликання чергового сейму, початок роботи якого було заплановано на 23 липня [18, арк. 171; 470, с. 131]. У королівській інструкції на сеймики зверталася увага на складне становище держави. Серед причин безрезультативності діяльності попереднього сейму зазначалися: неповага шляхти до короля та сенату, приділення набагато більшої уваги приватним справам, а не державним, відкладання найважливіших справ на останні дні роботи сейму. Також у ній та в листах до різних сенаторів король наголошував на необхідності ратифікації Білоцерківського договору [18, арк. 177-179; 360, с. 136].

Водночас, король, не відкидаючи можливості відновлення воєнних дій, здійснював необхідні мобілізаційні заходи. Зокрема, в першій половині квітня наказав польному гетьманові М. Калиновському розпочати збір війська. Останній, виконуючи королівське розпорядження, наприкінці місяця розіслав універсали до полковників, наказуючи прибути в урочище Батіг, де мало зібратися військо [266, с. 270]. Заклики А. Киселя відвести військо Речі Посполитої у Подільське воєводство і в такий спосіб зняти напругу у відносинах з Військом Запорозьким було проігноровано. Усе йшло до збройного зіткнення, яке і відбулося впродовж 31 травня – 2 червня під Батогом та закінчилося поразкою військ Речі Посполитої. Це була найбільша поразка за весь час її існування, як стверджував А.С. Радзивілл, подібна трагічна новина “ніколи більше не вражала Вітчизни” [266, с. 278].

Шляхта, яка збиралася на засідання сеймиків, уже знала про поразку польського війська під Батогом, тому ситуація, представлена в королівських універсалах, листах та інструкціях виглядала дуже серйозною. Виходячи з інструкцій сеймиків представникам на сейм, шляхта висловлювала побоювання за подальшу долю Речі Посполитої й була зацікавлена в обговоренні підготовки необхідної оборони [96, с. 167-168; 360, с. 137-143; 393, с. 177]. Під час засідань окремих сеймиків мова йшла і про необхідність

скликання посполитого рушення, “якщо б борони Боже інакше не могло бути” [360, с. 140].

Отже, як і у випадку Зборівського договору, Білоцерківська угода викликала неоднозначне сприйняття її умов у середовищі політичної еліти Речі Посполитої. Її укладення означало невдачу силового варіанту розв’язання “української проблеми”, що змусило окремих представників радикального угруповання засумніватися в доцільності використання винятково силового інструментарію політики щодо козацької України. З іншого боку, спроби поміркованих переорієнтувати її на спільну боротьбу проти Криму і Туреччини не знайшли підтримки королівського двору, який в умовах боротьби зі шляхетською опозицією дотримувався тактики маневрування. Зважаючи на те, що весняні сеймові засідання 1652 р. виявилися безрезультативними й договір не вдалося ратифікувати (підтвердження його умов королем не вирішували справи), у Варшаві, усвідомлюючи можливість відновлення воєнних дій з козацькою Україною, почали підготовку до них.

3.3. Відмова правлячої верхівки від поновлення умов Зборівського договору й проведення Жванецької кампанії

Перемога українського війська під Батогом на початку червня 1652 р. у сприйнятті річпосполитської еліти загострювала відносини з Військом Запорозьким. Справа в тому, що вже до кінця червня до складу козацької України ввійшли Чернігівське, Київське і Брацлавське воєводства, східні терени Волинського і Подільського воєводств, а на півночі Стародубський повіт та Лоевське і Любецьке староства. Тобто, її територія в такому складі навіть виходила за межі, визначені Зборівським договором, не говорячи вже про Білоцерківський, що, безумовно, суперечило політиці уряду Речі Посполитої в напрямі ліквідації козацької України як державного організму.

До Варшави відомості про результати битви під Батогом дійшли близько 11 червня. Наступного дня Ян Казимир звернувся з листами до

сенаторів, інформуючи їх про ситуацію, що склалася, а подільському воєводі С. Потоцькому і руському С. Лянцкоронському наказав зібрати вцілілі відділи та підготуватися до подальшої боротьби. 14 червня було видано універсал про скликання на 10 липня посполитого рушення [136, с. 192; 358, с. 44].

Зростало занепокоєння інформацією про можливий похід українського війська вглиб Речі Посполитої [136, с. 191-192]. Такий розвиток подій був цілком можливим, оскільки після поразки під Батогом її кордони були повністю відкриті, а сил, здатних чинити опір наступу українсько-кримських військ, не було. На думку senatorів, це викликало б заворушення серед польського селянства [360, с. 149-150]. З метою захисту столиці було навіть вирішено розпочати “сипання валів” навколо неї [358, с. 44]. Проте, занепокоєння виявилися безпідставними, оскільки з’ясувалося, що Б. Хмельницький, замість походу на західноукраїнські землі, спрямував війська до Кам’янця-Подільського [266, с. 280-283]. Польський історик Т. Цесельський вважає, що проведення масштабних військових операцій Б. Хмельницьким стало неможливим у зв’язку з поверненням до Криму союзників – татар, що зменшувало мілітарний потенціал козацької України [358, с. 52]. Проте, відомо, що татари разом з українським військом йшли до Кам’янця-Подільського і брали участь в його облозі [266, с. 280-283]. Схиляємося до іншої думки, що Б. Хмельницький, відмовившись від походу на західноукраїнські землі, в такий спосіб демонстрував Варшаві своє бажання вирішити конфлікт політичним шляхом (на умовах відновлення чинності Зборівського договору 1649 р.) [266, с. 284]. Якби політична еліта погодилася, це дозволило б, на думку українського гетьмана, “і нам, і Речі Посполитій жити у спокої” [59, с. 266-267]. В іншому випадку Військо Запорозьке змушене було б шукати “іншого стороннього пана (замість короля) і чужої сили, яка зможе нас захищати” [59, с. 266-267; 470, с. 133]. Заява Б. Хмельницького викликала занепокоєння у Варшаві, адже

королівському двору було відомо про спроби гетьмана заручитися підтримкою московського царя.

Водночас, трагічні наслідки воєнної кампанії під Батогом посилили серед шляхти опозиційні настрої щодо короля та його прихильників. Так, поширеним було твердження, що причиною останньої поразки був король, який не дозволив використати належним чином перемоги під Берестечком, погодившись на переговори з українською стороною [136, с. 182; 360, с. 150]. Отже, будь-які спроби королівського двору вдатися до переговорів з Військом Запорозьким шляхта продовжувала сприймати, як наміри регалістів скористатися військовою потугою останнього задля обмеження її прав та одночасного зміцнення влади монарха.

23 липня розпочалися засідання сейму. Сутність політичної програми королівського двору зводилася, в першу чергу, до прагнення переконати сейм у затвердженні податків, необхідних для утримання чисельного війська [360, с. 151]. У королівській пропозиції зверталася увага на наміри Б. Хмельницького продовжувати боротьбу з Річчю Посполитою. А. Лещинський наголошував, що “вже не треба покладатися на жодну комісію, на жодні договори, на жодні присяги хитрого і зрадливого віроломця”. Він звернув увагу також на необхідність взаємної довіри між королем та шляхтою, оскільки лише в такому випадку можна було гарантувати державі належну безпеку [360, с. 155].

Основна увага учасників подальших засідань приділялася питанням організації ефективної оборони Речі Посполитої. Що стосується питання відносин з Військом Запорозьким, то воно розглядалося лише в контексті обговорення причин поразки польської армії під Батогом [360, с. 171]. Уже після завершення роботи сейму, 20 серпня, сенатори та депутати від посольської ізби заслухали послів від Війська Запорозького. Вони повідомили, що саме польська сторона була відповідальною за відновлення воєнних дій, оскільки коронні урядники та жовніри не дотримувалися умов Білоцерківського договору. Відтак, наголошували на необхідності

відновлення Зборівського договору. Якщо ж цього не буде зроблено, застерігали, що вибухне чергова війна, яка остаточно знищить Річ Посполиту [68, с. 151-153; 136, с. 217].

Проте, пропозиція українських послів не була сприйнята польськими урядовцями. Значною мірою це пояснювалося відновленням у результаті літніх мобілізаційних заходів військового потенціалу Речі Посполитої. На сеймі було прийнято рішення про формування 65-тисячної армії. В таких умовах не могло бути навіть мови про відновлення умов Зборівського договору. Серед урядовців переважало бажання помсти за отриману поразку й прагнення ліквідації козацької України [382, с. 318].

Водночас зазначимо, що станом на серпень 1652 р. стан перемир'я влаштував польський уряд, оскільки воєнні приготування ще не були повністю завершені. Тому українським послам обіцяли найближчим часом відправити до Б. Хмельницького нове посольство [68, с. 151-153; 136, с. 217]. Для цієї справи було обрано вінницького войскового М. Зацвіліховського і білоцерківського підстаросту З. Чорного. Підготовлена інструкція забороняла їм здійснювати переговори в справі укладення мирного договору, а лише зобов'язувала домовитися щодо часу і місця їх проведення. Водночас, інструкція не містила конкретних умов миру з польської сторони, а передбачала лише амністію Б. Хмельницькому та всім його прибічникам [112, с. 85-87; 136, с. 217-219].

Крім того, влітку 1652 р. до Бахчисараю було відправлено посла – ротмістра К. Корицького. На жаль, джерел, які б безпосередньо висвітлювали його місію знайти не вдалося. Проте, за даними українського посла С. Богдановича до Москви, Корицький повинен був “намовляти і підкупляти кримського хана, щоб він з польським королем йшов на них, черкас (козаків), війною” [52, с. 246]. Проте, в цій справі королівський двір зазнав невдачі, оскільки хан відмовився від спільного наступу на козацьку Україну, а передані послом королівські листи відіслав Б. Хмельницькому [52, с. 246-247]. Ян Казимир та його оточення зрозуміли, що надії на розрив українсько-

кримських відносин були марними [359, с. 27]. Проте, вони не відмовилися від поставленої мети, і вже наприкінці 1652 – на початку 1653 р. визрів новий план розірвання українсько-кримського військового союзу. Його суть зводилася до відправлення до султана офіційного посла, який мав завдання переконати турецький уряд заборонити татарам напади на польські землі. Наприкінці січня 1653 р. з цим проектом було ознайомлено сенаторів, які схвалили його [359, с. 27-28].

Щодо посольства Зацвіліховського та Чорного до Б. Хмельницького, то після зустрічей з ним та представниками старшини вони переконалися в тому, що гетьман насправді готується до подальшої війни. Наприкінці листопада вони повідомили це королю [129, с. 113; 136, с. 222]. У Варшаві були занепокоєні інформацією про “задум Хмельницького повністю і незалежно панувати і всю ту землю у володінні мати, яка починається від Дністра, іде до Дніпра і далі, аж до московського кордону” [222, с. 77]. Насторожували і запевнення гетьмана, що у випадку, якщо Річ Посполита буде йому погрожувати, то він піде “під протекцію московитина”. Урядовці були впевнені, що за такого розвитку подій цар повернув би землі, захоплені Річчю Посполитою за часів Владислава IV, а Б. Хмельницький з допомогою царя управляв би своїми землями [18, арк. 241]. Проаналізувавши ситуацію, Ян Казимир у грудні 1652 р. вирішив знову вдатися до військового походу в козацьку Україну [29, арк. 196].

У Литві ж пропонували в контексті врегулювання конфлікту мирним шляхом скористатися шлюбом Т. Хмельницького з донькою молдавського господаря В. Лупула. Зокрема, Я. Радзивілл запропонував включити гетьманську родину до структури польсько-литовської магнатерії, а козацьку старшину – до шляхти [183, с. 466; 200, с. 26-27]. Таким чином планувалося ввести козацьку верхівку до складу річпосполитеської правлячої верстви й добитися її відмови від ідеї розбудови окремої держави. А. Кисіль висловлював бажання, щоб Річ Посполита, якщо вже не змогла перешкодити

новому династичному зв'язку, то прийняла його під свою протекцію [183, с. 482-483].

Ян Казимир, знаючи про позицію литовського польного гетьмана та частини урядовців князівства, все ж прагнув підштовхнути литовців до надання Короні ефективної допомоги в подальшій війні з козацькою Україною [359, с. 71]. Водночас, підтверджуючи свої воєнні наміри, 6 грудня він видав універсал, яким наказував коронному війську зібратися до 8 січня під Ковелем. Король навіть планував особисто очолити литовське військо та об'єднати його з коронним [359, с. 72]. Але Я. Радзивілл категорично відкинув таку можливість та переконував короля продовжити переговори з Б. Хмельницьким за посередництвом молдавського господаря В. Лупула [359, с. 76]. Водночас, він був проти визнання за козаками надмірно великих привілеїв, а прагнув “пом'якшити” Військо Запорозьке погрозами і різними обіцянками гетьманові й старшині. Саме тому ще восени 1652 р. надіслав Б. Хмельницькому листа, в якому погрожував інтервенцією литовської армії, якщо гетьман не буде дотримуватися умов Білоцерківського договору [52, с. 245; 183, с. 464]. Польський історик Г. Віснер вважає, що Я. Радзивілл, а також ті литовські політики, які поділяли його позицію, хотіли запобігти переходу козацької України під протекцію московського царя та вберегти, таким чином, Річ Посполиту від агресії Московської держави [474, с. 81]. Проте, на наш погляд, більш правдоподібним є пояснення М. Франза, який зазначав, що мета “дипломатичної гри” з Б. Хмельницьким зводилася до прагнення литовського гетьмана убезпечити власне литовські землі від військових дій [382, с. 319].

На початку січня 1653 р. король вирішив відкласти термін зимового походу проти козацької України, але це було пов'язано не з позицією литовців, а з нестачею коштів та запізненням коронного війська до визначеного місця збору. Зважаючи на ситуацію, що склалася, Ян Казимир вирішив скликати нараду senatorів і 7 січня відіслав до окремих з них листи, запрошуючи до Гродна [359, с. 73]. Він продовжував позиціонувати себе в

якості прихильника зимового наступу на козацьку Україну. Проте, більшість учасників наради, яка відбулася наприкінці місяця, не поділяла його намірів. Коронний підскарбій Б. Лещинський звертав увагу присутніх на невелику чисельність війська, навіть при умові його об'єднання з литовським, але не відкидав можливості відновлення воєнних дій навесні [359, с. 75-76].

Водночас, учасники наради не поділяли і міркувань литовського польного гетьмана щодо відновлення переговорів з Б. Хмельницьким, вважаючи, що вони не принесуть Речі Посполитій тривалого миру. Так, згаданий уже Б. Лещинський зауважував, що мир з козацькою Україною неможливий з двох причин: по-перше, мирного договору, який би передбачав втрату південно-східних територій, не ратифікує сейм; по-друге, зростання могутності Б. Хмельницького досить швидко створить небезпеку для інших теренів Речі Посполитої. Водночас, він наголошував і на складнощі реалізації силового варіанту розв'язання “козацької проблеми”, що пояснював слабкістю коронної і литовської армій. У кінцевому результаті учасники наради погодилися з тим, що остаточне рішення в справі війни проти козацької України повинен прийняти особисто король – до 24 лютого він мав з'явитися до обозу під Ковелем і визначитися з терміном початку походу [359, с. 76-77, 85].

Оцінюючи результати наради senatorів у Гродно, відзначимо, що вони не виправдали сподівань Яна Казимира. Зокрема, сенатори не наважилися на прийняття рішень, які б дозволили максимально швидко віднайти кошти на оплату війська, що порушило його воєнні плани. Водночас, позитивом для короля стала згода senatorів на зосередження армії під Ковелем та передачі йому керівництва над військом.

Уже після наради Я. Радзивілл звернувся до Б. Хмельницького з листом, у якому, щоб переконати гетьмана серйозно віднестися до майбутніх переговорів, повідомляв про готовність військ Речі Посполитої до наступу, якому перешкодила його власна позиція на нараді сенату. Водночас він намагався переконати гетьмана, що прийняття польських умов примирення

не буде обтяжливим для нього, оскільки після остаточного укладення миру і демобілізації коронного війська, українська сторона зможе змінити небажані постанови, а також отримати додаткові привілеї від тієї частини річпосполитської еліти, яка прагнула уникнути продовження війни. Навіть якщо б не вдалося укласти мир, то Військо Запорозьке могло б розраховувати на вихід Литви й частини коронної шляхти з війни. Натомість Б. Хмельницький повинен був дозволити шляхті повернутися до маєтків на теренах козацької України та вивести війська зі Стародубського повіту та Лоевського й Любецького староств. Окремі пункти дозволяють висловити міркування про прагнення Я. Радзивілла укласти литовсько-український мир або й навіть сформувати спільний з Військом Запорозьким антикоролівський блок [359, с. 22-23]. Отже, на відміну від частини коронних урядовців, литовський гетьман допускав можливість мирного співіснування з козацькою Україною.

Попри існуючі розбіжності в питанні курсу щодо козацької України, єдине, в чому сходилися погляди урядовців, – це впевненість у тому, що найкращим способом “оздоровити державу” стане скликання сейму [359, с. 78]. Його засідання мали розпочатися 24 березня 1653 р. Причини його скликання досить чітко простежуються в королівському універсалі та листах до сенаторів. Зокрема, вказувалося на надто низькі податкові надходження, що унеможливило оплату війська, а також зростання військової могутності козацької України у зв’язку з “укладенням з поганими (татарами) і іншими посторонніми домовленостей” [19, арк. 41-42; 105, с. 455]. Як Казимир дорікав шляхті, що затягування сплати податків призвело до того, що неоплачене військо унеможливило проведення військової кампанії проти козацької України. Тому король сподівався від учасників сейму в першу чергу прийняття ухвал, які б дозволили сформувати військо, відповідне потребам Речі Посполитої [19, арк. 87-98; 431, с. 143-144].

Засідання сеймиків та вироблені на них інструкції послам на сейм засвідчують, що основна увага, згідно з побажаннями короля, надавалася

питанням визначення нових податків, необхідних для формування боєздатного війська [359, с. 87-117]. Коронна шляхта виступала за продовження війни з козацькою Україною, задля чого погоджувалася навіть на скликання посполитого рушення [359, с. 118-119]. У свою чергу литовська шляхта виступила проти збільшення чисельності армії та особистої участі в военній кампанії короля, турбуючись найбільше про оборону кордонів власного князівства [359, с. 120].

24 березня розпочалися засідання сейму. Обраний маршалком сейму К. Пац у своєму виступі зауважив, що не вважає збройні заходи єдиним варіантом розв'язання “козацької проблеми” та закликав короля розглянути можливість поблажливого ставлення до “збунтованих підданих”. Водночас він наголосив, що метою всіх заходів польських урядовців має стати повернення “золотого спокою” [19, арк. 59-64]. Натомість у королівській пропозиції на сейм зазначалося, що Ян Казимир і надалі прагнув придушити “козацьке повстання”, задля чого потребував чисельного війська [359, с. 138-139].

У результаті дискусій з питання оборони держави, які тривали протягом 12 – 17 квітня, було прийнято рішення залишити в силі ухвалу попереднього сейму, що визначала чисельність коронного війська в обсязі 50 тисяч осіб, а литовського – 15 тисяч [359, с. 229], а це свідчило про наближення чергового етапу воєнних дій. Щодо посполитого рушення, то вже після сейму Ян Казимир запевняв шляхту, що вдасться до нього лише у випадку надзвичайної загрози для держави. Проте, королю не вдалося досягти успіху в справі об'єднання коронної і литовської армій. Проти цього вкотре виступив Я. Радзивілл, який продовжував наполягати на пошуку порозуміння з Б. Хмельницьким [359, с. 240, 247].

Шанси на політичне розв'язання “української проблеми” були досить мізерними. На початку травня позиції поміркованої частини політичної еліти Речі Посполитої послабила смерть А. Кисіля – “одного зі стовпів мирної політики” щодо козацької України [183, с. 509]. Тим часом Ян Казимир

продовжив підготовку до воєнних дій. Звертаючись з листами до senatorів, він наголошував, що найкращим способом “втихомирення неприятеля” є укладення військових союзів з Трансільванією та Молдавією. Короля підтримували канцлер С. Коріцинський, гетьман С. Потоцький, лечицький воєвода Я. Лещинський та руський воєвода С. Лянцкоронський [200, с. 25; 359, с. 243; 409, с. 403]. Щодо співпраці з Ракоці своє застереження висловив кувявський біскуп М.В. Гневош, який нагадував про його “махінації” з Б. Хмельницьким на початку правління Яна Казимира. Відтак, радив бути обережним під час переговорів з ним [409, с. 403-404]. Я. Радзивілл в листах до senatorів від 2 серпня пропонував підтримати попереднього молдавського правителя В. Лупула [19, арк. 239-240].

Проте, у той час, коли Ян Казимир консультувався з senatorами, змінилася ситуація в самих князівствах – 3 травня українські полки під керівництвом Т. Хмельницького здобули перемогу над трансільвансько-молдавським військом і зайняли Ясси [67, с. 203-204; 172, с. 325-326]. У такій ситуації Ян Казимир у другій половині травня скликав чергову нараду senatorів, на якій власне й обговорювалося питання союзу Речі Посполитої з наддунайськими князівствами. Її учасники вислухали семигородського посла, який закликав до спільних військових дій проти Б. Хмельницького і В. Лупула та від імені короля пообіцяли “альянс проти Хмельницького” [68, с. 176; 136, с. 227].

Продовжуючи підготовку до відновлення військових дій проти козацької України, Ян Казимир 30 травня видав універсал, в якому повторив готовність у разі необхідності скликати посполите рушення. Своє рішення він аргументував небажанням шляхти різних воєводств якнайшвидше формувати війська [61, с. 668-670]. Проте, королівський універсал не активізував зусиль шляхти, що змусило короля 3 липня видати “перше віці за друге і останнє третє” на посполите рушення, закликаючи шляхту до 10 серпня прибути туди, де перебуватиме він сам [105, с. 470-471].

У той же час до короля прибув посланець Б. Хмельницького київський полковник А. Жданович, який привіз нові пропозиції щодо укладення миру [358, с. 103]. Задля обговорення їх змісту король знову провів нараду сенаторів [96, с. 180-182; 99, с. 134-135; 123, с. 661-663]. Вислухавши думки її учасників, він прийняв рішення відхилити пропозицію гетьмана відновити Зборівську угоду. Відповісти Б. Хмельницькому було доручено С. Потоцькому, який мав титулувати українського керманіча лише “старшим Війська Запорозького” [359, с. 263]. У такий спосіб король підкреслював, що вважав козаків “збунтованими підданими”, з якими не мав наміру укласти жодного договору. С. Потоцький виконав поставлене перед ним завдання, запропонувавши українцям вибір: або вони складуть зброю, або королівське військо здійснить криваву розправу [96, с. 170-174].

Переконливим доказом того, що польський уряд не шукав політичних компромісів із керівництвом Війська Запорозького, були результати дипломатичної місії російського посольства на чолі з Б. Репніним до Речі Посполитої влітку 1653 р. [176, с. 33]. Згідно з посольським “наказом” Репніна, “козацьку проблему” планували вирішити на основі Зборівської угоди 1649 р. Але, як засвідчили російсько-польські переговори у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої не бажало жодних компромісів [98, с. 56-57; 176, с. 34; 198, с. 241-243]. Зауважимо, що і Б. Хмельницький відправив своє посольство на переговори, яке мало висунути ряд вимог: підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького згідно зі Зборівським договором; обговорення з польськими комісарами чисельності реєстру; скасування унії та гарантування прав православної Церкви як у Короні, так і в Литві [98, с. 57; 123, с. 663]. Проте, вже через декілька днів переговори “безвихідно застрягли між протилежними позиціями в козацькій справі” [183, с. 619]. Польський уряд відхилив пропозиції Війська Запорозького. 6 серпня канцлер С. Коріцинський від імені короля заявив, що не має причин виявляти милосердя до українського гетьмана, який порушив Білоцерківський договір, розгромив польське

військо та ще й наважився вимагати в Яна Казимира відновлення чинності Зборівського договору, що, на його погляд, було надмірною наглістю [266, с. 300; 267, с. 412]. Усе ж канцлер не відкидав категорично можливості примирення з козацькою Україною за таких умов: Б. Хмельницький повинен відмовитися від гетьманської булави, козацька старшина має капітулювати, козацький реєстр повинен бути скорочений до 6 тисяч, а реєстрові козаки мають поселитися на території, визначеній польським урядом до 1648 р., “випищики” повинні повернутися в підданство своїх панів [176, с. 35].

Зазначимо, що з середини червня до 20-х чисел серпня 1653 р. у Львові відбувалися активні дипломатичні переговори представників Речі Посполитої з Трансільванією й Туреччиною, які мали на меті формування антиукраїнської коаліції [183, с. 574; 287, с. 231].

Водночас, серед річпосполитських політиків було чимало противників непримиренної щодо козацької України позиції короля. Їх провідником став Я. Радзивілл. За даними джерел, він відверто заявляв про те, що “битися з козаками не хоче” [183, с. 562]. Ще на початку червня через своїх посланців запропонував Б. Хмельницькому у взаємних стосунках дотримуватися умов Білоцерківського договору і запевнив, що не вдасться до наступу на Військо Запорозьке. У відповідь Б. Хмельницький пообіцяв, що козацьке військо також не вступить на територію Литви [183, с. 549].

16 серпня у Львові відбулася скликана королем нарада з сенаторами. Одним з питань було визначення подальшої політики щодо Війська Запорозького. Представники поміркованих сил радили повернутися до реалізації “старих планів” Владислава IV організації війни проти Османської імперії. Проте, Ян Казимир, вислухавши усі суперечки, вирішив відправити до Туреччини посольство й готуватися до наступу на козацьку Україну [183, с. 580]. Водночас, в універсалах до шляхти воєводств він закликав активізувати збір податків, необхідних для оплати війська [295, с. 29]. Також у листі від 24 серпня до примаса А. Лещинського король наголошував на необхідності підтримання союзу з наддунайськими князівствами, вбачаючи в

них значну мілітарну підтримку коронної армії “в змаганнях з козаками” [358, с. 213].

В умовах радикальних настроїв Яна Казимира та його найближчого оточення 19 вересня до королівського обозу з листами від Б. Хмельницького до короля, канцлера і польного гетьмана прибув шляхтич Поліцький. У них український гетьман пропонував прислати комісарів і затримати похід коронної армії [59, с. 301-304]. Для розгляду цієї пропозиції було скликано нараду. Думки її учасників розійшлися: частина пропонувала прийняти українську пропозицію, а інша – вдатися до військових дій. Король підтримав останніх. Унаслідок цього С. Потоцькому і С. Коріцинському було доручено повідомити Б. Хмельницького про похід в козацьку Україну коронної армії та вимагати, щоб Військо Запорозьке не чинило опору, а підтвердило готовність покоритися королю [358, с. 219]. Під час наради коронний маршалок Є. Любомирський вважав похід в козацьку Україну ризикованим і небезпечним, оскільки він міг принести загибель Речі Посполитої. Проте, король усе ж прислухався до порад тієї частини сенаторів, які вважали за необхідне наступати [183, с. 666-667]. У результаті 22 серпня 50-тисячне польське військо вирушило в похід [266, с. 300-301].

Не вдаючись до характеристики перебігу військових дій, зазначимо, що воєнна кампанія, яка тривала до середини грудня 1653 р. завершилася для польської сторони невдачею – коронна армія потрапила в облогу під Жванцем [289, с. 5-20; 357, с. 27-60]. У такій ситуації польський уряд, маючи інформацію про схильність хана Іслам-Гірея до примирення з Річчю Посполитою, в першій декаді листопада звернувся до нього з пропозицією за значну грошову винагороду відступити від Б. Хмельницького [267, с. 426-427]. Відтак, розв’язання “української проблеми” знову, як і в результаті подій під Зборовом влітку 1649 р., потрапило в залежність від польсько-татарських переговорів. 27 листопада візир Сефер Кази-ага повідомив канцлера С. Коріцинського про можливість примирення хана з королем [136, с. 235]. Канцлер відповів, що король сплатить 100 тис. злотих, якщо хан

відступить від козаків “як зрадників і бунтівників” [136, с. 238]. У контексті розв’язання “української проблеми” пропонувалося відновлення Білоцерківської угоди. Проте, хан не прийняв цієї умови, а 7 грудня візир у листі до канцлера висунув чітку вимогу – “не бавитися пустопорожніми словами” й відновити чинність Зборівського договору [266, с. 309-310].

Для обговорення вимог хана Ян Казимир скликав нараду senatorів, які висловилися за продовження переговорів. З польської сторони було визначено комісію в складі канцлера С. Коріцинського, коронного маршалка Є. Любомирського, руського воєводи С. Лянцкоронського і сандомирського каштеляна С. Вітовського [358, с. 264]. Уже під час переговорів візир ознайомив їх з ханськими вимогами: сплата заборгованих упоминків, примирення з Військом Запорозьким на основі Зборівського договору, дозвіл брати ясир до Вісли. Комісари відхилили такі вимоги й почали вимагати розірвати союз Криму з Військом Запорозьким. Проте, під час наради короля з сенаторами було вирішено все-таки погодитися на відновлення статей Зборівського договору для Війська Запорозького й сплату упоминків. Щодо питання ясиру, то в обмін за відмову татар брати його у Речі Посполитій, польська сторона готова була компенсувати його грошима або запропонувати взяти його на теренах козацької України. За словами короля, “краще тим шматком полону відбутися, ніж, щоб усій Речі Посполитій сталася руїна” [266, с. 311; 289, с. 15]. Врешті-решт, 15 грудня була укладена Кам’янецька угода, згідно з якою воєнні дії припинялися. Також вона передбачала залишення козацтва “при давніх вольностях”, повернення шляхти й магнатів до своїх маєтностей та право “коронному війську вступити в Україну”. Що стосувалося чисельності реєстру, становища православної віри та лінії розмежування між козацькою Україною та Річчю Посполитою, то про ці питання нічого “ані за Зборівськими, ані за Білоцерківськими пунктами не згадувалося” [19, арк. 194-197; 266, с. 312; 287, с. 232; 289, с. 16-17]. Це могло означати лише одне – правляча еліта Речі Посполитої вдалася до тактики, характерної для неї у відносинах з козацтвом ще до 1648 р. – йшлося лише

про відновлення привілеїв та вольностей козацтва як військового стану, натомість ні про яку автономію козацької України в складі Речі Посполитої, не говорячи вже про самостійну Українську державу, не могло бути і мови.

Оцінюючи дії Яна Казимира, литовський канцлер А. С. Радзивілл назвав укладений договір “безглуздим миром” [133, с. 398-399]. Він викликав сумніви і в лецицького воєводи Я. Лещинського [27, арк. 25-29]. І все ж, польсько-татарська угода покращила становище Речі Посполитої. Вона погіршила відносини між козацькою Україною та Кримським ханством, позбавивши Б. Хмельницького військового союзника в подальшій боротьбі за розбудову Української держави.

Отже, після перемоги українського війська під Батогом чи не найбільшою проблемою перед польсько-литовською політичною елітою стало відновлення втраченої території козацької України, яка виходила за межі не лише Білоцерківського договору, але й Зборівського. Водночас, занепокоєння викликали спроби Б. Хмельницького заручитися підтримкою Московської держави чи Порту. Здавалося б, потрапивши в скрутне становище, річпосполитська еліта мала б задуматися над розробкою оптимального варіанту порозуміння з козацькою Україною (наприклад, відновлення чинності Зборівського договору, чого власне і бажала українська сторона). Проте, цього не сталося. Навпаки, всі зусилля правлячої верхівки та більшості урядовців були спрямовані на знищення козацької України. Іншу позицію займала литовська еліта, зокрема Я. Радзивілл пропонував включити козацьку верхівку до складу річпосполитської правлячої верстви і в такий спосіб добитися її відмови від ідеї розбудови окремої держави.

Восени 1653 р. правляча еліта провела Жванецьку кампанію, що завершилася укладенням Кам'янецької угоди з Кримом (15 грудня). Вона передбачала тимчасове поновлення статей Зборівського трактату, що торкалися лише прав і свобод реєстрового козацтва, а також окупацію території козацької України. Унаслідок цього укладений договір спонукав гетьманський уряд до прийняття царської протекції.

3.4. Вплив міжнародного чинника на позицію угруповань еліти щодо пошуку варіантів врегулювання конфлікту (грудень 1653 – червень 1655 рр.)

Результатом непримиренної позиції Варшави щодо козацької України стало прийняття Б. Хмельницьким 18 січня 1654 р. протекції царя Московської держави. Щодо оцінки такого кроку Б. Хмельницького, схилиємося до позиції дослідників, які вважають його доцільним. Найвагомим аргументом на користь такої думки вважаємо вкрай несприятливу геополітичну ситуацію, в яку потрапила козацька Україна станом на кінець 1653 – початок 1654 рр. Уже не було можливості для маневру, затягування часу або вибору з-поміж декількох варіантів. Чому? На перший погляд, Військо Запорозьке не було зв'язане жодними договорами й зобов'язаннями: Зборівський договір був зірваний польською стороною ще на початку 1651 р.; Білоцерківський юридично ніколи й не набував чинності, оскільки не був затверджений сеймом, а в результаті перемоги під Батогом на початку червня 1652 р. українська сторона фактично відновила територію держави, визначену в угоді під Зборовом; у грудневих переговорах 1653 р. під Кам'янцем українські представники взагалі участі не брали. Складається враження, що козацька Україна нарешті досягла геополітичної свободи. Проте, насправді все було значно складніше, адже Кам'янецька угода повністю ігнорувала інтереси козацької України й передбачала її окупацію коронними військами [98, с. 36]. Хан ставав союзником Речі Посполитої. Не можна було покладатися також на допомогу Валахії, Молдавії та Трансільванії, з якими відносини були зіпсовані з одного боку реалізацією династичних планів українського гетьмана (шлюб в серпні 1652 р. Тимоша з Розандою), а з іншого – походами українських військ під керівництвом Т. Хмельницького у Молдавію (початок травня 1653 р.) та Валахію (кінець травня 1653 р.). Останні загострили відносини з турецьким султаном, оскільки йшлося про втручання на терени васально залежних від нього князівств. У таких умовах сподіватися на захист та військову допомогу

дійсно можна було лише з боку Московської держави, тим більше, що керівництво останньої нарешті офіційно задекларувало курс на підтримку козацької України.

Щодо геополітичного становища Речі Посполитої у той самий час, то однозначно визначити його як сприятливе або негативне важко. Річ у тім, що, з одного боку, виникла можливість нарешті сформувати антиукраїнську коаліцію у складі Кримського ханства, Молдавії, Валахії та Трансільванії. Покращилися відносини з турецьким султаном, невдоволеним затягуванням Б. Хмельницьким прийняття його протекції та втручанням у справи Молдавії. Проте, з іншого боку, з кінця 1653 р. різко погіршилися відносини з Московською державою.

Водночас, зазначимо, що з моменту прийняття Б. Хмельницьким царської протекції розв'язання польсько-литовською політичною елітою “української проблеми” значно ускладнилося, адже територія Війська Запорозького для Речі Посполитої була втрачена.

Відомості про перехід козацької України під “високу царську руку” до Варшави 21 лютого привіз королівський посол Я. Млоцький, який саме повернувся з Москви [407, с. 100]. Вони не були цілковитою несподіванкою для королівського двору. Навпаки, Ян Казимир та його найближче оточення, знаючи про дипломатичні відносини між козацькою Україною та Московською державою, передбачали, що представники обох сторін обговорюють проект договору, спрямованого проти Речі Посполитої [482, с. 82-83].

У ситуації, що склалася на початку 1654 р., польські урядовці вдавалися до заходів, спрямованих на те, щоб остаточно розірвати відносини гетьмана з Туреччиною та її васалами. У січні 1654 р. до Стамбулу було відправлено посла львівського хорунжого М. Бегановського, який зобов'язаний був повідомити султану, що тісний союз козацької України з Московською державою міг призвести до утворення православної ліги, спрямованої проти Туреччини. Завдяки таким аргументам, він мав

добиватися розриву відносин Порту з козацькою Україною й надіслання розпорядження ханові, щоб орда не допомагала Війську Запорозькому. Крім того, повинен був отримати дозвіл султана на формування військового союзу в складі Криму, Молдавії, Трансільванії і Валахії, спрямованого проти Московії [67, с. 277-278; 111, с. 90; 199, с. 215; 407, с. 129-130; 482, с. 94-97].

Одночасно було підготовлено посольство коронного стражника М. Яскульського до Криму. Йому доручали переконати хана, щоб він використав свій вплив на Б. Хмельницького й змусив його виступити спільно з ханом і королем проти Москви, в разі нападу останньої на Річ Посполиту [93, с. 59-64; 183, с. 780; 407, с. 139; 482, с. 97-108]. На думку короля й сенаторів, саме угода з Кримським ханством була в тих умовах єдиним варіантом виходу зі складної військово-політичної ситуації. Зважаючи на те, що в 1650 й 1653 рр. хан уже пропонував здійснити спільний (разом з поляками й українцями) військовий похід на московські землі, у Варшаві були впевнені, що у випадку збройного конфлікту з Московською державою його не потрібно буде довго переконувати підтримати саме Річ Посполиту. Проте, в конкретних умовах початку 1654 р. польських політиків турбувало інше питання – якою буде реакція Іслам-Гірея на прийняття українським гетьманом царської протекції? Щоб підштовхнути хана до виступу проти козацької України, йому обіцяли значну грошову винагороду. Досить наглядно важливість для польської еліти підтримки Речі Посполитої Кримським ханством підтверджує великий розмір видатків коронної скарбниці на відправлення своїх та прийом ханських послів [479, с. 142-146].

Крім дипломатичних заходів, у Варшаві не відкидали і використання збройних засобів проти козацької України. Так, на початку 1654 р. під час наради короля з сенаторами було прийнято рішення спробувати “вдарити на Україну” силами коронної і литовської армій. Така ухвала була зумовлена сподіваннями короля, що татари, згідно з умовами Кам’янецької угоди, не будуть надавати допомогу Війську Запорозькому [301, с. 24]. Відтак, розрахунок був на те, що лише своїми, послабленими в результаті тривалої

війни, силами Військо Запорозьке не зможе вчинити сильного опору [403, с. 67]. Проте, дізнавшись про прийняття козацькою Україною царської протекції, правляча верхівка не наважилася на воєнні дії. Водночас, у січні було визначено урядове посольство на чолі з польним гетьманом С. Потоцьким для переговорів з Б. Хмельницьким. Проте, справжня їх мета полягала в тому, щоб відтягнути час, необхідний для формування війська [301, с. 21-23].

З 11 лютого до 28 березня проходили засідання сейму. Його основне завдання полягало в тому, щоб прийняти ухвали про визначення нових і зібрання несплачених податків від воєводств [105, с. 477-485, 488-489]. Це дозволяє говорити про те, що король все ж не відмовився від силової розправи з козацькою Україною.

21 лютого Ян Казимир видав універсал до населення козацької України, в якому вимагав, щоб усі піддані, дочекавшись вступу на її терени коронних військ, збройно виступили проти зрадника Б. Хмельницького і його московських союзників. Він запевняв, що приєднає козацьку Україну до Речі Посполитої і підтвердить усім лояльним козакам їх давні права, привілеї та вольності [38, с. 549-552]. Проте, королівський універсал не вказував, про які саме “давні права і вольності” йшла мова – ті, які отримало козацтво згідно з Білоцерківським договором, чи ще давніші, якими користувалися козаки до 1648 р. [403, с. 68]. Це дозволяє говорити про те, що під впливом інформації про перехід Війська Запорозького під протекцію царя, королівському двору було важливо будь-що не допустити довготривалості союзу між ними (“Бережи Боже, щоб козаки при Москві мали залишитися” [403, с. 68]). Але відсутність конкретних поступок навряд чи могла змінити ситуацію на користь Речі Посполитої.

Подібного змісту було і звернення литовського гетьмана Я. Радзивілла до українців з проханням, “щоб того ярма – гіршого від поганської неволі – на себе не брали, а вірності й прихильності королеві і Речі Посполитій дотримали” [38, с. 551-554]. Кам’янецький староста (брацлавський воєвода)

П. Потоцький в універсалі до козаків від 24 березня 1654 р. радив “вернутися під крила й. к. м., ніж іти в тяжке і вічне ярмо московського мучення” [184, с. 877-878]. Яскравим прикладом таких заходів польських урядовців була спроба на початку березня польного гетьмана С. Потоцького, зі згоди короля, переконати кальницького полковника І. Богуна відступити від Б. Хмельницького, за що йому було обіцяно шляхетство, будь-який земельний наділ і навіть булаву Війська Запорозького [38, с. 555-558, 561-562]. Проте, такі заходи не дали бажаних для Речі Посполитої результатів.

Під час сеймових засідань сенатори у своїх виступах підтримали необхідність формування війська проти козацької України. Лише Я. Лещинський порушив питання можливого порозуміння з Військом Запорозьким [374, с. 223-230]. Натомість чернігівський воєвода К. Тишкевич у листах на сейм радив вдатися до посполитого рушення й звернутися за підтримкою до хана [19, арк. 517-519]. С. Потоцький, підтримуючи задум здійснення військового походу в козацьку Україну, в листі до короля зауважував, що на успіх можна було розраховувати лише у випадку остаточного розриву татарами союзу з Військом Запорозьким [19, арк. 521-525]. Учасники засідань відкинули пропозицію Я. Радзивілла шукати примирення з Військом Запорозьким [419, с. 35-36; 420, с. 19-22].

10 березня, ще під час засідань сейму, коронні війська, виконуючи розпорядження короля, розпочали похід в козацьку Україну. Проте, він не мав значних успіхів у контексті реалізації плану її повернення до складу Речі Посполитої [373, с. 92], навпаки, викликав серед українського населення спротив. Проте, під час наради сенату наприкінці березня, після зриву роботи сейму, було вирішено все ж залишити війська на Україні, сподіваючись на продовження військових операцій влітку [133, с. 415-416; 407, с. 147].

У той час, коли тривали засідання сейму й відбувався наступ польської армії на Брацлавщину, у Москві відбувалися переговори щодо змісту українсько-російського договору. На початку квітня його текст було вручено послам Війська Запорозького. Не вдаючись до детального аналізу його змісту

(в історіографії йому приділена значна увага), торкнемося лише тих статей, які дозволяють глибше зрозуміти складнощі уряду Речі Посполитої в справі повернення до її складу козацької України. Насамперед, укладаючи договори з козацькою Україною у 1649 і 1651 рр., річпосполитська еліта найбільш болісно реагувала на питання визначення її території, чисельності реєстру, прав православної Церкви, землеволодіння, самостійності українського уряду у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики. Яким же чином вони були вирішенні козацькою Україною укладенням договору з Москвою? Відповідь на це питання дозволить зрозуміти реальні шанси Речі Посполитої повернути Б. Хмельницького у своє підданство та визначити доцільність обраних її урядовцями засобів для досягнення цієї мети. Насамперед щодо території Української держави, факт існування якої не заперечувався російською стороною. Відомо, що ще після перемоги під Батогом Б. Хмельницький упродовж 1652 і 1653 рр. у зверненнях до короля й уряду Речі Посполитої постійно наполягав на необхідності відновлення чинності Зборівського договору, відкидаючи будь-які інші вимоги та пропозиції. Відтак, можна з певністю говорити, що до складу козацької України входили Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства. По-друге, чисельність українського війська згідно з українсько-російським договором становила 60 тисяч осіб, що було значно більшим числом ніж те, яке коли-небудь визнавав уряд Речі Посполитої. По-третє, зважаючи на спільність релігії, зникла небезпека національно-релігійного гноблення українського населення (попри всі заяви, польсько-литовська влада так і не пішла на ліквідацію унії). По-четверте, за українським урядом визнавалася вся повнота влади у проведенні внутрішньої політики. Єдиним негативним аспектом, відповідно до умов договору, було обмеження самостійності у зовнішній політиці у вигляді заборони на відносини з Річчю Посполитою та Портою. Отже, повністю підтримуємо висновок В. Смолія і В. Степанкова про те, що укладений договір зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої та був правовим визнанням її Московією як окремої держави з повним

внутрішньополітичним і обмеженим зовнішньополітичним суверенітетом [266, с. 323].

Зважаючи на те, що польсько-литовська еліта не збиралася миритися з таким станом справ, “українська проблема” ще більше загострилася, адже потрібно було шукати ефективні засоби повернення козацької України. Що стосується досягнення цієї мети силовими засобами, то, як відомо, військовий похід навесні 1654 р. польського війська в козацьку Україну закінчився невдало. На думку Я. Лещинського, єдиним його результатом стало ослаблення армії, що унеможливило її спрямування влітку проти Московської держави [27, арк. 67-68].

Прихильникам поміркованої політики щодо козацької України ставало зрозуміло, що Річ Посполита не спроможна вести війну на два фронти: на білоруському з Москвою і на українському з козаками, і щоб мати змогу боротися з Московською державою, необхідно за всяку ціну досягти порозуміння з козацькою Україною. Я. Лещинський радив “признати або Білоцерківський трактат, або Зборівський. Бо коли б навіть цим (Зборівським) їх можна було б задовольнити, то це було б велике щастя”. Всупереч заяві С. Потоцького, що “він те тільки шаблею приборкає”, Я. Лещинський радив “говорити про згоду”. Взятися за справу пропонував доручити Я. Радзивілли, який був найбільш здатним (після смерті А. Киселя) до проведення політики примирення з Військом Запорозьким [183, с. 885; 200, с. 52-53].

Поки король та уряд визначалися з питанням подальшої політики щодо Війська Запорозького, Я. Радзивілл у листі до Б. Хмельницького від 29 червня 1654 р. переконував його “не стягати на себе тягару гіршого від поганської неволі (мався на увазі московський протекторат)”, якого вже “ніколи б не можна було позбутись”, оскільки “вони (Москва) якщо спочатку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і нестерпні”. На завершення радив добре обдумати перспективу відносин з Москвою та повернутися “до давньої служби Речі Посполитій” [39, с. 131-136].

Подальший характер відносин з козацькою Україною залежав від сейму, який розпочав роботу 9 червня. Під час сенаторських виступів, хелмінський біскуп Я. Гембіцький наголосив на необхідності формування війська для захисту Речі Посполитої. Його підтримав войніцький каштелян М.С. Тарновський. Каштеляни серадський І. Вежбовський і розперський С. Надольський порушили також питання про необхідність збереження союзу Речі Посполитої з Кримським ханством. Канцлер щодо цього нагадав учасникам сеймових засідань позицію королівського двору, згідно з якою військові дії можна було починати лише після згоди Криму надати допомогу [373, с. 94]. 3 липня він повідомив учасників засідань про результати посольства М. Яскульського до Криму, зазначивши, що хан пообіцяв надати 100-тисячне військо та висунув вимогу вислання спеціального посла до Криму для підтвердження військового союзу. 6 липня сейм погодився на виплату татарам упоминків [373, с. 94]. 10 липня зі звітом виступив посол до Туреччини М. Бегановський, а 20 липня під час прийому татарського посольства було затверджено польсько-кримський оборонно-наступальний договір, спрямований проти козацької України та Московської держави [197, с. 268; 266, с. 334-335; 483, с. 111]. Виходячи з того, що саме хан тривалий час надавав військову підтримку козацькій Україні, укладення з ним договору було важливим досягненням річпосполитської еліти.

Натомість помірковано налаштовані політики продовжували відстоювати необхідність примирення з козацькою Україною. Так, у серпні Я. Лещинський виступив з підтримкою пропозиції Я. Радзивілла нарешті розпочати переговори з Б. Хмельницьким [27, арк. 90-92]. За словами одного з сучасників, прихильників політичної концепції поміркованих сил, “вже давно тішилися б вирішенням тієї справи (“козацької”), якби не були певні (сили) в Речі Посполитій, які воліли б знищити той народ” [420, с. 24].

Попри усі застереження польський уряд відкинув пропозиції переговорів з козацькою Україною. 27 жовтня проти неї вирушило польське військо на чолі з С. Потоцьким [266, с. 341]. Крім того, занепокоєння

литовської еліти з приводу надійності військового союзу з татарами виявилися безпідставними, оскільки 22 листопада новий хан Мехмед-Гірей (Іслам-Гірей помер 10 липня) та знать у присутності польського посла М. Яскульського присягли на договорі з Річчю Посполитою. На початку січня 1655 р. татари прибули на допомогу польському війську [200, с. 73-74; 266, с. 339, 345]. Рада сенату, яка відбулася в цей час, відкинула навіть можливість тимчасового перемир'я з Військом Запорозьким [468, с. 42-43]. Проте, битва під Охматовом, яка сталася в останні дні січня, засвідчила невдачу польської сторони, послабила її армію й унеможливила проведення подальшого наступу [266, с. 346-349].

Після осінньо-зимової кампанії 1654 – 1655 рр. багатьом річпосполитським політикам все-таки ставало зрозуміло, що воєнними засобами повернути “до послушенства” козацьку Україну не вдасться [27, арк. 165]. Відтак, знову спостерігаються спроби порозумітися з нею. У другій половині березня Я. Радзивілл відправив з цією метою до Б. Хмельницького посла, а також звернувся з листами до наказного гетьмана І. Золотаренка та представника київського метрополита ніжинського протопопа М. Філімоновича. Він підкреслював готовність Яна Казимира продемонструвати українцям “милість” і “ласку” та намагався вплинути на Золотаренка й старшину, обіцяючи їм особливі привілеї і свою особисту підтримку перед королем [39, с. 535-540, 546-550; 200, с. 145]. Тобто, литовський гетьман дотримувався курсу, спрямованого на врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким шляхом домовленостей з верхівкою козацької старшини, наданням їй вигідного статусу в Речі Посполитій та покращенням становища реєстрового козацтва. Наприкінці березня з листом до Б. Хмельницького звернувся також чернігівський воєвода К. Тишкевич, пропонуючи розірвати союз з Москвою та обіцяючи натомість Війську Запорозькому “всілякі вольності” [373, с. 98].

Враховуючи невдачу силового сценарію знищення козацької України, а також зростання загрози з боку Швеції (в березні її король Карл X прийняв

рішення розпочати війну проти Речі Посполитої), Ян Казимир на початку квітня зі згоди сенату погодився на переговори і дозволив Я. Радзивіллю укласти перемир'я з Московською державою, сподіваючись у такий спосіб послабити позиції Війська Запорозького [67, с. 344; 468, с. 45-46]. Зазначимо, що ряд політиків з королівського оточення продовжували головного ворога вбачати саме в козацькій Україні. До них у першу чергу належали польний гетьман С. Лянцкоронський та канцлер С. Коріцинський [93, с. 120-124]. Проте, наприкінці квітня в королівському оточенні переважила все-таки концепція пошуку згоди з Військом Запорозьким, на чому, зокрема, наголошував примас А. Лещинський [373, с. 99]. Така зміна поглядів зумовлювалася значною мірою стратегічними міркуваннями: примирення з Військом Запорозьким дозволило б у разі необхідності (напад Швеції), відкликати війська з українських теренів і спрямувати на північ. Вагому роль відіграло також погіршення геополітичного становища Речі Посполитої. Якщо наприкінці 1653 р. її уряд, розробляючи план зимового наступу на терени козацької України, міг розраховувати на підтримку Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму та сприятливе ставлення Порти, то починаючи з січня 1655 р. ситуація кардинально змінюється. Зокрема, султан почав схилитися до ідеї відновлення союзу між Кримським ханством і Військом Запорозьким. Порозуміння з Б. Хмельницьким почали шукати і правителі придунайських князівств [266, с. 352-353].

В умовах погіршення становища Речі Посполитої поміркованішою стає і позиція Яна Казимира. Стверджувати це дає підстави виданий ним на початку травня універсал до української старшини та рядового козацтва, мета якого – повернути козацьку Україну з-під московського протекторату. Задля цього король обіцяв прощення українцям усіх їх попередніх вчинків, а також “всіх людей лицарських (воєнних) до прерогатив шляхетських допустити. Людей менших, що пильнують сільського господарства, постановити на самих легких чиншах і навіки вчинити вільними” [39, с. 623-624; 123, с. 756-757]. Проте, це були лише обіцянки короля, який потрапив у вкрай скрутне

становище. Перспективи ж їх виконання, в умовах слабо централізованої монархії в Речі Посполитій, залежали від рішень сейму.

Зазначимо, що учасники скликаного в травні сейму були вкрай стривожені такими поступками Яна Казимира, а відтак взяли розгляд “козацької проблеми” під свій контроль. Значну активність розгорнув Я. Радзивілл, який виступав за проведення переговорів з Військом Запорозьким. Зважаючи на складне становище Речі Посполитої (не маючи змоги продовжувати воєнні дії проти українсько-російських військ) було сформовано спеціальну делегацію від обох палат, яка повинна була розробити інструкцію для переговорів з українським урядом [139, с. 230-231; 184, с. 1093]. Її зміст мав триматися в таємниці, щоб не розголошувати меж можливих поступок українській стороні.

Інструкція ж передбачала такі умови: амністію для всіх учасників конфлікту, починаючи від 1648 р.; відновлення в правах грецької віри, не порушуючи при цьому прерогатив католицької та не скасовуючи унію; відновлення козацьких вольностей та привілеїв; зменшення чисельності козацтва “наскільки буде можна”. Задля успішної реалізації останньої умови пропонувалося залучати хана, пояснюючи йому, що велика кількість козаків є небезпечною і для Кримського ханства. Водночас, підходячи до обговорення цього вкрай гострого питання, комісари мали діяти обережно: спочатку обстоювати білоцерківську кількість реєстровців (20 тисяч осіб), у крайньому випадку зборівську (40 тисяч), але ні за яких обставин не виходити за її межі. Також інструкція забороняла проживання козацтва в шляхетських маєтностях (лише в королівських). Знову передбачалося зайняття місця в сенаті митрополитом. Шляхетські права могли поширюватися на 6 тисяч осіб. Гарантами договору на таких умовах пропонувалися семигородський князь і кримський хан, які мали стежити за його дотриманням лише “мирними способами” [200, с. 146-149; 407, с. 295-298; 423, с. 130-131]. У сприйнятті польських поміркованих політиків результатом примирення мав стати розрив козацької України з Московською

державою. Не погоджуємося з думкою польського дослідника Ф. Равіти-Гавронського, що “умови, запропоновані Річчю Посполитою могли задовольнити найбільші мрії Хмельницького” [441, с. 392]. Більше схилиємося до висловлених в історіографії міркувань, що Б. Хмельницький не хотів приймати запропонованих польською стороною умов примирення, оскільки вони були значно гірші від тих, які запропонувала Москва і не йшли в жодне порівняння з тим статусом козацької України, який вона мала згідно з умовами українсько-російського договору 1654 р. [266, с. 355; 407, с. 297].

Отже, міжнародне становище Речі Посполитої з кінця 1653 р. до середини 1655 р. було складним. Адже, з одного боку, з’явилася можливість сформувати антиукраїнську коаліцію у складі Кримського ханства, Молдавії, Валахії й Трансільванії, а з другого – відбувалися погіршення відносин зі Швецією та війна з Московією. Після прийняття Б. Хмельницьким протекції царя ситуація істотно змінилася не на користь Речі Посполитої. Адже тепер потрібно було добиватися розриву українсько-російських відносин і припинення воєнних дій з Московською державою. У такій ситуації політична еліта в питанні повернення козацької України до складу Польсько-Литовської держави спершу обмежувалася декларативними заявами щодо згоди на підтвердження “давніх прав, привілеїв та вольностей”, водночас вдавалася і до силових заходів (весняна кампанія 1654 р. й осінньо-зимова 1654-1655 рр.). Проте, їх невдача, а також посилення навесні 1655 р. загрози нападу Швеції посприяли утвердженню серед еліти переконання в необхідності досягнення порозуміння з Чигирином.

Висновки до розділу

Починаючи з кінця 1650 р. у середовищі політичної еліти почала переважати концепція застосування жорстких заходів проти Війська Запорозького. Будучи впевненими в правильності обраного курсу та своїх силах король та уряд пропонували українській стороні прийняти умови примирення, які передбачали відновлення на теренах козацької України

становища, яке існувало ще до 1648 р. Проте, результати воєнної кампанії 1651 р. не виправдали сподівань правлячої еліти – повністю знищити Українську державу не вдалося. Про невдачу свідчив сам факт укладення Білоцерківського договору, що сприймався в якості перемир'я, яке вкотре дозволило б зайнятися підготовкою до чергової спроби силою знищити козацьку Україну. До такого висновку підштовхують і політичні дискусії навколо питання ратифікації домовленостей під Білою Церквою, які так і не були затвержені сеймом. У тогочасних історичних реаліях це лише ускладнювало становище Речі Посполитої.

Повністю суперечило інтересам річпосполитської еліти і розширення теренів козацької України після Батозької битви 1652 р. І знову ж, замість задуматися над розробкою оптимального механізму порозуміння з козацькою Україною, правляча еліта взяла курс на її остаточну ліквідацію. Водночас, пропозиції української сторони досягти порозуміння на основі відновлення чинності Зборівського договору були відкинуті. Проте, перешкодою на шляху реалізації плану ліквідації козацької України став невдалий розвиток подій під Жванцем. У такій ситуації правляча еліта вдалася до перевіреного практикою засобу переговорів та укладення договору з кримським ханом. Але це дало зворотній ефект, адже змусило Військо Запорозьке прийняти протекцію російського царя. Тому замість повернення козацької України під владу Речі Посполитої, польсько-литовська еліта призвела до її втрати.

Знову ж таки, замість готовності піти на значні поступки, правляча верхівка в питанні повернення козацької України обмежилася декларативними заявами щодо згоди на підтвердження “давніх прав, привілеїв та вольностей”. Випробовувалися і збройні заходи, які лише ускладнювали ситуацію. Водночас, серед частини політичної еліти поступово утверджувалося переконання в необхідності досягнення порозуміння з Б. Хмельницьким. Така тенденція з'явилася в другій половині 1654 р. і утвердилася впродовж першої половини 1655 р.

РОЗДІЛ 4. РОЗРОБКА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЕЛІТОЮ КОНЦЕПЦІЇ МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ (ЧЕРВЕНЬ 1655 – ТРАВЕНЬ 1659 рр.)

4.1. Пошук порозуміння з козацькою Україною в умовах війни зі Швецією та Московською державою

Влітку 1655 р. становище Речі Посполитої різко погіршилося, що було пов'язано з нападом Швеції. Вже 31 липня шведи захопили Познань, а 8 вересня – Варшаву. До кінця жовтня більшість магнатів та шляхти в багатьох воєводствах визнали над собою владу шведського короля [299, с. 30; 408, с. 70-151; 415, с. 111-119; 426, с. 166-168]. Щодо власне Литви, то не маючи можливості вести одночасну боротьбу з козацькою Україною, Московською державою та Швецією, Я. Радзивілл разом з багатьма магнатами вирішили укласти угоду з останньою на умовах визнання свого підданства королю Карлу X [179, с. 248-249; 186, с. 197; 188, с. 66; 470, с. 159; 477, с. 91, 98]. Власне це ставило під загрозу результати Люблінської унії, оскільки терени Речі Посполитої обмежувалися лише Короною (і то навіть в її структурі владу короля Швеції визнала Великопольща [307, с. 24]).

Важливо також зазначити, що більшість магнатів і шляхти, яка підкорилася шведському королю, сподівалася, що його армія, зайнявши східні терени Речі Посполитої, захоплені в 1648 р. військом Б. Хмельницького, поверне їх колишнім власникам [179, с. 253; 201, с. 179; 362, с. 169-170]. Очевидно, про це йшлося в якості перспективи – у випадку успішних дій шведів на західноукраїнських землях. Адже, як з'ясували дослідники, польські магнати і шляхта присягали Карлу X на умовах гарантування територіальної цілісності Корони Польської [266, с. 359]. Водночас, визнаючи владу Карла X, шляхта усвідомлювала загрозу для своїх вольностей, усвідомлюючи, що влада шведського монарха є значно сильнішою, ніж повноваження Я. Казимира [426, с. 166]. Попри це, все ж переважало переконання, що “даремне пролиття шляхетської крові (тобто протистояння шведам) є шкідливим” [426, с. 167].

Усвідомлюючи вкрай складне становище своєї країни, правляча еліта Корони почала шукати спроб порозуміння з козацькою Україною, особливо зважаючи на той факт, що Б. Хмельницький прагнув укласти військовий союз зі Швецією [353, с. 303-309]. Як свідчать джерела, в серпні король просив гетьмана “милосердя над Річчю Посполитою” та погоджувався віддати в його підпорядкування територію “хоч би і до Вісли”, аби тільки він виступив проти його ворогів [20, арк. 484]. Відтак, вперше за весь період польсько-українського конфлікту (починаючи з 1648 р.) натрапляємо на готовність короля визнати існування козацької України в межах усіх етнічних українських земель. З одного боку, такі заяви короля можна вважати чутками, але з іншого, цілком можливо, що вони були зумовлені складним становищем Я. Казимира (саме в цей час, перебуваючи до 18 серпня у Варшаві, він не мав при собі жодних достатніх для опору військових частин [426, с. 166]). Проте, не варто забувати, що позиція короля в Речі Посполитій не означала згоди з нею шляхти й магнатів.

Попри все, король, потребуючи військової допомоги проти шведів, 1 жовтня відправив до Б. Хмельницького коронного інстигатора Д. Житкевича, щоб він спробував добитися допомоги з боку українського гетьмана [130, с. 135]. На жаль, зміст королівського листа до гетьмана, якого мав передати посол, залишається невідомим. У середині жовтня посол поінформував Я. Казимира, що повідомив про свою місію коронного гетьмана С. Потоцького. За його словами, С. Потоцький вважав переговори з Б. Хмельницьким даремними. Натомість коронний обозний А. Потоцький пропонував коронному гетьману повідомити Б. Хмельницького, “що, якщо з нами миритися не хоче, доведеться нам примиритися зі шведами, а їм підкорившись, як на нього, так і на Москву вдарити” [130, с. 142-143]. Відзначимо, що посольська місія Житкевича до Б. Хмельницького не мала успіху.

У другій половині жовтня 1655 р. в Україну від імені Я. Казимира було відправлено іншого посланця ціхановського стольника С. Любовіцького,

який повинен був спробувати переконати Б. Хмельницького допомогти королю в боротьбі зі шведами [184, с. 1133]. У відповідь Б. Хмельницький висловив власне бачення можливості порозуміння. Зокрема, воно було можливе у випадку, якщо б Річ Посполита визнала за козацькою Україною територію “по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль”. Щодо надання військової допомоги Я. Казимиру, то це питання могло бути обговорене під час безпосередніх переговорів з королем [184, с. 1135; 224, с. 31; 407, с. 317].

Після шведського вторгнення основна мета польської еліти полягала в тому, щоб відірвати козацьку Україну від Московської держави, якомога міцніше “прив’язати козаків до татар” (у контексті військової співпраці) та спільними силами протистояти Швеції. У листопаді 1655 р. такий шанс з’явився – в результаті військових дій під Озерною було укладено українсько-кримський мирний договір [58, с. 30; 84, с. 107]. Зважаючи на те, що хан, виступаючи польським союзником, звертався до Б. Хмельницького з вимогою підтримати польського короля, помирившись з гетьманом, імовірно отримав від нього таку обіцянку [44, с. 101-102]. Не випадково Я. Казимир сподівався, що “татари до нас прийдуть і козаків до послуг наших приведуть” [112, с. 88]. Такий розвиток подій був вкрай бажаним для польської еліти, оскільки, за визнанням окремих її представників, зокрема примаса А. Лищинського, “власними силами вчинити опору (шведам – О.Ю.) не можемо” [483, с. 129]. У такій ситуації король, з одного боку, хотів залучити козацьку Україну до боротьби зі шведами, а з іншого – примирившись з Військом Запорозьким, зробити й Москву “податливішою до миру” [216, с. 8; 299, с. 52-53].

На початку 1656 р. важке воєнно-політичне становище Речі Посполитої змушувало польських політиків продовжувати пошук шляхів порозуміння з Військом Запорозьким. Необхідність цього визнали на початку січня учасники ради сенату [136, с. 80; 484, с. 346]. Питання про те, хто перший домовиться з козацькою Україною – Річ Посполита чи Швеція, стало життєво важливим. Краківський біскуп П. Гембіцький пропонував задля отримання

допомоги від Б. Хмельницького надати козацтву всі ті прерогативи, якими користувалася шляхта. У пропозиції А. Лещинського 17 лютого королю йшлося про необхідність надання гетьманові титулу запорозького воєводи і місця в сенаті [408, с. 296]. С. Чарнецький, хоч і був прихильником силового врегулювання конфлікту з козацькою Україною, на початку 1656 р. задля повернення останньої під владу Речі Посполитої був готовий підтримати ідею переговорів з Б. Хмельницьким [455, с. 16]. Така позиція вищих посадовців Речі Посполитої дозволила королю сформулювати нову комісію на переговори з Б. Хмельницьким, до складу якої увійшли руський воєвода і польний гетьман С. Лянцкоронський, чернігівський воєвода К. Тишкевич, ціхановський стольник Я.Ф. Любовіцький та вінницький війський М. Зацвіліховський. В інструкції була рекомендація “вести переговори із самими козаками, а не з Москвою, оскільки ціль трактатів – відірвати козаків від Москви”, щоб міцніше зв’язати їх з татарами (проти Москви). Українській старшині комісари могли запропонувати амністію та гарантію прав православної віри. Водночас, католицька віра мала залишатися недоторканою. Про ліквідацію унії не могло бути навіть мови [60, с. 25-28].

У лютому – березні 1656 р. переговори з українським урядом продовжувалися. До переговорного процесу з ініціативи польської сторони знову залучався хан, якого намагалися переконати, що примирення з Військом Запорозьким корисне для Криму, “бо якби вони взяли гору і утворили окрему державу, то стали б тяжкі й ордам татарським” [67, с. 376]. У такий спосіб, через посередництво тиску хана на гетьмана, польська еліта намагалася обмежити вимоги української сторони (“щоб козаки неслухних речей від короля і Речі Посполитої не вимагали” [67, с. 376-380]) та уже вкотре спробувати розв’язати конфлікт з козацькою Україною шляхом мінімальних поступок, добившись, водночас, від останньої військової допомоги проти шведів.

Проте, порозуміння досягти не вдалося, адже навряд чи одними обіцянками амністії та гарантування прав православної віри станом на

1656 р. можна було сподіватися на тривале примирення з Військом Запорозьким. Такою мовою можна було говорити з козацтвом до 1648 р. (і то це не завжди допомагало), а не після 8 років виснажливої боротьби за право розбудови власної державності.

Для Речі Посполитої вимальовувалася небезпечна перспектива: Московська держава, опанувавши за допомогою козаків білоруськими і литовськими територіями, могла скористатися шведським вторгненням і поновити операції на теренах ВКЛ. Не відкидали можливості Москви спробувати примиритися зі Швецією та спільно виступити проти Корони Польської. Враховуючи можливість обох варіантів, польські політики продовжували наполягати на нагальній потребі примирення з Військом Запорозьким. Зокрема, виношувався задум, щоб українці разом з татарами вдарили на Москву. У випадку, якщо хан помітив би намагання Б. Хмельницького “вчинити собі на Україні удільну державу, або вимагатиме для договору якихось неподобних кондицій”, повинен пильнувати, “щоб не придбати собі на Україні сильного сусіда” та докладати зусиль, щоб Військо Запорозьке підкорилося королю та Речі Посполитій, а Україна “була у володінні панів” [67, с. 378].

Проте, зусилля польських політиків та короля, спрямовані на те, щоб отримати від Війська Запорозького допомогу проти Швеції, наштовхувалися на опір Б. Хмельницького, який заявляв, що надалі буде вести переговори “на користь цілої Руси (України)”, тобто вимагав, щоб поляки визнали українців вільними і не вважали за своїх підданих [184, с. 1199]. Не задумуючись над заявами Б. Хмельницького, 25 травня 1656 р. у листі до нього К. Тишкевич просив порозумітися з польським урядом [184, с. 1219], проте знову без жодних конкретних умов. Взагалі, позиція Варшави навесні зводилася до того, щоб “з козаками укласти мир, щоб вони від Москви були відірвані і щоб належали королю з обов’язковим підданством” [67, с. 380]. Це було зумовлено тим, що козацька Україна сприймалася польською стороною, як “центр усіх напрямків війни, хоча з тим же шведом” [67, с. 383].

Ян Казимир переконував Б. Хмельницького, що навіть у випадку досягнення військових успіхів проти Швеції, “це не змінить (його) прагнення до справжньої згоди з Військом Запорозьким” [341, с. 178].

Проте, наприкінці травня польсько-українські переговори припинилися. Б. Хмельницький, не отримавши від польського уряду бажаних для козацької України умов примирення, взявся за справу створення коаліції проти Речі Посполитої [178, с. 130-132]. Щодо того, чого власне прагнув гетьман, папський нунцій зазначав, що він “мріє про те, аби стати правителем усієї Русі, територій аж до Вісли” [435, с. 176]. І хоча таку “мрію” правляча еліта не було готова виконати, все ж заходи щодо примирення з Військом Запорозьким не припинялися. Познанський воєвода Я. Лещинський у листах до Б. Хмельницького та І. Виговського погоджувався розпочати переговори та висловлював надію, що нова комісія, до складу якої він входив, зможе розробити такі умови примирення, які будуть задовольняти обидві сторони [27, арк. 433-437]. Проте, воєводі не вдалося досягти дипломатичних успіхів.

У червні виникли сприятливі умови для продовження дипломатичних контактів з Б. Хмельницьким. Під час спроб війська Я. Казимира відвоювати у шведів Варшаву до короля прибув московський посол Ф. Зиков, який під час аудієнції 20 червня повідомив про згоду царя прийняти пропозицію Фердинанда III бути посередником в переговорах між Річчю Посполитою та Московською державою [67, с. 391]. Відразу ж Я. Казимир звернувся до Б. Хмельницького з проханням зробити все можливе для досягнення тривалого миру [184, с. 1241].

Під час польсько-російських переговорів другої половини 1656 р. під Вільно польські політики з метою добитися розриву українсько-російських зв'язків поширювали серед української старшини інформацію про те, що Москва планувала віддати козацьку Україну Речі Посполитій. Зауважимо, що “українська проблема” стала невід'ємною складовою віленських переговорів у контексті територіальних суперечностей Варшави та Москви [302, с. 838-839]. Свідченням цього є королівська інструкція польським комісарам на

переговори від 7 липня 1656 р., згідно з якою комісари повинні були дискредитувати Б. Хмельницького в очах московських дипломатів. Вони мали також повідомити представникам царя, що Я. Казимир готовий примиритися з Військом Запорозьким на основі Зборівського договору, але під час переговорів мали пропонувати спочатку умови Білоцерківської угоди [167, с. 38, 40; 303, с. 55; 484, с. 349]. Хоча у Варшаві й усвідомлювали, що цар добровільно не відмовиться від козацької України, проте вважали примирення з Москвою необхідним (вкрай обтяжлива війна на два фронти та гостра потреба в союзниках проти Швеції). Водночас зауважували, що то не був єдиний шлях виходу зі складної ситуації, а “лише тільки одна з багатьох – і то не найкраща – можливість розв’язання пекучих проблем” [484, с. 351-352].

Дипломатична активність польських урядовців, спрямована на якнайшвидше повернення козацької України до складу Речі Посполитої, була зумовлена вкрай складним становищем останньої: ще 25 червня було укладено бранденбурсько-шведський союз, яким закладалися підвалини для розподілу Корони Польської. У такій ситуації король повідомляв на початку жовтня комісарам, які проводили переговори з царськими представниками, що необхідно обов’язково досягти порозуміння з Б. Хмельницьким, хоч би й навіть ціною дозволу на утворення “окремої держави за Дніпром” [483, с. 125-126]. Король також інформував, що працює над розробкою нової інструкції для чергових переговорів з Б. Хмельницьким.

У той же час серед урядовців тривали дискусії з приводу того, з ким саме необхідно якнайшвидше укладати мирний договір. Я. Лещинський, коронний піскарбій Б. Лещинський, а також більшість шляхти вважали, що найбільше інтересам держави відповідає політика, що передбачала укладення мирного договору з царем проти Швеції [27, арк. 477; 131, с. 141-180]. Союз же зі Швецією, на їх думку, неодмінно призвів би до чергової війни Речі Посполитої з Московською державою й козацькою Україною [436, с. 330-338]. Таку ж позицію займали коронний маршалок Є. Любомирський,

литовський канцлер А. Радзивілл, литовський польний гетьман В. Госевський, вітебський воєвода П. Сапіга, литовський хорунжий К. Пац та інші магнати й урядовці. Литовська шляхта, сподіваючись повернути свої маєтки, також наголошувала на потребі укладення миру з Москвою, розраховуючи і на те, що Москва посприє виведенню козаків з теренів ВКЛ [202, с. 53; 217, с. 183-186, 189, 191; 405, с. 45-51].

Водночас менш чисельна частина польської шляхта на чолі з коронним канцлером С. Коріцинським виступала проти політики пошуку порозуміння з Москвою. На його думку, це не допомогло б повернути козацьку Україну. Натомість наголошував, що “козаки не будуть допомагати Москві, якщо їм дамо спокій”, відтак пропонував проводити переговори саме з Чигирином. Він переконував своїх опонентів, що в разі виникнення територіальних суперечностей, “краще щось до козаків (козацької України – О.Ю.) втратити, ніж до Москви” [131, с. 158-167].

Попри всі доводи канцлера, все ж перемогла позиція прихильників примирення з Москвою. Унаслідок цього 3 листопада 1656 р. було укладено Віленський договір, який встановлював перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Згідно з домовленостями, жодна зі сторін не мала права укласти мирний договір зі Швецією без згоди другої сторони [484, с. 367-368]. Що стосується долі козацької України (її на переговорах визначали без присутності українських представників), то її територія надалі мала бути в кордонах, “в статтях білоцерківських написаних” [37, с. 397] (Київське воєводство). Проте, як з'ясував Я. Федорук, статті про білоцерківський кордон не були внесені до остаточного варіанта Віленського договору, хоча і неодноразово це питання порушувалося на засіданнях комісії [299, с. 487-497]. Більше того, така межа обговорювалася лише як тимчасова – до обрання царя польським королем (йому було дано таку обіцянку, яку ще мав затвердити сейм, у разі чого посісти ще й польський трон цар міг лише після смерті Я. Казимира [299, с. 336-411]). Після ж отримання царем польської корони “Україна, як член Речі Посполитої” повернулася б до її складу.

Досить нечітким було формулювання, що стосувалося визначення території власне Війська Запорозького після цього акту – йшлося лише про “певний уділ” [266, с. 376-377].

Усе ж укладення Віленського договору було вигідним для Речі Посполитої, адже, по-перше, в такий спосіб її еліта позбавлялася обтяжливої війни на два фронти та офіційно отримувала союзника проти Швеції (війну проти останньої Московська держава розпочала ще наприкінці травня); по-друге, цар брав на себе зобов'язання перед Яном Казимиром стримувати Військо Запорозьке від нападів на Річ Посполиту [299, с. 492]; по-третє, укладення договору з Московією послаблювало козацьку Україну й унеможлиблювало Б. Хмельницькому боротьбу за включення до її складу західноукраїнських земель; по-четверте, зважаючи на договори Війська Запорозького з царем та ханом, який підтримував Я. Казимира в боротьбі зі шведами, польська еліта сподівалася, що Б. Хмельницький змушений буде зайняти антишведську позицію. Проте, Віленський договір навпаки підштовхнув козацьку Україну в напрямі пошуку союзу зі Швецією.

Підсумовуючи аналіз польсько-російських домовленостей, зазначимо, що найбільш точну і правдиву оцінку заходам поляків у Вільно дав Б. Хмельницький, який ще в серпні у листі до царя стверджував, що “ляхи всякі неправди будуть шукати, щоб тільки на (деякий) час помирилися для того, що жодних сил (для продовження війни) не мають” [59, с. 519]. Однією з таких “неправд” вважаємо і була обіцянка цареві посісти польський трон.

Наприкінці 1656 р. становище Речі Посполитої ускладнилося, що було пов'язано саме з укладенням у грудні 1656 р. шведсько-трансільванського союзу антипольського спрямування, до якого через посередництво договору з Трансільванією входила і козацька Україна [447, с. 513-514; 453, с. 218; 470, с. 207]. За словами історика З. Вуйцика, “то був перший договір розподілу Польщі” [480, с. 179].

За таких обставин частина політичної еліти схилилася до пошуку порозуміння з козацькою Україною. Остаточо цей вектор утвердився на

початку 1657 р., коли на польських землях з'явилися війська трансільванського правителя Ракоці й український корпус наказного гетьмана А. Ждановича [447, с. 515; 453, с. 220]. Тому польські політики уже в січні – лютому вдалися до переговорів з Б. Хмельницьким [184, с. 1333]. Йому обіцяли “крім попередніх прав і вільностей, які тільки собі забажає” [34, с. 598-599]. На жаль, конкретний зміст та результати переговорів залишаються невідомими, але є підстави припустити, що в Чигирині позитивно відреагували на пропозиції польської сторони, про що свідчило й відправлення в козацьку Україну в березні королівського посла С. Беньовського [167, с. 105].

Паралельно із зимовими переговорами з козацькою Україною було відправлено послів Я. Ромашкевича та М. Яскульського до хана та султана. Вони повинні були спробувати переконати обох правителів у необхідності підштовхнути Б. Хмельницького “по доброму або й погрозами” до порозуміння з Річчю Посполитою та розриву зв'язків зі Швецією й Трансільванією [67, с. 422-425, 428-430; 216, с. 20]. Існували й відмінності в завданнях послів. Так, Я. Ромашкевич, запевняючи хана в щирості намірів Я. Казимира примиритися з Військом Запорозьким, повинен був озвучити чіткий механізм досягнення цього на основі умов Зборівського договору [216, с. 20; 435, с. 193]. Натомість посол до султана мав лише повідомити про формування проти Речі Посполитої коаліції в складі козацької України, Трансільванії, Молдавії та Швеції, підкреслюючи, що вона становила небезпеку і для Туреччини. Щоб підштовхнути султанський двір до конкретних дій на користь Речі Посполитої, Яскульський мав інформувати Мехмеда IV, що у випадку, коли він не посприє примиренню короля з Б. Хмельницьким, то Річ Посполита, не маючи змоги вести війну одночасно проти стількох ворогів, буде змушена задовольнити бажання царя посісти польський трон [67, с. 422-425]. Такий сценарій дій посла був розроблений з розрахунку, що змодельований розвиток подій не відповідав інтересам Османської імперії, оскільки значно посилював Московську державу.

Дипломатичні кроки робилися і в бік Москви, куди відправили послом І. Боковського. Він мав застерегти царя від загрози з боку шведсько-трансільвансько-українського військового союзу та добиватися від нього заборони Б. Хмельницькому надавати допомогу угорцям та шведам. У випадку, якщо б гетьман не прислухався, цар мав розпочати проти козацької України воєнні дії [67, с. 434-435]. З такою ж місією на початку червня Москву відвідав Я. Шумовський [184, с. 1379-1380].

Зазначимо, що, вдаючись до дипломатичних акцій у Криму, Туреччині та Московській державі, польські правлячі кола в такий спосіб намагалися обмежити вимоги з боку українського уряду, прагнучи забезпечити собі позицію сторони, що диктує умови примирення, а не приймає їх. Аналіз виданої С. Бенювському інструкції засвідчує прагнення короля та сенаторів досягти порозуміння з Б. Хмельницьким ще до засідань сейму, на якому цар мав бути формально проголошений наступником Я. Казимира на троні. Це робилося для того, щоб “відірвати Москву від таких претензій (щодо польського трону)” й у разі примирення з козацькою Україною “збити Москві її пиху” [184, с. 1336]. Задля досягнення поставленої мети посол мав переконувати Б. Хмельницького, що Річ Посполита не бажає війни з козацькою Україною [67, с. 420-422]. На позицію польської еліти впливала і та обставина, що майбутній сейм передбачав і розв’язання територіальних суперечностей між Річчю Посполитою та Московською державою. В інструкції підкреслювалося, що цар “інакше миру не хоче, тільки щоб був обраний королем, або щоб Україну і частину Литви йому віддати”. Якщо б Бенювському не вдалося налаштувати Хмельницького проти Московської держави, то мав би переконати гетьмана, щоб він “з нами примирившись, нам нехай не допомагає, але й щоб і їм не допомагав” [67, с. 420-422].

Прибувши до Чигирин, посол зумів досягти порозуміння з Б. Хмельницьким. Згідно нього козацька Україна в якості Руського князівства мала стати третьою автономною складовою Речі Посполитої за зразком Литви. Нове князівство включало б до свого складу Київське і

Чернігівське воєводства (Брацлавське відходило до Корони) зі своїми урядниками, на що король погоджувався [184, с. 1364]. Водночас, передбачалося повернення шляхти до маєтків, які знаходилися у межах нового князівства. Розуміючи, що для укладення тривалого мирного договору необхідний був дозвіл короля й сенаторів, Беньовський відправив Я. Казимиру письмовий звіт про свою місію. Сам він оптимістично оцінював результати перемовин з Б. Хмельницьким [93, с. 142-144]. Позитивно переговори з козацькою Україною сприйняли познанський воєвода Я. Лещинський та коронний підчаший Я. Замойський [28, арк. 155; 30, арк. 262; 406, с. 520]. Власне король теж був задоволений результатами посольства [390, с. 61]. Прихильно поставилася до переговорів з Чигирином і більшість сенаторів, котрі перебували в обозі війська під Сокалем [58, с. 89-91; 93, с. 142; 442, с. 12].

На початку червня 1657 р. серед польської еліти почали поширюватися чутки про погіршення стану здоров'я та навіть передчасну смерть Б. Хмельницького. Відтак, приймається ухвала знову направити Беньовського до Чигирин. Вручена йому посольська інструкція містила чітке завдання – гетьмана “до милості вітчизни й до об'єднання привести”. Посол мав переконати Б. Хмельницького якнайшвидше відкликати корпус А. Ждановича, укласти мир з Річчю Посполитою й надати їй на допомогу проти Швеції 10-тисячне військо [93, с. 153-160]. Успішність чергового етапу переговорів польська сторона пов'язувала зі швидкістю їх перебігу [184, с. 1444]. Однак, до Чигирин С. Беньовський разом з смоленським каштеляном Л.К. Євлашевським прибули вже після смерті Б. Хмельницького.

Отже, значним поштовхом для Варшави до пошуку порозуміння з козацькою Україною став напад у липні 1655 р. Швеції. З цього часу коронна еліта активізувала зусилля в напрямі досягнення розриву відносин козацької України з Московією та спрямування Війська Запорозького на боротьбу проти Швеції. За таких умов король і значна частина еліти були готові піти на поступки Б. Хмельницькому (тим більше, що частина польських і

литовських магнатів та шляхти перейшли на бік Карла X). Проте, якщо Я. Казимир у листуванні з гетьманом погоджувався навіть визнати існування Гетьманщини в межах усіх етнічних українських земель – “хоч би і до Вісли”, то в офіційних документах йшлося лише про амністію та гарантування прав православної Церкви. З початку 1656 р. порозуміння з козацькою Україною ставало необхідним також і для того, щоб схилити Москву до укладення перемир'я. Тому помітним успіхом стало підписання Віленського договору, за умовами якого цар зобов'язувався стримувати Б. Хмельницького від походів на Річ Посполиту. Формування наприкінці 1656 р. Раднотської коаліції, спрямованої проти Речі Посполитої, утвердило курс королівського двору на порозуміння з Військом Запорозьким. Водночас, її політична еліта не спромоглася піти на визнання за козацькою Україною території “по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль”, чого вимагав Б. Хмельницький. Лише з 1657 р. почали формуватися контури ідеї надання їй статусу складової федеративної Речі Посполитої в якості Руського князівства.

4.2. Польсько-українські дискусії зі змісту майбутнього договору та його укладення (серпень 1657 – вересень 1658 рр.)

Сподівання польської сторони на успіх у справі розв'язання “української проблеми” зміцнилися у зв'язку з повідомленням про смерть Б. Хмельницького, що послаблювало центральну владу та загострювало суспільні протиріччя на теренах козацької України [176, с. 118; 233, с. 36; 279, с. 304-308; 335, с. 875]. Обрання гетьманом І. Виговського було позитивно сприйнято у Варшаві, де його вважали особою, прихильно налаштованою до “давньої вітчизни” [10, арк. 202-203]. Польська еліта сподівалася, що за його допомогою вдасться відірвати козацьку Україну від Московської держави й повернути до складу Речі Посполитої.

Проте, перші кроки нового гетьмана на зовнішньополітичній арені засвідчували прагнення зберегти традиційний курс української зовнішньої

політики [177, с. 84; 353, с. 308-309], зокрема, триматися Раднотської коаліції. Так, 17 серпня у Чигирині було підписано українсько-трансільванську декларацію, яка підтверджувала чинність укладеного минулого року договору [177, с. 98; 185, с. 10; 341, с. 235]. 16 жовтня було укладено договір зі Швецією про “приятельство, допомогу і воєнну спілку проти спільних ворогів”. У доповненнях до нього від 18 жовтня йшлося про те, що у випадку, “якби прийшлося королеві шведському миритися з поляками”, то обов’язково на умовах, “щоб поляки проголосили Військо Запорозьке з його землями за наряд свободний” [100, с. 29-32]. І. Виговський намагався також підтримувати приятельні відносини і з Московією, заявляючи, що прагне “залишитися царським підданим” [176, с. 121], щоправда, застерігав при цьому, що це стане можливим за умови, коли цар не вноситиме змін до укладеного в 1654 р. Б. Хмельницьким договору [185, с. 57-63]. Він прагнув підтримувати дружні відносини і з Османською імперією [35, с. 24-25].

Щодо політичної лінії варшавського уряду, зазначимо, що С.К. Беньовський продовжував працювати над поверненням козацької України до складу Речі Посполитої. В результаті переговорів у жовтні були визначені попередні умови порозуміння: насамперед, перемир’я було продовжено до Великодня (21 квітня 1658 р.), лінія розмежування визначалася по р. Случ для української сторони та р. Горинь – для польської. Між ними була нейтральна смуга. Також Беньовський обіцяв І. Виговському, що король звернеться з проханням до хана, щоб татари припинили напади на терени козацької України і, в разі необхідності, надавали гетьману військову підтримку [167, с. 106; 390, с. 79-80; 400, с. 40].

У листопаді 1657 р. після прибуття Беньовського до Варшави з повідомленням про можливість продовження переговорів з І. Виговським, до нього від імені Я. Казимира відправився київський скарбник Д. Воронич [153, с. 125]. Він мав працювати над пришвидшенням досягнення примирення ворогуючих сторін – щоб українці “знову під польським королем були” [35, с. 66]. Проте, завдання Д. Воронича полягало не в тому,

щоб укласти угоду з І. Виговським, а домогтися лише створення сприятливих умов для цього. Я. Казимир сподівався, що більшість козацтва виступить за приєднання до Речі Посполитої та висловлював сподівання про можливість якнайшвидшого порозуміння. Він просив І. Виговського, щоб представники Війська Запорозького прибули на засідання найближчого сейму з метою вирішення існуючих суперечностей та формального затвердження примирення. Примас А. Лещинський також закликав гетьмана до примирення, наголошуючи, що об'єднання з Річчю Посполитою принесе Війську Запорозькому більше свободи, ніж перебування під гнітом деспотичного російського царя. Відтак, радив на найближчому сеймі укласти “вічне примирення” з козацькою Україною [54, с. 45; 93, с. 166-173].

Бажання Варшави порозумітися з козацькою Україною було зумовлене вкрай важливими як зовнішньо-, так і внутрішньополітичними обставинами. Річ у тім, що при королівському дворі знову відновилися задуми проведення реформи державного устрою, яка мала істотно зміцнити королівську владу через посилення позицій монарха й сенату та передбачала звуження прерогатив сейму [361, с. 303-329]. Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки й добитися прийняття проекту сеймом, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького як потужного політичного та військового союзника короля. Крім внутрішньополітичних, враховувалися і міжнародні чинники, адже досягнення порозуміння з Військом Запорозьким зміцнило б позиції Речі Посполитої у взаємовідносинах з Московією та Швецією [176, с. 134; 177, с. 93]. Водночас, настрої агресивно налаштованої до козацької України частини польських владних кіл наприкінці 1657 р. значною мірою підігрівалися закликами кримського хана Мехмед-Гірея “знести козаків”, скориставшись погіршенням українсько-російських відносин [54, с. 40-41; 83, с. 60]. Проте, вони не мали визначального впливу на уряд. У вою чергу І. Виговський, зважаючи на труднощі Речі Посполитої, пов'язані з війною зі Швецією, сподівався, що польська сторона буде змушена піти на значні поступки,

можливо навіть погодиться на створення окремої “козацької держави” [413, с. 102].

20 лютого 1658 р. розпочалася скликана королем нарада senatorів, на якій розглядалися питання переговорів з Чигирином та Москвою. За необхідність переговорів з обома названими сторонами висловилися кувявський біскуп К.Ф. Чарториський, войніцький каштелян Я. Велопольський, руський воєвода С. Чарнецький та литовський польний гетьман В. Госєвський. За ведення переговорів лише з Військом Запорозьким виступили коронний підканцлер А. Тжебіцький, примас А. Лещинський та львівський архибіскуп Я. Тарновський. Проти домовленостей із козацтвом виступив київський біскуп Т. Уейський [369, с. 93]. Більшість senatorів усе ж готові були підтримати необхідність проведення переговорів з І. Виговським. Проте, для підтримки “розмов з козаками” senatorи наполягали на необхідності збройної демонстрації на прикордонні з козацькою Україною [369, с. 93]. Водночас, спостерігалися розбіжності між представниками польської та литовської еліти щодо того, з ким необхідно терміново шукати порозуміння: литовці більше схилилися до Москви (прагнули уникнути воєнних дії з нею, від чого найбільше постраждала б саме Литва), а власне коронні політики робили ставку на Військо Запорозьке, з допомогою якого сподівалися чинити опір як Швеції, так і Московії [369, с. 94].

Зауважимо, що розвиток подій в козацькій Україні (С. Беньовський повідомляв на початку 1658 р. до Варшави, що “гетьман в усіх в ненависті” [279, с. 308]) сприяв задумам власне королівського двору, адже І. Виговський, проводячи боротьбу з Москвою та опозицією проти нього, прагнув переконати короля дотримуватися укладеного перемир'я [279, с. 306-308; 341, с. 257-264]. Саме з цією метою в лютому 1658 р. до Варшави відправився Ф. Томкевич. Я. Казимир, незважаючи на спротив окремих senatorів, зокрема С. Потоцького, який виступав за військовий похід в козацьку Україну, все ж вирішив вислухати посла. Томкевичу вдалося переконати присутніх senatorів і шляхту погодитися на переговори. Уже в

листі до І. Виговського Я. Казимир наголошував, що прагне “згоди і тривалого миру” [406, с. 541]. Ще до приїзду Томкевича, на підставі відомостей про складне становище в козацькій Україні, король у грудні 1657 р. повідомляв австрійському цісарю Леопольду I, що “мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо” [468, с. 23-24].

Проти домовленостей з Військом Запорозьким на початку 1658 р. виступали С. Потоцький та Є. Любомирський. Зокрема, останній наполягав на необхідності завершення війни зі Швецією та спрямування усіх коронних і литовських сил проти козацької України. Є. Любомирський вважав, що збройна демонстрація змусить “чернь”, яка виступала за дотримання союзу з Московією, повернутися під владу Речі Посполитої [96, с. 297-300]. До противників порозуміння з козацькою Україною відносилася і литовська еліта, яка боялася, що договір з Військом Запорозьким зашкодить порозумінню з Московією і спровокує нову війну, яка перекреслить усі сподівання на відновлення нормальних умов життя в Литві та шанси на повернення до своїх маєтків [217, с. 204]. Проте, це не означало категоричного спротиву литовців порозумінню з козацькою Україною – віленський каштелян Я.К. Ходкевич, віленський біскуп Я. Довгялло-Завіша та смоленський каштелян Л. Євлашевський допускали таку можливість, але лише після укладення договору з Московією [217, с. 205; 462, с. 33-37].

Проте, складна ситуація, у якій перебувала Річ Посполита навесні 1658 р. (шведські наміри повторного вторгнення на її територію та вимоги царя, щоб сейм нарешті обрав його на польський трон – інакше війна), змушувала уряд прислухатися до порад шукати порозуміння з козацькою Україною. 5 березня в результаті варшавської наради сенаторів було прийнято відповідну ухвалу. Відразу після підготовки посольської інструкції комісари повинні були відправитися до І. Виговського.

Помірковану політику щодо козацької України схвалював Я. Лещинський, який не заперечував, “аби козаки навіть вимагали для себе

окремої провінції, аби тільки вони були від нас (поляків – О.Ю.) залежними”. 25 березня в листі до Є. Любомирського він зазначав, що “фундамент нашого щастя – згода з козаками”. Рекомендував уряду звільнити козаків “з-під юрисдикції панів тих володінь, де вони живуть”, щоб вони “підлягали гродському судові, а не панові” [169, с. 104-105; 406, с. 544-546]. Проте, таких політиків, як Я. Лещинський, серед тогочасної польської еліти було небагато.

У квітні гнєздинський архієпископ А. Лещинський закликав короля пришвидшити вирішення питання “укладення трактатів з козаками”, аргументуючи це тим, що від цього залежить безпека Речі Посполитої [96, с. 235]. Подібну думку висловлював С. Беньовський, застерігаючи Варшаву, що задля того, щоб “здобути Україну мирно, через переговори” не слід наближати коронне військо до Горині [96, с. 239-240] (лінія кордону для польської сторони згідно з умовами укладеного восени 1657 р. перемир’я з козацькою Україною). Оцінивши ситуацію, король прислухався до висловлених йому порад та призначив на 10 липня початок засідань сейму.

Водночас, 30 травня 1658 р. гетьман повідомив Беньовського про згоду частини старшини на укладення угоди з Річчю Посполитою [54, с. 67-68; 58, с. 172-173]. Значною мірою це було зумовлене погіршенням відносин І. Виговського з царським урядом [341, с. 257-264]. Важливу роль відігравав і кримський чинник. Річ у тім, що в умовах розгортання повстань проти І. Виговського на Запорозжжі, козаків полтавського і миргородського полків, він звернувся за допомогою до Кримського ханства, а щоб сподіватися від хана реальної допомоги, необхідно було йти на зближення з Варшавою (Мехмед-Гірей підтримував Я. Казимира) [309, с. 10; 341, с. 258]. Для Речі Посполитої такий розвиток подій був вигідний.

7 червня Беньовський повідомив короля про “вірнопідданство Виговського” та його готовність спільно з поляками і татарами виступити проти Москви [96, с. 267]. Помірковано налаштовані до Війська Запорозького політики були задоволені таким розвитком подій. Так,

Я. Лещинський вважав, що з вимогою українців “бути окремим народом і мати власних урядників” можна погодитися, “щоб це була така ж унія, як литовська: щоб один народ не мав прерогативи над іншим” [54, с. 77-78; 406, с. 543]. Водночас він не відкидав переговорів з Москвою, “щоб вона не переймалася тим, що з козаками досягається згода, і від злості не зайшла у згоду зі шведами”. Українцям радив пояснити, що перемовини з царем їм не загрожуватимуть, оскільки “будучи разом, завжди зможемо боронитися від спільних кривд”. Також пропонував спільно з козацькою Україною та Московською державою виступити проти “ворога християнства” (Криму та Туреччини) [406, с. 543-544].

С. Бенювський задля того, щоб нічого не перешкоджало проведенню переговорів, просив коронного гетьмана стежити, щоб польські війська не переходили демаркаційної лінії [96, с. 237-241]. Також він радив Я. Казимиру відправити до І. Виговського “особисту ноту” із запевненнями, що затвердить все те, про що вдасться домовитися [96, с. 270-275]. Повідомляючи 22 червня про прибуття смоленського каштеляна К. Євлашевського, С. Бенювський зауважував, що результати їх діяльності залежать від декількох факторів: утримання переговорів у таємниці, політики уряду щодо Москви та перетягування українських прихильників царя на бік Речі Посполитої [96, с. 276-285]. Щодо останнього пункту, то мабуть саме для його реалізації того ж дня Бенювський звернувся до великого коронного канцлера А. Тжебицького з проханням про надання коштів [96, с. 284].

Як свідчать джерела, влітку 1658 р. польська еліта була не однозначно налаштована щодо досягнення згоди з Військом Запорозьким. Так, гнєзненський архієпископ закликав короля якнайшвидше укласти угоду з І. Виговським. Натомість польний гетьман Є. Любомирський виступав за спробу повернути Військо Запорозьке до складу Речі Посполитої силою [93, с. 234-236, 255-259].

Перед відкриттям засідань сейму серед урядовців знову розгорнулися дискусії з питання, з ким у першу чергу необхідно укласти мир: частина

політиків, зокрема А. Лещинський і Є. Любомирський виступали за укладення миру зі Швецією, литовська шляхта – з Московською державою, Я. Лещинський та С. Беньовський пропонували все ж спочатку порозумітися з козацькою Україною [54, с. 77-78; 93, с. 234-236, 254-260]. Що стосувалося переговорів з царем, то Я. Лещинський радив, щоб польські комісари чітко дали зрозуміти, що Річ Посполита не погодиться на жодне порозуміння без повернення козацької України під владу польського короля [54, с. 76-82]. Щодо справи укладення угоди з козацькою Україною, то всі згадані політики вважали її необхідною [131, с. 213-216].

30 червня розпочалися переговори С. Беньовського з представником українського гетьмана П. Тетерею в Межиріччі [96, с. 288-289; 406, с. 445]. Тетеря звернувся з вимогою, щоб Річ Посполита якнайшвидше підписала договір зі Швецією, що було єдиним способом перешкодити реалізації територіальних зазіхань Москви. Більше того, він наголошував, що в разі примирення Москви зі Швецією, І. Виговський не зможе укласти договору з королем. Також повідомляв, що цар має намір зайняти своїми військами територію козацької України, а потім захопити і польсько-литовські землі. Відтак, змодельовавши несприятливий розвиток подій для Речі Посполитої, Тетеря звернувся з пропозицією, щоб коронне й литовське війська були наготові, але водночас, щоб поки не наближалися до визначеної на час перемир'я лінії по річках Случ та Горинь. С. Беньовський повідомив короля про вимоги П. Тетері та від імені Я. Казимира видав універсал, який передбачав смертну кару для всіх, хто з польської сторони наважився б порушити визначену лінію розмежування. Водночас, він просив Я. Казимира не зволікати з наданням допомоги, якщо б Військо Запорозьке дійсно потребувало її проти Московської держави [390, с. 91-92].

У липні нарешті було вироблено умови попередньої угоди, на підставі яких мали відбутися подальші переговори з І. Виговським. Вони передбачали амністію для всіх учасників конфліктів, починаючи з 1648 р., повернення всіх давніх прав і привілеїв православної Церкви, зайняття місць

у сенаті київським митрополитом разом з луцьким і львівським владиками. Задля вирішення питання повернення православної Церкві майна, захопленого уніатами у всіх воєводствах Корони та Литви на сеймі мала бути сформована спеціальна комісія. Крім того, Військо Запорозьке повинно було підлягати лише юрисдикції свого гетьмана, а всі посади на теренах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств могла займати лише православна шляхта. Король мав підтвердити владу гетьмана та надати йому Чигиринське староство. Передбачалося, що укладена на таких умовах угода буде затверджена на сеймі [54, с. 85-87; 206, с. 136]. С. Бенювський, звертаючись 10 липня до С. Потоцького, зазначав, що було б добре, “якби вже згідно тих пунктів прийшли до об’єднання”. Водночас зауважував, що найбільш складним є питання подальшої долі унії [54, с. 88]. На цьому наголошував і папський нунцій П. Відоні [422, с. 172].

10 липня розпочалися засідання сейму. 18 липня було сформовано спеціальну комісію із senatorів і найвпливовіших представників посольської ізби (всього 17 осіб), яка повинна була виробити інструкції та визначити повноваження комісарів на переговорах як із Військом Запорозьким, так і з Московією [431, с. 268-269]. Король запропонував змінити попередню політику до козацької України, яка повинна була отримати в Речі Посполитій такий самий статус, який мала Литва – “становити окреме тіло в організмі Речі Посполитої” [54, с. 92; 378, с. 144-145]. Комісія за період з 19 по 25 липня розглянула усі умови, запропоновані урядом І. Виговського, й лише після цього розробила інструкцію на переговори й надіслала її С. Бенювському та К. Л. Євлашевському [176, с. 135; 378, с. 145].

Зазначимо, що на інтенсивність роботи сформованої на сеймі комісії та зміст виробленої для переговорів з І. Виговським інструкції значний вплив мала інформація про вторгнення на українські терени російського війська. Під її впливом, за даними австрійського посла Ф. Лізолі, польські політики змушені були погодитися мало не на всі вимоги української сторони [468, с. 5]. Важливо зауважити, що з літа 1658 р., зважаючи на погіршення стосунків

Литви з Московською державою, литовська шляхта почала вбачати в козацькій Україні союзника проти царського впливу на литовських землях [217, с. 208-209]. До необхідності переговорів з І. Виговським схилився литовський канцлер К. Пац, який вважав конфлікт з Москвою неминучим [217, с. 209-210]. Проте, така позиція не була тривалою, оскільки поставши перед небезпекою війни на два фронти (не вдалося домовитися зі шведами), литовці знову наполягали на переговорах з царем. Їх мета зрозуміла – не допустити війни з Московською державою, від якої постраждала б найбільше Литва. Щоб змусити до цього кроку коронних політиків, вони вдавалися навіть до погроз розірвати Люблінську унію з Коронаю Польською [369, с. 91-92, 96-97]. На початку осені знову відбуваються зміни в поглядах представників литовської еліти, зокрема згаданого К. Паца. Цього разу причиною став наступ у кінці серпня підрозділів Ю. Долгорукого на Жмудь, що чітко засвідчував наміри Москви заволодіти Литвою. Відтак, допомога Війська Запорозького знову почала визнаватися необхідною [217, с. 211].

Щодо питання політичної автономії козацької України, на зразок тієї, якою володіла Литва, на початку вересня 1658 р. Я. Казимир звернувся за порадою до познанського воєводи Я. Лещинського. Останній порадив королю погодитися на такі умови. Як свідчать джерела, король прислухався до порад воєводи [28, с. 487-493; 63, с. 487-488]. У Варшаві очікували позитивних результатів посольства Беньовського та Євлашевського. Польські політики сподівалися, що перехід козацької України під владу короля дозволить усунути загрозу з боку Московської держави, принаймні до часу завершення війни зі Швецією, а можливо навіть укласти з царем вигідний для Речі Посполитої мирний договір.

11 вересня розпочалися переговори під Гадячем. Під час зібраної гетьманом генеральної ради до присутніх звернувся С. Беньовський, який зауважив, що Військо Запорозьке мало достатньо часу, щоб переконатися у тому, що все ж “гірше москалі” [116, с. 360]. У результаті обговорення 16 вересня було затверджено остаточний текст договору, згідно з яким

передбачалося утворення в структурі Речі Посполитої Руського князівства, за яким визнавалися права та привілеї “на зразок Князівства Литовського” [53, с. 11; 100, с. 33-51; 136, с. 362-364]. Унаслідок цього Річ Посполита з дуалістичної держави повинна була перетворитися у “троїсту співдружність” [243, с. 282]. Територіально нове князівство мало включати Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Керівництво об’єднаною державою мав здійснювати монарх (король), усі три складові “єдиного тіла Речі Посполитої” повинні були відправляти своїх представників на сейм, проводити спільну зовнішню політику. Чисельність українського війська мала становити 60 тисяч осіб [53, с. 11; 137, с. 263; 185, с. 359].

Особливість функціонування держави полягала в тому, що власне Корона Польська, Литва та козацька Україна могли мати власні уряди, судочинство, скарбницю та військо. І. Виговський та представники українського уряду склали присягу, що будуть вірними підданими короля та погоджувалися розірвати існуючі союзи й договори з іншими державами. Водночас існували винятки щодо відносин козацької України з Кримським ханством та Московською державою. Зокрема, в першому випадку існуюче українсько-татарське “братерство” повинно було залишатися непорушним. Цікаво, що одночасно Військо Запорозьке могло здійснювати чорноморські походи [36, с. 253; 40, с. 383]. Вважаємо, що даний пункт був зручним як для Варшави, так і Чигирини, залежно від конкретних обставин: для першої – як засіб недопущення надмірного зростання впливу і ролі Кримського ханства, а для другого – можливість вільно відповідати на агресивні дії з боку татар (якщо б такі траплялися) без закидів та звинувачень з боку Варшави. Щодо Московської держави, то, якби існувала можливість вирішення суперечностей з нею без завдання шкоди інтересам Речі Посполитої (“без порушення єдності” останньої, тобто включення до її складу козацької України), то дотримання дипломатичних відносин з нею визнавалося доцільним. Крім того, якщо б Корона разом з Литвою проявили агресію щодо Москви, тоді український уряд мав право вирішувати, брати участь у такому

конфлікті чи ні. Проте, якщо б агресором виступила Московія – тоді козацька Україна була зобов'язана виступити проти неї [54, с. 116-117; 137, с. 264; 185, с. 361-362].

Щодо автономії козацької України в складі Речі Посполитої, то в першу чергу вона проявлялася у повноваженнях українських урядовців. Найвищою посадовою особою був гетьман, який обирався пожиттєво. Він здійснював керівництво військом (польські і литовські війська не мали права входити в межі Руського князівства). Після смерті гетьмана українці могли обрати чотирьох кандидатів, одного з яких призначав король. Військо Запорозьке не підлягало владі “державців володінь його королівської милості і старости, ані підстарост і урядників”. Урядові посади в межах трьох воеводств, які складали Руське князівство, могли займати лише представники православної шляхти. Значна увага в договорі приділялася релігійним питанням. Зокрема, чітко зазначалося, щоб “релігія грецька при своїх прерогативах і вільному вжитку залишалася”. Що найбільш важливо – проголошувалася ліквідація унії, “яка до того Речі Посполитій заважала” [53, с. 12; 116, с. 364; 185, с. 355; 206, с. 138; 296, с. 42].

Що стосується соціальних аспектів договору, то в ньому проголошувалася загальна амністія. Водночас передбачалося повернення шляхти до своїх маєтностей, а щоб не спровокувати хвилі повстань, усі скарги та судові вироки щодо учасників заворушень за період з 1648 до 1658 рр. скасовувалися. Проте, попри вміщене формулювання “підданих не обтяжувати, як раніше” [36, с. 253; 40, с. 383], все ж насправді відкривалася можливість для повернення поспільства до підданства панам.

Що стосується визначення здобутків та втрат обох сторін, то варто виходити з того, що укладення договору відбувалося в умовах значних труднощів як для Речі Посполитої, так і козацької України, які водночас і зробили можливим їх порозуміння [279, с. 310].

Найбільшим досягненням Речі Посполитої ставало повернення до її складу козацької України, тобто Київського, Чернігівського і Брацлавського

воєводств (терени пропонованого Руського князівства). Причому йшлося не про повернення в якості повноцінного державного організму, а на правах формально рівноправного суб'єкта, в абстрактній формі “руського народу”, рівноправного з польським і литовським [278, с. 228; 279, с. 311]. Виходячи з того, що річпосполитська еліта прагнула бачити територію козацької України в складі Польсько-Литовської держави без визнання за нею державності, це безсумнівно було значним успіхом (навіть такі помірковано налаштовані до Війська Запорозького політики, як Я. Лещинський, готові були визнати за українською стороною право лише “бути окремим народом (політичним – шляхта) і мати своїх урядників” [54, с. 77-78; 406, с. 543]). Водночас для української сторони Гадяцька угода в частині визначення статусу козацької України була значною невдачею, адже зводила державницьке життя до ідеї вкрай обмеженого федералізму (близького до автономізму [279, с. 312]). Це засвідчують декілька пунктів угоди: по-перше, об'єднаною державою (до якої входила і козацька Україна) мав управляти спільний монарх (король), натомість керманічем Руського князівства мав бути гетьман (одночасно київський воєвода), залежний від монарха, оскільки призначався ним; по-друге, попри право на власний уряд, судочинство і військо, їх функціонування й напрями діяльності ставилися в залежність від центру (Варшави), волю якого на сеймах мали вислуховувати відправлені на їх засідання представники Руського князівства; по-третє, відходив у небуття самостійницький зовнішньополітичний курс часів Б. Хмельницького. На думку О. Струкевича і Ю. Степанчука, у випадку Гадяцького договору йшлося про автономізм максимальної політичної суб'єктності, наближений до суверенітету (“постсуверенна автономія”), хоча і на неповній етнічній території [292, с. 133-134].

Негативно для української сторони оберталось розв'язання релігійного питання, адже якщо українсько-російський договір 1654 р. ліквідував загрозу національно-релігійних переслідувань на теренах козацької України, то угода в Гадячі знову ставила на порядок денний питання унії.

Вважаємо, що попри вимушене обставинами прагнення обох сторін до порозуміння, від укладеного 16 вересня договору все ж більше виграла Річ Посполита. Проте, слід пам'ятати, що визначення здобутків та невдач має суто теоретичний характер, оскільки всі умови договору могли бути реалізовані лише після затвердження його на сеймі. В іншому випадку, це свідчило б про його невизнання політичною елітою Речі Посполитої.

Отже, з початком гетьманування І. Виговського наміри Варшави порозумітися з Чигирином значною мірою зумовлювалися відновленням при королівському дворі задумів проведення реформи державного устрою, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму. Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького.

Важливим кроком стала домовленість у жовтні 1657 р. про продовження перемир'я до Великодня й визначення лінії розмежування для української сторони по р. Случ, а для польської – по р. Горинь. У липні 1658 р. у Межиріччі були розроблені умови майбутньої угоди. Відповідно до них Військо Запорозьке мало підлягати лише юрисдикції свого гетьмана, а посади в межах територій Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств могла займати лише православна шляхта.

Результатом вересневих перемовин стало підписання 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору, що передбачав утворення у державній структурі Речі Посполитої Руського князівства. Він став компромісом для обох сторін. Річпосполитська еліта добре усвідомлювала, що повернення втрачених 1654 р. українських земель є обов'язковою умовою відновлення Річчю Посполитою статусу впливової європейської держави. Реалізація умов договору залежала значною мірою від специфіки політичної свідомості польської й литовської шляхти. Річ у тому, що вона ототожнювала власні станові інтереси з державними, а тому не хотіла йти на істотні поступки.

4.3. Перегляд елітою умов Гадяцького договору та наслідки його ратифікації (вересень 1658 – травень 1659 рр.)

Укладена в Гадячі угода викликала дискусії серед еліти Речі Посполитої. Частина урядовців була незадоволена результатами діяльності комісарів, зауважуючи, що вони вийшли за межі наданих їм інструкцій та проявили надмірну щедрість у справі поступок козацькій Україні [96, с. 347-348; 240, с. 251-252]. Папський нунцій П. Відоні висловив протест проти такого “ганебного договору” [379, с. 107; 422, с. 177-180]. Водночас, король та частина сенаторів, зважаючи на складну ситуацію Речі Посполитої, не могли відмовитися від укладеної угоди.

Зауважимо, що одночасно з переговорами з урядом І. Виговського відбувалися перемовини з представниками царя. Зібрана 8 жовтня рада сенату, володіючи уже інформацією про завершення переговорів з І. Виговським (ще до прибуття козацького посольства, яке везло сам текст договору, до королівського табору під Торунем 8 жовтня прибув гонець І. Папара з новиною про укладений договір [23, арк. 483-485]), надіслала комісарам під Вільно розпорядження чекати на подальшу інформацію від короля.

Під впливом отриманих новин про укладення Гадяцького договору (але ще не знаючи його змісту), Я. Казимир прийняв рішення “не поспішати з московськими переговорами”. Перед комісарами було поставлено нове завдання – домагатися від московських дипломатів повернення загарбаних Московською державою земель [23, арк. 487-490]. Королівський двір сподівався, що за той час, поки московські дипломати звернуться до царя за додатковими інструкціями з приводу нових вимог польської сторони, українські й татарські війська досягнуть успіху, що “могло би принести ласкавіший з Москвою мир” [23, арк. 483-485]. Позицію короля підтримала зібрана 11 жовтня рада сенату. Проте, Я. Казимир та його оточення переоцінювали можливості української сторони. Погоджуємося з думкою польського історика П. Кролля про те, що козацька Україна відрізнялася від

часів Б. Хмельницького, оскільки будучи в стані внутрішніх суспільних конфліктів, позбавлена єдності і харизматичного лідера, не мала достатньо сил для війни з Москвою [400, с. 98].

Водночас, активна діяльність противників угоди з козацькою Україною вплинула значною мірою на процес її реалізації. До них належав литовський канцлер К. Пац, який підозрював, що “напевно і від Литви козакам щось відірвано всупереч інструкціям сейму”. Якщо б це підтвердилося, обіцяв, що буде “противитися” постановам договору. Разом зі своїми прихильниками він наполягав на тому, щоб “спочатку з Москвою укласти договір, а потім спільно з Москвою шведів змусити до згоди”. На його думку, “заспокоївши ці дві сторони, легко буде на свій бік схилити козаків і знову їх хлопами зробити” [406, с. 582-583]. Наголос литовського канцлера на поверненні козацтва до статусу “хлопства” дозволяє припустити, що частина литовської еліти (подібну позицію займав литовський польний гетьман В. Госевський [217, с. 211]) прагнула до повернення в Україні становища, яке існувало ще до 1648 р.

Безпосередньо зі статтями Гадяцького договору короля було ознайомлено 28 жовтня під час аудієнції українського посольства. Серед присутніх на засіданні з королем, зокрема М. Пражмовського, Б. Лещинського і Є. Любомирського, найбільше невдоволення викликали статті щодо ліквідації унії, надто великого обсягу реєстру (60 тисяч осіб) та зайняття посад на теренах Руського князівства лише православними. Навіть познанський воєвода Я. Лещинський повідомляв С. Беньовському, що коли б був присутній на тій нараді сенату, то “спротивився б змісту укладеного договору” [96, с. 347; 406, с. 121-122].

Після від'їзду 18 листопада українських послів, присутні у короля сенатори перейшли до детального обговорення змісту Гадяцького договору. Надзвичайно гостро проти нього виступив папський нунцій П. Відоні, який був переконаний, що король “за надто велику ціну купляє той мир” [240, с. 253; 422, с. 174; 435, с. 257; 478, с. 297-300]. Позиція нунція спровокувала

конфлікт між католицькими й уніатськими біскупами. Католики готові були схвалити укладений з козацькою Україною договір, зокрема і в частині ліквідації унії, аби лише зберегти свої маєтки і костели на українських теренах [422, с. 180; 423, с. 152]. Проте, загострення даного конфлікту було не вигідне і навіть загрозове для короля. Справа в тому, що саме на той час у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої почало зміцнюватися угруповання, котре наполягало на укладенні договору з московським царем, гарантуючи йому зайняття польського трону. Якщо зауважити, що представники такої політичної лінії були противниками договору з козацькою Україною, то гостра внутрішня боротьба релігійного характеру могла призвести до зриву процесу затвердження Гадяцької угоди [423, с. 156-158]. Саме тому Я. Казимир став на шлях порозуміння з П. Відоні, прийнявши рішення вдатися до переговорів з українським урядом з питання внесення змін до статей, які передбачали вимогу ліквідації унії, а також і інших пунктів договору, котрі викликали різкий спротив польських політиків [96, с. 348; 206, с. 139; 406, с. 122; 423, с. 158-159].

Відтак, було прийнято рішення знову відправити до І. Виговського С. Беньовського. Зазначимо, що у Варшаві сподівалися на позитивні результати посольства, що було спричинено інформацією про погіршення становища козацької України, пов'язане з загостренням її відносин з Московською державою [279, с. 310; 400, с. 103]. На підставі цього польські політики з королівського оточення розуміли, що І. Виговський потребуватиме якнайшвидшого затвердження договору з Річчю Посполитою та отримання від неї військової допомоги не лише для боротьби з Москвою, а й для подолання внутрішньої опозиції. Відтак, прагнучи підтвердити свою доброзичливу позицію щодо нього (король усе ж побоювався зриву порозуміння українською стороною в разі ненадання допомоги зі свого боку), Я. Казимир наказав коронному гетьману відправити в Україну 5 тисяч жовнірів [400, с. 103].

Крім підготовки посольства С. Беньовського, зважаючи на позицію римської курії в питанні ліквідації унії, король та прихильники затвердження Гадяцького договору вирішили повернутися до питання організації спільного синоду православних та уніатів. Згідно з розробленим у середині грудня 1658 р. проектом нової унії, уніати повинні були визнати над собою юрисдикцію київського митрополита або навіть приєднатися до православної Церкви. Після цього православні мали відправити своїх послів до Риму з метою опрацювання остаточного варіанту релігійної угоди. Нарешті передбачалося затвердження останньої на спільному синоді. Проте, на перешкоді реалізації даного задуму стала різка негативна позиція папського нунція [206, с. 140-141; 240, с. 254; 386, с. 268-269; 422, с. 182, 186-187; 423, с. 166-168].

Щодо посольства С. Беньовського, то після отримання детальних інструкцій щодо справи зміни окремих пунктів договору, “яких Річ Посполита не могла прийняти”, 16 січня 1659 р. посол відправився до Виговського [96, с. 348; 240, с. 254]. Це було зроблено перед початком роботи надзвичайного сейму у Варшаві. Одне з важливих питань, яке мало бути розглянуто його учасниками, стосувалося затвердження Гадяцького договору. В інструкціях на сеймики Ян Казимир повідомляв, що “повертається до тіла (Речі Посполитої – О.Ю.) вся Україна” та звертався до шляхти з проханням, щоб все, про що домовилися комісари Речі Посполитої з Військом Запорозьким, було підтверджено на сеймі [105, с. 655]. Водночас шляхта окремих воєводств висловлювала невдоволення у зв’язку з відсутністю інформації про зміст укладеного договору, не знаючи, що саме мають затверджувати послі на сеймі. До числа таких відносився луцький сеймик, шляхта якого зобов’язала обраних послів на сейм дізнатися насамперед, яку користь для Речі Посполитої принесе порозуміння з козацькою Україною та подбати, аби жодна провінція не була відірвана від держави [43, с. 59]. Шляхта Руського воєводства взагалі заборонила своїм послам погоджуватися на затвердження тих угод, зміст яких не буде

повідомлений у посольській ізбі [103, с. 278]. Подібними за змістом були інструкції послам Київського та Чернігівського воєводств, шляхта яких була занепокоєна тим, що Гадяцький договір може принести “найгіршу неволю нашим воєводствам”. Їх представники під час сеймових засідань повинні були “до жодних інших справ не приступати..., поки не будуть в ізбі посольській повідомлені ті пункти (Гадяцького договору – О.Ю.). Особливо ретельно мали відстоювати “моральне становище шляхетського стану” та в жодному випадку не підтримувати пунктів, які могли йому зашкодити [43, с. 48; 151, с. 174].

Таке занепокоєння було зумовлено значною мірою закладеним формулюванням у самій королівській інструкції на сеймики: “дещо (?)”, тоді (у вересні 1658 р. – О.Ю.) ухвалене з Військом Запорозьким панами комісарами, явним стане станам на сеймі” [105, с. 655]. Проте, більшість шляхти Речі Посполитої підтримала заклик короля [104, с. 154; 378, с. 148]. Найбільші сподівання на тривале порозуміння покладали воєводства, сусідні з майбутнім Руським князівством, які вже були достатньо втомлені непевною ситуацією на лінії, що розділяла дві протиборчі сторони [223, с. 164]. Таким чином, занепокоєння шляхти укладеним під Гадячем договором були зумовлені незнанням його детального змісту.

17 березня 1659 р. розпочалися засідання сейму. Для участі в його роботі відправився також королівський посол С. Беньовський, щоб “там захищати Гадяцьку угоду і схилити стани Речі Посполитої до її прийняття і ратифікації” [240, с. 257; 454, с. 315-321]. Проте, як засвідчує аналіз його перебігу, затвердження договору виявилось вкрай непростим. Королівських комісарів було піддано критиці за згоду на утворення Руського князівства. Їх звинувачували також у тому, що погодились надати шляхетський статус різним “диким особам” [240, с. 259]. Так, проти укладеного у вересні 1658 р. варіанту договору виступали куявський біскуп К.Ф. Чарториський, луцький Я.С. Виджга та київський Т. Уейський, яких підтримували литовські сенатори [166, с. 91-92; 423, с. 155-171; 462, с. 36]. Велике обурення викликав

пункт про ліквідацію унії та зайняття представниками козацької України місць у сенаті та у посольській ізбі. У цьому контексті варто відзначити виступ 27 березня коронного підканцлера Б. Лещинського, який стверджував, що після затвердження угоди на землях Речі Посполитої, яка повинна була повернути втрачені провінції, навпаки, постане окрема держава. Окрім того, підканцлер вважав, що перебування в руках українського гетьмана чисельного війська ускладнить шляхті повернення своїх маєтностей і позбавить її робочих рук, оскільки селяни стануть “підданими козаків” та увійдуть до складу реєстру [30, арк. 538-541]. Позицію Б. Лещинського підтримала та частина сенаторів, які були обізнаними з умовами Гадяцького договору.

Отже, ситуація на сеймі була досить напруженою. Крім того, потрібно пам’ятати про зусилля обох сторін – польської та української, спрямовані на внесення до змісту договору змін, корисних для кожної з них. На особливу увагу заслуговують намагання старшини та І. Виговського змінити умови договору в плані зміцнення самостійності Руського князівства та гетьманських повноважень. З цією метою для послів, які офіційно повинні були представляти український уряд у Варшаві, була розроблена спеціальна інструкція. Насамперед потрібно відзначити закладену в ній змінену назву передбаченого Гадяцьким договором Руського князівства, до якого додавався термін Велике. Таке уточнення з боку гетьмана дає підстави говорити про бачення українською елітою статусу князівства за зразком ВКЛ, і не менше. Окрім того, щодо власне території Великого князівства Руського, то пропонувалося її значне розширення за рахунок включення до його складу Волинського, Руського і Подільського воєводств [90, с. 341-344; 210, с. 57-58]. Гетьман мав володіти повною владою “над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні”, а також “правом (оголошення) війни”. Жодні маєтності не повинні були передаватися у власність без його письмового дозволу. Передбачалося створення трибуналу і скарбниці Великого князівства Руського, посад інстигатора (прокурора), великого й польного гетьманів.

Входячи до складу “єдиного тіла Речі Посполитої”, українська сторона пропонувала, “не порушуючи вольності”, виключити з процедури прийняття рішень право одноголосного протесту (“не дозволяю”) і приймати рішення більшістю голосів учасників сейму [90, с. 346-350].

І. Виговський підкреслював, що “у вільній Речі Посполитій немає важчої неволі, як та, коли комусь силоміць закривають шлях до здобуття своїх свобод і вольностей”, а тому сподівався, що не матиме потреби просити, щоб “наш вільний народ тим, чого немає в Гадяцькій Комісії, не гнобили”. Він наголошував, що сприймає угоду як таку, за якою “вільний народ до вільного добровільно єднається і, чого треба, про це просить” [90, с. 345].

Інструкція містила також вимоги ліквідації унії та реалізації постанов угоди в справі зайняття місць у сенаті митрополитом і владиками. В разі їх виконання гетьман зобов’язувався відправити до папи римського посла у справі нової унії та спільного синоду духовенства, проект якого пропонував королівський двір. Йшлося і про скасування постанови 1638 р. (“Ординації...”) та видання іншої, яка б юридично затвердила всі козацькі давні права і привілеї, включаючи всі надання, які старшина отримала від царя. Підтверджувалася вимога зайняття усіх посад на теренах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств виключно представниками православної віри [90, с. 341-345].

Зазначимо, що названа інструкція була власне відповіддю на січневі пропозиції польської сторони (посольство С. Беньовського). Аналіз її змісту засвідчує чітку позицію І. Виговського у розв’язанні “української проблеми” шляхом розширення самостійності Великого князівства Руського у складі федеративної Речі Посполитої. Зауважимо, що за своїм статусом (запропонованим названими вище пунктами) воно володіло б більшим внутрішньополітичним суверенітетом, аніж навіть ВКЛ.

Готуючи офіційне посольство, І. Виговський у середині березня відрядив до Варшави своїх представників Ф. Виговського і Г. Лісницького,

які прибули туди 4 квітня і мали представляти українську сторону до часу прибуття повноважних послів. Припускаємо, що вони вже привезли відповідь гетьмана щодо внесення змін у зміст договору, яка переконала польських політиків у непоступливості українського уряду [96, с. 348; 400, с. 197-198].

Вислухавши послів І. Виговського, С. Беньовський намагався переконати сенаторів, що зважаючи на складну ситуацію, у якій перебувала Річ Посполита (“з однієї сторони Швед, а з іншої Москва”), було б небезпечно відмовитися від порозуміння з Чигирином. Він наголошував, що зважаючи на військовий потенціал останньої (“козаків така сила і такі потужні”), “радіти потрібно, якщо вони на будь-яких умовах з’єднаються з Річчю Посполитою”, відтак, пропонував навіть погодитися (“для ока”) на скасування унії, але лише тимчасово. Після цього достатньо було, на його думку, видати закон про свободу віросповідання – тоді унія буде повернута. Нарешті усіх присутніх урядовців він заспокоював, що “угода не є вічною” та зауважував, що, на його думку, “самоврядування Русі (України), як окремого князівства, довго не протриває”, оскільки після смерті усіх тих, хто цього добивався, “їх наступники вже не так гаряче будуть те відстоювати і поступово все повернеться до давнього стану” [406, с. 252-253]. Переконаючи сенаторів у необхідності затвердження угоди, С. Беньовський у той же час підтверджував, що більшість з них не хотіла йти на поступки [378, с. 151]. Водночас, разом з іншими сенаторами, зокрема біскупами київським Т. Уейським, краківським А. Тжебіцьким та луцьким Я.С. Виджгою, він докладав максимум зусиль, щоб переконати послів І. Виговського відмовитися від деяких вимог, зокрема в частині релігії, аргументуючи таку необхідність радикальною позицією духовенства, що могло призвести до зірвання угоди [400, с. 198].

Власне зміни до Гадяцького договору розглядалися на раді сенату 9 квітня 1659 р., а вже 11 квітня підканцлер А. Лещинський повідомляв нунцієві, що “козаки з великими труднощами погодилися обіцяти королю,

що унія залишиться” [435, с. 264-265]. Відтак, сенатори спільно з королем прийняли рішення відправити до І. Виговського посла К. Перетятковича, який мав два завдання: пояснити причини збереження унії та запропонувати нову редакцію угоди. Зокрема, гетьману мало бути повідомлено, що умови договору не були підписані у зв'язку з відсутністю багатьох сенаторів та очікуванням на рішення папи римського щодо релігійних справ [96, с. 348].

Натомість 20 квітня до Варшави прибули уповноважені гетьманські послы Ю. Немирич та К. Виговський [431, с. 278]. Під час аудієнції Ю. Немирич наголосив усім присутнім, що українці добровільно приєднуються до Речі Посполитої як вільний народ, підкреслюючи при цьому, що успішне завершення переговорів можливе лише при умові гарантії збереження усіх вольностей та виконання поставлених перед королем і сенаторами вимог [400, с. 200]. 25 квітня в коронного канцлера М. Пражмовського відбулася перша зустріч українських послів з сеймовою депутацією польських політиків, до складу якої входили куявський біскуп К.Ф. Чарториський, познанський В. Толібовський, луцький Я.С. Виджга, київський Т. Уейський, познанський воєвода Я. Лещинський, поморський С. Кобержицький, К.Л. Євлашевський, С. Бенювський та цілий ряд послів з посольської ізби [431, с. 279, 283-284].

Яку ж позицію займали польські й литовські політики щодо договору з козацькою Україною та які пропозиції висловлювали? Розпочнемо з литовців. Так, підканцлер О. Нарушевич та віддані йому урядовці висловлювали застереження щодо великої, на їх погляд, чисельності українського війська, яке, будучи підпорядковане гетьману, могло бути небезпечним для Речі Посполитої. Висловлювалося також невдоволення тим фактом, що зміст договору зміцнював позиції православної віри не лише на теренах Руського князівства, але й всієї Речі Посполитої [406, с. 226; 462, с. 36]. Настрої значної частини литовських політиків визначалися значною мірою і планами литовського канцлера К. Паца, який шляхом зриву затвердження Гадяцького договору прагнув полегшити досягнення

порозуміння з Москвою [462, с. 36]. Зауважимо, що в історіографії висловлюються думки, що в такий спосіб литовська політична еліта намагалася привернути увагу королівського двору до складного становища Литви у зв'язку з наступом російських військ та добитися від двору чіткої позиції – або переговори з Москвою, або війна. У випадку останньої Литві потрібна була допомога коронних військ [400, с. 201-202].

Що стосується власне коронних політиків, то проти договору виступали в першу чергу ті з них, чиї маєтності знаходилися на теренах Руського князівства [43, с. 48]. Католицькі біскупы продовжували виступати проти надання місць у сенаті представникам православного духовенства [423, с. 174-175]. Проте, останні не змінили своєї позиції щодо унії, а київський підкоморій навіть погрожував: або унія буде ліквідована, або козаки знову збунтуються [423, с. 175].

Значний вплив на позицію польських політиків мала інформація про погіршення становища козацької України, що було пов'язано з наступальними операціями російських військ. На перший погляд, це свідчило про те, що І. Виговський, потребуючи військової допомоги від Речі Посполитої, повинен був би зайняти поступливішу позицію щодо вимог польської сторони. Проте, з іншого боку, польські політики усвідомлювали, що надмірний тиск на українських послів може призвести до зриву затвердження порозуміння та переорієнтацію козацької України на Московську державу або Туреччину [223, с. 170]. Відтак, не бажаючи довести справу до розриву з Чигирином та усвідомлюючи, що найбільші суперечки викликають питання пов'язані з ліквідацією унії, серед королівського оточення почали лунаати пропозиції переведення уніатів на католицизм. Завдяки цьому планувалося продемонструвати виконання однієї з найбільш дискусійних умов договору, оскільки в такому випадку на теренах Руського князівства існували б лише дві релігії – православ'я і католицизм. Але, проти такого задуму знову виступив папський нунцій [487, с. 216]. Після цього Ян Казимир розпорядився продовжувати переговори та

намагатися все-таки змусити українських дипломатів до поступок на користь Речі Посполитої [423, с. 175-176].

Нарешті 13 травня сенатори узгодили остаточний проект порозуміння, обмежуючи подальші дискусії лише тими питаннями, які стосувалися збереження унії, визначення місць у сенаті для православних та питання відсторонення католиків від зайняття посад на теренах Великого князівства Руського. Все ж, українські дипломати продовжували вимагати затвердження угоди без внесення жодних змін [400, с. 205].

У той час, коли продовжувалися дискусії між представниками сеймової депутації та українськими послами, 15 травня з Чигирин повернувся королівський посол К. Перетяткович, який привіз відповідь І. Виговського на висловлені королем і сенаторами пропозиції змін у договорі [93, с. 330]. Зазначимо, що зростання загрози для козацької України з боку Московської держави посприяло польській політичній еліті, адже змусило гетьмана піти на поступки. Згідно зі зміненим варіантом договору, погодженим з І. Виговським, передбачалося створення спеціальної комісії з представників Корони, Литви та козацької України, яка мала вирішити справу повернення православній Церкві майна, конфіскованого уніатами й єзуїтами, римо-католицьке духовенство не повинно було мати жодної юрисдикції над православним духовенством, лише православна шляхта могла займати посади канцлерів Великого князівства Руського. Питання про ліквідацію унії замовчувалося. Інші статті передбачали ліквідацію “Ординації... 1638 р.”, видачу привілеїв, які б підтвердили козацькі права і вольності, збереження усіх тих прав шляхти на теренах Великого князівства Руського, якими користувалася шляхта Корони та Литви [93, с. 334-339]. Отже, І. Виговський задля досягнення остаточного порозуміння з Річчю Посполитою та отримання від неї військової допомоги проти Московської держави змушений був відмовитися від частини вимог.

Повертаючись до засідань сейму, зазначимо, що присутнім на них українським послам щодо територіального розширення Великого князівства

Руського відразу було зауважено, що без попередньої згоди громадян тих земель (у вигляді постанов сеймиків) сейм не може прийняти рішення в такій справі [380, с. 130]. Водночас, інформація про зростання агресії з боку Московської держави змусила послів погодитися зі змінами в договорі. Не виключено, що І. Виговський попросив українських послів вилучити всі вимоги, які були категорично відхилені учасниками сейму [240, с. 269; 400, с. 210].

22 травня 1659 р. сейм затвердив Гадяцьку угоду [240, с. 269-271]. Як уже з'ясовано в історіографії, ратифікований на сеймі варіант договору був далеким від угоди, укладеної у вересні 1658 р. Серед найголовніших змін було: вилучення статті про ліквідацію унії, зміна процедури зайняття посад на теренах Руського князівства, зменшення козацького реєстру з 60 до 30 тисяч осіб, зміни в правах на зовнішньополітичні відносини [53, с. 15-16, 18-20; 206, с. 145; 225, с. 123-124; 233, с. 45; 265, с. 106; 296, с. 40; 318, с. 40; 400, с. 210; 456, с. 274, 284-285; 464, с. 28-30].

Таким чином, політична еліта Речі Посполитої, погоджуючись на затвердження Гадяцького договору, доклала максимум зусиль, щоб не дозволити уряду І. Виговського відстояти пункти, які стосувалися надання Великому князівству Руському прав і статусу, які були у ВКЛ. Як зазначив З. Вуйцік, “офіційні польські кола швидко почали відходити від гадяцьких концепцій, повертаючись до позиції безоглядного підпорядкування собі України” [481, с. 230]. За словами В. Брехуненка, після ратифікації “українській стороні дісталася лише куца станова козацька автономія в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств з деякими елементами автономії територіальної, але без жодного натяку на статус третього державотворчого члена Речі Посполитої” [151, с. 175].

У контексті пошуку пояснень негативного сприйняття частиною польської й литовської шляхти Гадяцького договору, зауважимо, що воно формувалося під значним впливом тривалих традиційних уявлень про місце козаків у структурі державного організму Речі Посполитої, яким відводилася

роль “членів тіла Речі Посполитої, але таких, як волосся і нігті – тілу дійсно потрібні, але коли дуже виростуть, одні – обтяжують голову, а другі – прикро ранять. Тому їх треба частіше обтинати” [148, с. 50; 150, с. 70; 250, с. 290-292]. Унаслідок цього, за влучним висловлюванням А. Перналя, шляхта, “заклопотана своїми класовими (становими – О.Ю.) інтересами, не була ані далекоглядною, ані щедрою” [240, с. 273] у контексті спроможності піти на значні поступки. Проте, що стосується позиції власне литовської еліти, то, використовуючи особисті інтереси її представників (П. Сапіги, А. Нарушевича, К. Паца), вдалося отримати їх згоду на ратифікацію Гадяцького договору. Але особисті інтереси не були єдиним стимулюючим фактором, адже у випадку припинення Річчю Посполитою війни зі Швецією та спрямування усіх сил на Московську державу, союз з козацькою Україною був би надзвичайно корисним для Литви [217, с. 220-221]. Зауважимо, що говорячи про позицію литовців, необхідно розмежовувати шляхту та власне політичну верхівку. Річ у тім, що справи великої політики, які стосувалися українських земель, були для більшої частини литовської шляхти далекими, оскільки власне Україна належала до компетенції Корони Польської. Щодо правлячої верхівки князівства, то вона все ж негативно сприймала затвердження договору з козацькою Україною, який загрожував втягнути Литву у війну з Московською державою [217, с. 226-227].

Важливо також зауважити, що сам факт заміни в остаточному варіанті договору терміна “Князівство Руське” на “Військо Запорозьке” засвідчував несприйняття політичною елітою Речі Посполитої характеру порозуміння як “рівного з рівним”, про що було домовлено в Гадячі. Така заміна була не випадковою, адже вживання терміна “Князівство Руське” сприймалося б європейською спільнотою в якості ідентифікації окремої держави, натомість “Військо Запорозьке” могло трактуватися лише як військо утворення, що перебувало на службі іншої держави [318, с. 39].

Отже, після отримання інформації про сутність Гадяцького договору в середовищі річпосполитської еліти розгорнулися дискусії навколо його

змісту. Її невдоволення викликали статті, що стосувалися ліквідації унії, чисельності реєстру та зайняття посад на території Руського князівства винятково православною шляхтою. Поступки в названих питаннях активізували діяльність противників примирення з козацькою Україною. Значну роль відігравав також вплив папського престолу, який реалізовувався через нунція. Враховуючи масштаби спротиву й поступливість української сторони, королівський двір став на шлях перегляду гадяцьких домовленостей.

У результаті тривалих дискусій на сеймі Гадяцький договір усе ж був ратифікований, але його зміст значно різнився від первинного варіанту. Політична еліта спромоглася домогтися поступок від української сторони, внаслідок чого Руське князівство позбавлялося своїх найважливіших прав.

На перший погляд, ратифікований сеймом договір був надзвичайно вигідний для Речі Посполитої. Проте, виходячи з того, що він ігнорував найвагоміші інтереси козацької України, реалізація його умов не могла стати гарантією розв'язання “української проблеми”. Категоричне небажання річпосполитської еліти визнавати Руське князівство рівноправним третім суб'єктом Польсько-Литовської держави приховувало загрозу поновлення українсько-польського конфлікту.

Висновки до розділу

Отже, напад влітку 1655 р. на Річ Посполиту Швеції активізував діяльність політичної еліти в напрямі пошуку порозуміння з козацькою Україною, що дозволило б посилити власний військовий потенціал. Значні сподівання у Варшаві покладалися на обрання гетьманом козацької України І. Виговського. Серед владних кіл утвердилися два погляди щодо шляху досягнення поставленої мети: одна частина політиків вважала за необхідне шляхом переговорів досягти порозуміння з Військом Запорозьким, інша – пропонувала скористатися з внутрішніх проблем у козацькій Україні (виникнення опозиції новому гетьману) та повернути останню силою.

Перевага в середовищі політичної еліти прихильників поміркованої політики щодо козацької України все ж дозволила у вересні 1658 р. завершити переговорний процес укладенням угоди. Проте, затвердження та реалізація її постанов виявилася вкрай непростю справою. У процесі тривалих дискусій на сеймі вимоги української сторони були проігноровані, а автономія Руського князівства була максимально обмежена. Значною мірою це стало можливим внаслідок погіршення внутрішньо- та зовнішньополітичного становища козацької України та зацікавленості І. Виговського в якнайшвидшому затвердженні порозуміння з Річчю Посполитою й отриманні військової допомоги від неї.

ВИСНОВКИ

Вагомим чинником історичного розвитку Речі Посполитої середини XVII століття, від якого залежала майбутня доля держави й суспільства, була “українська проблема”. У результаті здійсненого дослідження зроблено такі загальні висновки:

1. Аналіз історіографічного доробку попередників дозволив з’ясувати, що найгрунтовніше вченими вивчені питання трансформації у 1648 р. “козацької проблеми” в “українську”, виокремлення в середовищі владних кіл Речі Посполитої в підходах до шляхів і засобів розв’язання “української проблеми” двох угруповань – “мирного” та “військового”, політики правлячої верхівки ВКЛ щодо козацької України, а також впливу міжнародного чинника на політику врегулювання польсько-українського конфлікту. Разом з тим, не знайшли належного вивчення питання, які стосуються розробки концепцій обох угруповань, відмінностей їх інструментарію у реалізації своїх планів, розбіжностей у позиціях польської і литовської владної верхівки, причин провалу як поміркованого, так і радикального варіантів розв’язання “української проблеми” та періодизації політики еліти Речі Посполитої щодо козацької України.

Достатньо репрезентативною є також джерельна база, представлена різними видами, яка дозволила розв’язати основні завдання дослідження. Водночас обмаль джерел, які б чітко розкривали причини змін у позиціях окремих представників владних кіл Речі Посполитої та політичну боротьбу з питання шляхів і засобів розв’язання “української проблеми” у середовищі політичної еліти ВКЛ.

2. У середовищі річпосполитеської політичної еліти впродовж останньої третини XVI – першої половини XVII ст. відбувалося формування різних підходів до розв’язання “козацької проблеми”. Її суть полягала у відстоюванні козацтвом станових інтересів: визнання за собою особливих прав і привілеїв рицарської спільноти, збільшення чисельності реєстру,

непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод, отримання автономного статусу для території місця проживання, зрівняння у правах зі шляхтою. Маємо підстави стверджувати, що окреслилися дві основні концепції: перша полягала у пошуку компромісу з козацтвом, друга – в його ліквідації. Після придушення повстання 1637-1638 рр. перемогла остання.

3. Наукові здобутки вчених дозволили з'ясувати сутність трансформації “козацької проблеми” в “українську”. Остання полягала у появі в процесі революційної боротьби Української держави, яка прагнула незалежності, що стало новим у політичній історії Речі Посполитої. Проте, її політична еліта не зуміла чи не хотіла побачити цієї якісної зміни і намагалася продовжувати розглядати українські події в якості станової, тобто козацької проблеми. На жаль, владні кола не усвідомлювали необхідності визнання самостійної Української держави. Лише окремі з представників політичної еліти аж після 1655 р. відверто говорили про прагнення українців відокремитися від Речі Посполитої в якості окремого “руського краю”, але такі погляди були нетиповими, поодинокими.

Українські революційні події 1648 р. спричинили кристалізацію основних угруповань політичної еліти Речі Посполитої: радикального і поміркованого.

4. Здійснене дослідження дає підстави виділити у процесі пошуку політичною елітою варіантів розв'язання “української проблеми” три періоди:

перший – комбінований (поєднання мілітарних і мирних шляхів) (1648 – осінь 1650 рр.) характеризувався поперемінною перевагою в середовищі політичної еліти Речі Посполитої то радикального, то поміркованого угруповань. Упродовж лютого – вересня 1648 р. та травня – серпня 1649 р. реалізовувався курс на придушення національно-визвольної боротьби й поновлення “Ординації” 1638 р. У періоди жовтня 1648 – квітня 1649 рр. та вересня 1649 – грудня 1650 рр. провідну роль відіграло угруповання поміркованих, очолюване Є. Осолінським та А. Киселем. З літа

1648 до лютого 1649 рр. воно пройшло політичну еволюцію від мінімальних поступок козацтву до фактичного визнання існування Української держави, кордон якої проходив по умовній лінії – р. Горинь і Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський. Уклавши Зборівський договір, уже де-юре визнало автономний статус козацької України. Причинами послаблення його впливу наприкінці 1650 р. виявилися смерть канцлера Є. Оссолінського, активна діяльність радикалів (Я. Вишневецького, М. Калиновського, А. Лещинського, М. Потоцького) та схильність Я. Казимира до жорстких заходів проти козацької України;

другий – військовий (грудень 1650 – травень 1655 рр.) – вирізнявся посиленням впливу радикального угруповання М. Потоцького – М. Калиновського – Я. Вишневецького. В основі їх концепції була ідея ліквідації Гетьманщини. Тому провадилася політика проведення воєнних кампаній та відмови від поновлення чинності Зборівського договору, на чому наполягала українська сторона. Наслідком цього курсу стало прийняття козацькою Україною царської протекції;

третій – мирний (червень 1655 – травень 1659 рр.) – це поновлення серед еліти переваги прихильників концепції політичного врегулювання конфлікту з козацькою Україною. Мотивацією цієї зміни стали невдачі у війні зі Швецією та Московією. З метою залучення до боротьби з ними Війська Запорозького, значна частина еліти почала схилитися до варіанту надання йому істотних поступок. Унаслідок цього з 1657 р. викристалізовується задум про надання козацькій Україні статусу складової Польсько-Литовської держави в якості Руського князівства. Вона реалізовується у первісному варіанті Гадяцького договору. Проте, після отримання інформації про його зміст і невдоволення основними положеннями польсько-литовська еліта відходить від цієї ідеї і спрямовує зусилля на перегляд договору. Результатом цього курсу стало затвердження сеймом у травні 1659 р. значно відмінної від первинної редакції угоди.

5. Помірковане і радикальне угруповання річпосполитської еліти у проведенні “української політики” переслідували досягнення однієї і тієї ж мети – не допустити виокремлення з Речі Посполитої Української держави. Проте інструментарій її досягнення різнився. До арсеналу засобів поміркованої частини владних кіл належали ведення переговорів, укладення угод, практика мінімальних поступок, проголошення амністії учасникам повстання, збільшення чисельності реєстру, підтвердження прав православної Церкви тощо. Основу інструментарію “непримиренних” склали мілітарні дії, спрямовані на ліквідацію Гетьманщини та козацького стану.

6. Надзвичайно важливий вплив на пошук елітою шляхів розв’язання “української проблеми” мало зовнішньополітичне становище Речі Посполитої. Саме цей чинник час від часу значною мірою визначав співвідношення сил у середовищі еліти, конкретні заходи її угруповань, або поспішність у врегулюванні польсько-українського конфлікту або, навпаки, його ігнорування. У межах періоду, що досліджується, вперше він проявив себе у 1648 – 1649 рр. у формі надання воєнної допомоги Війську Запорозькому Кримським ханством, роль якого стає визначальною під час укладення Зборівського, Кам’янецького й Гадяцького договорів та Берестецької битви. Це означало, що в окремих випадках Річ Посполита втрачала ініціативу у виборі шляхів розв’язання “української проблеми”.

Надзвичайно вагомим з 1654 р. став московський чинник, вплив якого на розв’язання “української проблеми” річпосполитська еліта вочевидь недооцінила, внаслідок чого на початку 1654 р. український уряд прийняв царську протекцію. Ця зміна значно ускладнила намагання владних кіл Речі Посполитої повернути вплив над козацькою Україною і врешті розв’язати “українську проблему”.

Істотний вплив на дії еліти у 1655 – 1658 рр. мала політика Швеції по відношенню до Речі Посполитої, адже окупація її території шведською армією посприяла зміні войовничих настроїв “радикалів” на більш

помірковані. У результаті цього було розроблено концепцію повернення козацької України до складу Речі Посполитої на правах суб'єкта федерації.

7. Зважаючи на особливості організації політичного життя Речі Посполитої, зокрема слабкість влади короля, важливу роль у пошуку шляхів і засобів розв'язання “української проблеми” відігравав сейм. Аналіз його роботи засвідчив неспроможність представників річпосполитської еліти вийти за межі сфери станових інтересів, котра ототожнювала їх з державними.

8. Провал обох курсів правлячих кіл Речі Посполитої у розв'язанні “української проблеми” впродовж 1648 – першої половини 1659 рр. зумовлювався повним ігноруванням ними істотних політичних змін, що сталися внаслідок трансформації “козацької проблеми” в “українську”. Залишаючись у полоні традиційних поглядів на “козацтво”, вони не допускали навіть думки про виокремлення українських земель зі складу Речі Посполитої й функціонування на них самостійного державного утворення.

Вивчення проблеми дозволяє висловити припущення, що у випадку прийняття елітою навесні 1659 р. “нових пунктів” І. Виговського й визнання на теренах “Великого князівства Руського” витвореної соціально-економічної моделі, “українська проблема” могла б отримати позитивне розв'язання. Проте, цього не сталося, що обернулося трагедією для обох народів – спочатку українського (друга половина XVII ст.), а пізніше (через сотню років) і польського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

I.1. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 1230 “Документи з історії визвольної війни українського народу і возз’єднання з Росією. Колекція – 1637, 1638, 1648-1659.

Оп. 1

1. Спр. 17. Листи: Іслам-Гірея до Владислава IV; Сенату до Іслам Гірея; корон. гетьм. до повсталих козаків 1648 р. – 18 арк.
2. Спр. 50. 6 листів Б. Хмельницького до короля та ін. осіб. Листув. про поч. НВВ. Звіти Киселя про спроби переговорів з Б. Хм. 1648-1652 рр. – 41+7 арк.
3. Спр. 95. Лист Яна Казимира до полк. Увальда з вимогою якнайшвидше виступати зі своїми військами проти повсталих 21. V. 1649 р. – 5+5 арк.
4. Спр. 185. Кореспонденція Корон. канц.-ї з приводу військ. дій на Україні 1648 – 1650 рр. – 114 арк.
5. Спр. 194. Кореспонденція з приводу військ. дій в Україні 1648 – 1652 рр. – 51+23 арк.
6. Спр. 290. Лист коронного канцлера Є. Оссолінського до київ. воєводи А. Киселя б/д. – 8+8 арк.
7. Спр. 336. м/ф. Листи і документи періоду початку Визв. війни 1648 р. – 53 арк.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

F. 354 Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Cz. I. Dokumenty Historyczny

8. Ks. 14. Kopiařiusz r33nych pism (także relacje z sejm3w). – б/а.
9. Ks. 18. Księga publiczna zawieraj3ca obrady sejmowie, deklaracje kr3lewski, likwidacje wojska i dochod3w na wojna 1649 – 1655.
10. Ks. 21. Acta publica variague miscellanea... 1655 – 1657. – б/а.

Львівська національна наукова бібліотека НАН України
імені В. Стефаника. Відділ рукописів

Ф. 5. Спр. Оссолінських.

11. Спр.189/II. Manuscripta Varia Golenscii contenta tribus roluminibus. – 1662 арк.
12. Спр. 225/II. Kodeks papierowy, pisany różnemi rękami w XVII wieku; fol.; k. 425.
13. Спр. 231/II. Kodeks papierowy, pisany kilku rękami w XVII wieku; fol.; k. 285.

Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi

14. Rkps. 142. Teka Naruszewicza. 1648, 734 s., mf. 6713.
15. Rkps.143. Teka Naruszewicza. 1648, 754 s., mf. 6691.
16. Rkps. 144. Teka Naruszewicza. 1649-1650, 1120 s., mf. 6719.
17. Rkps. 145. Teka Naruszewicza. 1651, 582 s., mf. 6698.
18. Rkps. 146. Teka Naruszewicza. 1652, 362 s., mf. 6706.
19. Rkps. 147. Teka Naruszewicza. 1653-1654, 882 s., mf. 6525.
20. Rkps. 148. Teka Naruszewicza. 1655, 1170 s., mf. 6680.
21. Rkps. 149. Teka Naruszewicza. 1656, 768 s., mf. 6708.
22. Rkps. 150. Teka Naruszewicza. 1657, 456 s., mf. 6710.
23. Rkps. 151. Teka Naruszewicza. 1658, 732 s., mf. 6716.
24. Rkps. 152. Teka Naruszewicza. 1659, 644 s., mf. 6705.
25. Rkps. 378. Akta za Zygmunta III i Władysława IV, wraz z początkiem panowania Jana Kazimierza. 1603 – 1650, 662 s., mf. 11637.
26. Rkps. 379. Akta i dokumenty do dziejów Polski od śmierci Władysława IV do wyboru Jana Kazimierza 1648 – 1649, 218 s., mf. 18568.
27. Rkps. 384. Listy Jana Leszczyńskiego 1653-56, 536 s., mf. 1470.
28. Rkps. 388. Listy Jana Leszczyńskiego 1656-60, 766 s., mf. 1499.
29. Rkps. 400. Zbiór akt, listów / m.in. Jana Kazimierza i jego żony, Andrzeja i Bogusława Leszczyńskich, Stefana Korycińskiego, Jerzego Lubomirskiego, mów, wierszy i in. dokumentów do dziejów Polski z lat 1648 – 1668, 400 s., mf. 13653.
30. Rkps. 1656. Zbiór różnych akt, listów, mów, diariuszów i wierszy z wieku XVI i XVII, 840 s., mf. 16460.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

31. Rkps. 367. Diaryusze, mowy, listy z lat 1622 – 1656. – S. 404
32. Rkps. 2251. Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego. – T. 1. – S. ?

I. II. Опубліковані документи і матеріали

33. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1865. – Т. 2: 1599-1637. – 288 с.
34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1861. – Т. 3: 1638-1657. – 604 с.
35. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4: 1657-1659. – 276 с.
36. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. В. В. Пратц, 1872. – Т. 7: 1657-1663. – 398 с.
37. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. В. В. Пратц, 1875. – Т. 8: 1648-1657. – 400 с.
38. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10: 1653-1654. – 838 с.
39. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. Ф. Елеонского и К°, 1889. – Т. 14: 1654-1655 гг. – 902 с.
40. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. А. Катанского и К°, 1892. – Т. 15: 1658-1659. – 462 с.
41. Архив Юго-Западной России. – К.: Университетская типография, 1861. – Т. 1. – Ч. 2. – 593 с.
42. Архив Юго-Западной России. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. – Т. 1. – Ч. 3. – 557 с.
43. Архив Юго-Западной России. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – Т. 2. – Ч. 2. – 722 с.
44. Архив Юго-Западной России. – К.: Университетская типография, 1914. – Т. 4. – Ч. 3. – 1100 с.

45. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М.: Университетская типография, 1858. – Т. 1. – 346 с.
46. Брехуненко В. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т. 11/12. – С. 425-452.
47. Брехуненко В. А. Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек / В. А. Брехуненко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К., Черкаси, 1993. – Вип. 3. – С. 99-103.
48. Величко С. Літопис / С. Величко / Пер., вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич.– К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
49. Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. 1596 / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 426-429.
50. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620-1647. – 588 с.
51. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: АН СССР, 1953. – Т. 2. 1648-1651. – 558 с.
52. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: АН СССР, 1953. – Т. 3. 1651-1654. – 646 с.
53. Гадяцька угода 1658 року. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. – К., 2008. – С. 11-30.
54. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / В. Герасимчук // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944). – Львів, 1994. – С. 13-134.

55. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2012. – 680 с.
56. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. – Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2013. – 704 с.
57. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. – Т. 3: (1651–1654 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2014. – 424 с.
58. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. – Т. 4: (1655–1658 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2015. – 539 с.
59. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: АН УРСР, 1961. – 740 с.
60. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского архива министерства иностранных дел // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 25-117.
61. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – 828 с.
62. Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. – Львів, 1998. – 443 с.
63. Дополнения к актам историческим, относящимся к России: Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической Комиссией. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1848. – 543 с.
64. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4. Матеріали до історії Галичини 1648-1649 / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – 412 с.
65. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1901. – Т. 5. Матеріали до історії Галичини. Акти з 1649-1651 / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – 355 с.
66. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козащини по рік 1631 / Під ред. М. Грушевського. – 407 с.

67. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Том 12. Матеріали до історії української козащини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648-1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. – 545 с.
68. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1924. – Том 16. Випуск 1. Ватиканські матеріали до історії України. Том 1: Донесення римських нунційів про Україну 1648 – 1657 р. / Зібрав і видав С. Томашівський. – 235 с.
69. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследования / Л. В. Заборовский. – М.: Наука, 1994. – 189 с.
70. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования / Л. В. Заборовский. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – М.: “Памятники исторической мысли”, 1998. – 374 с.
71. Записки Перетятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657 – 1659 гг. – К., 1873.
72. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654 рр.) / Відп. ред. С. М. Белоусов; Уклад. М. Н. Петровський і В. К. Путілов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 292 с.
73. Каманин И. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией / И. Каманин // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 93-108.
74. Кондиції, подані від Наливайка Його Милості Королеві / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 430-436.
75. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 192 с.
76. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – К.: “Наукова думка”, 1971. – 208 с.

77. Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. / Т. Мацьків // Український історик. – 1970. – № 1-3. – С. 110-121.
78. Мицик Ю. А. Буремний 1648 рік (Добірка неопублікованих джерел) / Ю. А. Мицик // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С. 277-318.
79. Мицик Ю.А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 110-170.
80. Мицик Ю. А. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали / Ю. А. Мицик, В.І. Цибульський. – Рівне: Перспектива, 1999. – 120 с.
81. Мицик Ю. Дещо з листування Адама Киселя / Ю. Мицик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Випуск 21. – С. 562-577.
82. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП “Дніпро”, 1996. – 262 с.
83. Мицик Ю. А. Джерела до історії України 1654-1657 рр. у фондах польських архівосховищ / Ю. А. Мицик // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 52-60.
84. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського / Ю. Мицик // Наукові записки. Історія / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – 1999. – Т. 14. – С. 93-112.
85. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Учебное пособие / Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – 84 с.
86. Мицик Ю. А. Матеріали сеймів і сеймиків Речі Посполитої як джерело до історії визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. / Ю. А. Мицик //

- Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 142-151.
87. Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво / Ю. Мицик // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 453-460.
88. Мюллер Й. Исторична дисертація про козаків... / Й. Мюллер. – Лейпціг, 1684 / Коментар Ю. Мицика і М. Кулінського // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 120-139.
89. Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг / Керівник проекту Музичук О. В.; Упор.: Сухих Л. А., Страшко В. В. Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – К., 2008. – 1011 с.
90. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року / Д. Оляничин // ЗНТШ. – Львів, 1990. – Т. 222. – С. 327-350.
91. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1848. – Т. 1. – Изд. 2. – Отд. 3 (1648-1649). – 472 с.
92. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2. – Отд. 3 (1650-1651). – 165 с.
93. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. – Отд. 3 (1652-1660). – 442 с.
94. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1. – 2-е изд. – Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. – С. 173-366.
95. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – К., 1897. – Т. 2. – 2-е изд. – Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. – С. 564-608.
96. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3. – 2-е изд. – Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. – С. 154-355.

97. Степанков В. Пилявецька битва 1648 року: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам) / В. Степанков, В. Степанков // Проблеми дидактики історії. – 2014. – Вип. 5. – С. 49-77.
98. Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям) / В. Степанков, В. Степанков // Проблеми дидактики історії. – 2015. – Вип. 6. – С. 36-69.
99. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
100. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Матеріали до українського дипломатарію. – Київ-Львів, 2004. – 1088 с.
101. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) / Я. Федорук // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 135-145.
102. Федорук Я. Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом) / Я.О. Федорук // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 113-139.
103. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Т. 21: Lauda sejmikowe. Lauda wiszeńskie 1648 – 1672 / Wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1911. – 786 s.
104. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Т. 24: Lauda sejmikowe halickie 1575 – 1695 / Wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1931. – 586 s.
105. Akta sejmikowe województwa krakowskiego / Wyd. A. Przyboś. – Wrocław, 1955. – Т. II: 1621-1660. – 816 s.
106. Archiwum domu Radziwillow (Listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy / [wyd. A. Sokoowski] // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Krakow: Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1885. – Т. 8. – 296 s.
107. Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648-1649 / Opracował Piotr Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2005. – 335 s.

108. Chrzaszcz J. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków / J. Chrzaszcz // *Prace historyczne 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. – Lwów, 1934. – S. 249-267.
109. Dąbrowski J. Instrukcja na rokowania z Kozakami w 1655 roku / J. Dąbrowski // *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV-XVIII wieku*. Red. Ryszard Skowron. – Kraków: Societas Vistulana, 2009. – S. 65-77.
110. *Dyplomaci w dawnych czasach: Relacje staropolskie z XVI-XVIII stulecia / Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski*. – Kraków, 1959. – 450 s.
111. Grabowski A. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. Diariusze, relacje, pamiętniki / A. Grabowski*. – Kraków, 1845. – T. 1. – 273 s.
112. Grabowski A. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. Diariusze, relacje, pamiętniki / A. Grabowski*. – Kraków, 1845. – T. 2. – 368 s.
113. Grabowski A. *Starożytności historyczne Polskie / A. Grabowski*. – Kraków, 1840. – T. 1. – 496 s.
114. Grabowski A. *Władysława IV króla polskiego listy i inne pisma urzędowe / A. Grabowski*. – Kraków, 1845. – 258 s.
115. Jemiołowski M. *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / M. Jemiołowski / Opracował J. Dziegielewski*. – Warszawa: DIG, 2000. – 620 s.
116. Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski*. – Poznań, 1859. – T. 1. – 369 s.
117. *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632 – 1646 / Oprac. A. Biedrzycka*. – Kraków: Societas Vistulana, 2005. – 775 s.
118. Kraushar A. *Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego pod oblężony Zamość w r. 1648 / A. Kraushar // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik V. – 1891. – Z. IV. – S. 813-824*.
119. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Warszawa, 1853. – T. 1. – 187 s.

120. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T. 2. – 213 s.
121. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – 154 s.
122. Malewska H. Listy staropolski z epoki Wazów / H. Malewska. – Warszawa, 1977. – 380 s.
123. Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – 811 s.
124. Nagielski M. Diaryusz ekspedycyjej Zborowskiej / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – 1991. – T. 1. – Z. 4. – S. 817-840.
125. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651 / Wyd. W. Czermak // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków: Akad. Umiejętności, 1907. – T. XIX. – 437 s.
126. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / Z rękopismu wydał K. W. Woycicki. – Warszawa, 1846. – T. I. – 288 s.
127. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / Z rękopismu wydał K. W. Woycicki. – Warszawa, 1846. – T. II. – 235 s.
128. Pamiętniki Maskiewiczów / Oprac., wstęp i przypisy A. Sajkowski; redakcja i słowo wstępne W. Czapliński. – Wrocław: Ossolineum, 1961. – 332 s.
129. Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. – Wrocław, 1842. – 146 s.
130. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Krakow: Akademia Umiejętności, 1880. – T. 1. – Cz. 1: 1629-1671. – 751 s.
131. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały / Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. – Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź, 1989. – T. 1: 1648-1660. – 266 s.
132. Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmanna z jego popiersiem / Wyd. A. Bielowski. – Lwów: Nakł. W. Manieckiego, 1861. – 639 s.
133. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – T. 3: 1647-1656. – 610 s.

134. Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy Ukraińskie: materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1914. – 223 s.
135. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648-1651) / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa: Viking, 1999. – 430 s.
136. Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego / J. Rudawski. – Petersburg; Mohylew, 1855. – T. 1. – 323 s.
137. Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, tatarami, moskwą, szwedami i węgry / S. Twardowski. – Calissu, 1681. – 388 s.
138. Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002. – 100 s.
139. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 4. – 521 s.
140. Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648 – 1655 // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1909. – T. 9. – Z. 2. – S. 228-358.

II. Монографії, статті, посібники, матеріали наукових конференцій

141. Антонович В. История малорусского казачества / В. Антонович. – К., 1882. – 318 с.
142. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – 2-е виданє. – Коломия: Галицька Накладня Я. Оренштайна, 1912. – 232 с.
143. Апанович Е. М. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) / Е. М. Апанович // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – К.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – С. 145-176.
144. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
145. Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин, Б. Охотский. – М.: ЗАО "Спортакадемпресс", 1999. – 368 с.
146. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский; авт. предисл.: А. И. Гуржий. – К.: Час, 1993. – 656 с. (Репринт. изд. 1903 г.).

147. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії / К. Бобятинський // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 306-349.
148. Брехуненко В. Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 49-66.
149. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – К.: [б.в.], 2005. – 368 с.
150. Брехуненко В. На шляху до Гадяча 1658 р.: козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс / В. Брехуненко // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / В. Брехуненко. – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – С. 69-88.
151. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / В. Брехуненко. – Київ: Темпора, 2014. – 503 с.
152. Бульвінський А. Г. Витоки української державної ідеї / А. Г. Бульвінський // Історико-політичні студії. – 2013. – № 1. – С. 10-19.
153. Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) / А. Г. Бульвінський // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2005. – № 1. – С. 125-138.
154. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657 – 1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А. Бульвінський. – К., 2008. – 680 с.
155. Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550 – 1648 рр. / С. Величенко // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550 – 1648 рр. (Дискусія з канадським істориком). – К., 1989. – 17 с.
156. Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини / С. Величенко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: ФріМайнд, 2001. – Випуск 5. – С. 18-41.

157. Верменич Я. В. Гадяцький трактат і його оцінки в українській історіографії XIX – початку XX ст. / Я. В. Верменич // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). – К., Черкаси, 1995. – Вип. 5. – С. 118-120.
158. Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці / Л. Винар. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж: Місіонер, 2003. – 698 с.
159. Вирський Д. С. Анонімний «Катафалк рицерський» (1650 р.) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) / Д. С. Вирський // УІЖ. – 2012. – Вип. 6. – С. 169-184.
160. Вирський Д. Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному «Катафалку рицерському» (1650) / Д. Вирський // Україна в Центрально-Східній Європі / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). – Вип. 12–13. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 401-411.
161. Вирський Д. “Дискурс” про козаків (характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 111 с.
162. Вінниченко О. [Рецензія на книгу:] Stefania Ochmann-Staniszevska, Zdzisław Staniszevski. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Wrocław, 2000. Т. I. 595 s.; Т. II. 434 s. / О. Вінниченко // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2002. – Вип. 8. – С. 211-223.
163. Гаврилук І. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648-1649 рр.) / І. Гаврилук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – № 3. – С. 14-17.
164. Газін В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина 50-х рр. XVII ст.) / В. Газін // Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий

- збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. – К., 2007. – С. 141-154.
165. Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654 – 1667 рр. / В. В. Газін // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 392-401.
166. Газін В. В. Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658-1659 рр. / В. В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. – Випуск 4. – С. 87-102.
167. Газін В. В. Станіслав Казімеж Беневській в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст. / В. В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – Випуск 3. – С. 103-110.
168. Газін В. “Українське питання” на віленських переговорах 1656 р. / В. В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Випуск 1. – С. 34-53.
169. Газін В. В. Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст. / В. В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Випуск 2. – С. 100-109.
170. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50 – 60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 года) / И. В. Галактионов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1960. – 105 с.

171. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1909. – Т. 87. – С. 5-36.
172. Голобуцький В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. / В. Голобуцький. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1962. – 369 с.
173. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
174. Голобуцький В. О. Між Замостям і Зборовом (листопад 1648 – серпень 1649 рр.) / В. О. Голобуцький // Доповіді наукової сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С. 19-38.
175. Головка О. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного час / О. Головка // Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць / [редкол.: С. А. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Випуск 3. – С. 10-22.
176. Горобець В. “Волимо царя східного”: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
177. Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 81-108.
178. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.
179. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі / В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 245-271.

180. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 1: 1626-1638. – 335 с.
181. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 2: 1638-1648. – 224 с.
182. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 3: 1648-1650. – 288 с.
183. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. 1: 1650-1654. – 872 с.
184. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX. – Ч. 2: 1654-1657. – С. 870-1631.
185. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X: 1657-1658. – 408 с.
186. Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. / А. Гурбик // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова.* – К., 2007. – С. 196-222.
187. Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) / А. Гурбик // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип 6. – С. 281-307.
188. Гурбик А. О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656 – 1657) / А. О. Гурбик // *УІЖ.* – 2008. – № 5. – С. 57-86.
189. Гурбик А. О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656 – 1657) / А. О. Гурбик // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* – К., 2000. – Вип. 7. – 69-78.
190. Гурбик А. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського* / Ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца (заст. гол. ред.), Д. Ващук (заст. гол. ред.),

- Л. Жеребцова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – Т. III. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 135-159.
191. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
192. Дашкевич Я. Переяслав 1654: дискусійні проблеми / Я. Дашкевич // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 9-10: Patria / За редакції Володимира Кравченка. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 23-31.
193. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич // Польсько-українські студії. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 23-29.
194. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К.: Радянська Україна, 1991. – 50 с.
195. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том II (Від половини XVII століття) / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
196. Заборовский Л. В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653 – 1654 гг. / Л. В. Заборовский // Освободительные движения на Балканах / Ред. Б. Флоря. – М.: Наука, 1978. – С. 46-87.
197. Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII века / Л. В. Заборовский // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 263-275.
198. Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. / Л. В. Заборовский // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 238-244.
199. Заборовский Л. В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648 – 1654 гг. / Л. В. Заборовский // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М.: Наука, 1998. – Ч. 1. – С. 190-225.

200. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе / Л. В. Заборовский. – М.: Наука, 1981. – 179 с.
201. Зашкільняк Л. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
202. Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII в.) / Д. И. Иванов // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 52-68.
203. Історія Русів / Український переклад Івана Драча. – К.: “Радянський письменник”, 1991. – 318 с.
204. Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого / Г. Карпов. – М., 1873. – 266 с.
205. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль; Львів, 1996. – 327 с.
206. Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді / Т. Кемпа // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 128-147.
207. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – СПб., 1904. – 1146 с.
208. Ковальський Н. П. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 80 с.
209. Когут З. Е. Від Гадяча до Андрусова: осмислення “Отчизни” в українській політичній культурі / З. Е. Когут // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 228-239.
210. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / З. Когут // УІЖ. – 2011. – Вип. 3. – С. 50-73.

211. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К.: КРИТИКА, 2004. – 352 с.
212. Комар В. Л. Ідеї створення антиросійського блоку народів у XVII – XVIII ст. / В. Л. Комар // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) Bildiriler. – İstanbul «Çamlıca», 2015. – S. 169-180.
213. Комар В. Ягайлонська традиція в політиці Польщі / В. Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2012. – № 20-21. – С. 214-219.
214. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV / М. Кордуба // Жерела до історії України-Руси. – 1911. – Т. 12. – С. 1-60.
215. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) / М. Кордуба // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 39-56.
216. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею / М. Кордуба // ЗНТШ. – 1908. – Т. 84. – С. 5-32.
217. Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / К. Коссаржецький // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 177-227.
218. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий: В 3 т. – Изд. 4-е, испр. и доп. / Н. И. Костомаров. – СПб., 1884. – 455 с.
219. Костомаров Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – СПб.: Тип. товарищества "Общественная польза", 1863. – Т. 2. – С. 39-200.
220. Кочубей Л.О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції / Л.О. Кочубей // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 96-107.
221. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К., 1954. – 536 с.
222. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.

223. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія / П. Кроль // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. – К., 2008. – С. 148-176.
224. Крупницький Б. Богдан Хмельницький і традиції козацької державности [Електронний ресурс] / Б. Крупницький // Орлик. – 1948. – Ч. 3. – С. 31-32. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Krupnytskyi_Borys/Bohdan_Khmelnyskyi__i_tradytsii_ukrainskoi_derzhavnosti.pdf
225. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року / П. Кулаковський // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 109-127.
226. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернівці: Сіверянська думка, 1996. – 286 с.
227. Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? / С. Леп'явко // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: "Либідь", 1993. – С. 48-55.
228. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / С. А. Леп'явко // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Том 1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 326-342.
229. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659: Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.
230. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. / І. Лисяк-Рудницький / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
231. Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимович. – К.: Типографія М.П. Фрица, 1876. – Т. 1. – 847 с.

232. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М.: В тип. Августа Семена, 1842. – Т. 1. – 387 с.
233. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський / Ю. Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.
234. Мицик Ю. А. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) / Ю. А. Мицик // *Warszawski Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica.* – Warszawa, 1997. – Z. 4-5. – С. 92-104.
235. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року / О. Оглоблин // *Український історик.* – 1965. – № 1-2. – С. 5-13.
236. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року / О. Оглоблин // *Український історик.* – 1965. – № 3-4. – С. 11-16.
237. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин. – Нью Йорк - Торонто: Організація оборони чотирьох свобод України - Ліга визволення України, 1954. – 100 с.
238. Павлищев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину / Н. И. Павлищев. – СПб., 1878. – Т. 1: 1592-1648. – 275 с.
239. Павлищев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину / Н. И. Павлищев. – СПб., 1887. – Т. 2: 1648-1668. – 406 с.
240. Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр. / А. Б. Перналь / Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2013. – 400 с.
241. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.) / М. Петровський // *Нариси з історії України.* – Вип. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 268 с.

242. Пилипенко В. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття / В. Пилипенко // Козацька спадщина. – 2005. – Вип. 2. – С. 54-59.
243. Плохій С. Гадяч 1658: творення міту / С. Плохій // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. – К., 2008. – С. 281-305.
244. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 494 с.
245. Плохій С. Националізація українського козацтва в XVII – XVIII вв. / С. Плохій // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 567-596.
246. Плохій С. Н. Папство и Украина: политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. / С. Н. Плохий – К., 1989. – 223 с.
247. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – 608 с.
248. Потульницький Г. В. Річ Посполита в контексті антиросійської політики Франції в епоху правління Людовіка XV (1715-1774) [Електронний ресурс] / Г. В. Потульницький // Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў: зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, 2014. – С. 15-19. – Режим доступу: http://elib.ukma.edu.ua/OA/Books/Gistorychnyia_shliakhi.pdf
249. Потульницький Г. В. Теоретико-методологічні аспекти проблеми легітимації ідеї козацької державності в менталітеті Французького королівства XVIII століття / Г. В. Потульницький // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2013. – Т. 27. – С. 132-141.
250. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. / Л. Прицак. – Харків: Акта, 2003. – 493 с.
251. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / О. Прицак // Український археографічний щорічник. Вип. II / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 177-192.

252. Санін Г. А. Росія, Україна і Трансильванія в системі міжнародних відносин середини XVII в. / Г. А. Санін // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI – XVIII веков. – М.: “Наука”, 2005. – С. 100-125.
253. Сас П. Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорозьке першої половини XVII ст. / П. Сас // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 12-40.
254. Сас П. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою / П. М. Сас // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: “Либідь”, 1993. – С. 62-68.
255. Сас П. М. Політична культура суспільства / П. М. Сас // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – С. 484-491.
256. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998. – 295 с.
257. Сас П. М. Політичний проект Северина Наливайка 1596 р. / П. М. Сас // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ – Черкаси, 1994. – С. 41-44.
258. Сас П. Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. / П. М. Сас // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова. – К., 2007. – С. 48-83.
259. Сас П. М. “Руська” орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля / П. М. Сас // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 38-44.
260. Сас П. “Своя земля” у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) / П. М. Сас // П’ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191-194.

261. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / В. Сергійчук. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
262. Серчик В. А. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. / В. А. Серчик // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 174-196.
263. Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів / Ф. Сисин // Україна-Польша: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: “Либідь”, 1993. – С. 18-23.
264. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утвердженні модерної української нації / Ф. Сисин // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 67-76.
265. Скочиляс І. Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії) І. Скочеляс // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 89-124.
266. Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с.
267. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
268. Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
269. Смолій В. А. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 163-207.
270. Смолій В. А. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Наукова думка, 2014. – 244 с.

271. Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення / В. Смолій // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С. 9-25.
272. Смолій В. А. Становлення козацького політичного автономізму / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – С. 228-238.
273. Смолій В. А. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 130-162.
274. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 5-19.
275. Смолій В. А. Українська національна революція крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 3-24.
276. Смолій В. А. Українська національна революція крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 3-26.
277. Смолій В. А. Українська національна революція крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 3-12.
278. Смолій В. А. Українська національна революція середини XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.
279. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 448 с.
280. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 61-72.

281. Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. 5: История России с древнейших времен / Отв. ред.: Иванов Н. А. – М.: Голос, 1995. – Т. 9-10 (1613-1657). – 748 с.
282. Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. 6: История России с древнейших времен / Отв. ред.: Иванов Н. А. – М.: Голос, 1995. – Т. 11-12 (1657-1676). – 730 с.
283. Сорочан С. Б. Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы: учебное пособие / С. Б. Сорочан. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. – 172 с.
284. Степанков В. В. Політична еліта: кілька міркувань з приводу сутності поняття / В. В. Степанков // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 47-51.
285. Степанков В. Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.) / В. Степанков // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. 1. – С. 89-96.
286. Степанков В. С. Ідея Української держави й Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.) / В. С. Степанков // *Польсько-українські студії*. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 76-87.
287. Степанков В. Між Стамбулом і Москвою: чи існувала проблема вибору протекції у 1648 – 1654 рр.? / В. Степанков // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип 4. – С. 223-236.
288. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій? / В. Степанков // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип 3. – С. 371-416.
289. Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) / В. С. Степанков // *Наукові*

- праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 5-20.
290. Степанков В. С. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) / В. С. Степанков // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 249-256.
291. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследование, памятники, документы и заметки / А. В. Стороженко. – К.: друкарня Г. Л. Фронцкевича, 1904. – 327 с.
292. Струкевич О. К. Автономія як попередження суверенітету та постсуверенна автономія (аналізуючи історію України – Гетьманщини) / О. К. Струкевич, Ю. С. Степанчук // “Гілея: науковий вісник”. – К., 2008. – Випуск 16. – С. 130-137.
293. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України – Гетьманщини: інтегральний погляд на питання / О. Струкевич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 533 с.
294. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний / Переклад з англ. Ю. Шевчука. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
295. Сухих Л. Мобілізація матеріальних ресурсів уряду Речі Посполитої проти Визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Л. Сухих // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 22-36.
296. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз / Т. Таїрова-Яковлева // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 31-49.
297. Таирова-Яковлева Т. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» / Т. Таирова-Яковлева // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, pod red. M.R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok, 2012. – С. 197-207.

298. Терлецький О. Історія Української держави / О. Терлецький. – Львів: Учітеся брати мої, 1924. – Т. 2: Козацька доба. – 290 с.
299. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. О. Федорук. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 623 с.
300. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.) / Я. Федорук. – Львів, 1993. – 70 с.
301. Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657 / Я. Федорук. – Ч. 1: 1654 р. – Львів, 1996. – 264 с.
302. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654-1656) / Я. Федорук // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: “Смолоскип”, 2003. – С. 796-861.
303. Федорук Я. О. Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. / Я. О. Федорук // УІЖ. – 2012. – Вип. 5. – С. 52-64.
304. Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) / Б. М. Флоря // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 79-104.
305. Флоря Б. Н. Отношения украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны / Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 36-51.
306. Флоря Б. Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655 – 1656 гг. / Б. Н. Флоря // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – R. CX. – Z. 2. – С. 25-49.
307. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Б. Н. Флоря / Институт славяноведения РАН. – М.: Индрик, 2010. – 656 с.

308. Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. / Б. Флоря // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции / Отв. ред. Т. Г. Яковлева. – СПб., 2004. – С. 160-174.
309. Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.) / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 86 с.
310. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Т. В. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.
311. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Т. В. Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.
312. Чухліб Т. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Т. Чухліб // УІЖ. – 2014. – Вип. 4. – С. 71-93.
313. Чухліб Т. В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої / Т. В. Чухліб // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: “Либідь”, 1993. – С. 55-62.
314. Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. / Ф. П. Шевченко // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 81-113.
315. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.
316. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття / В. Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – 560 с.
317. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. / В. О. Щербак. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.

318. Щербак В. Гадяцький трактат в контексті українського державотворення / В. Щербак // 350-lete unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – С. 35-41.
319. Щербак В. Козацтво XVI – першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення / В. Щербак // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова. – К., 2007. – С. 31-47.
320. Щербак В. Конфесійний фактор у взаємовідносинах українського козацтва з урядом Речі Посполитої до середини XVII ст. / В. Щербак // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: “Либідь”, 1993. – С. 87-96.
321. Щербак В. О. Реєстрові козаки на державній службі / В. О. Щербак // Історія українського козацтва: нариси у двох томах / Ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.). – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Т. 1. – С. 73-87.
322. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 300 с.
323. Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості / В. О. Щербак // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П’ятих Всеукраїнських історичних читань). – К., Черкаси, 1995. – Вип. 5. – С. 93-97.
324. Юга О. А. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої з “української проблеми” в першій половині 1649 року / О. А. Юга // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць / редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін. – Кам’янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 66-82.
325. Юга О. А. “Козацька” та “українська” проблеми: до питання наукової коректності використання понять щодо подій середини XVII століття / О. А. Юга // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. –

- Кам'янець-Подільський: ТОВ “Друкарня Рута”, 2015. – Т. 25: На пошану професора І. С. Винокура. – С. 463-467.
326. Юга О. А. Позиція еліти Польської Корони щодо “української проблеми” на сеймі 1650 року / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: вип. 6, у 3-х т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – С. 10-11.
327. Юга О. А. Позиція еліти Речі Посполитої щодо Зборівського договору 1649 р. та проблема його ратифікації / О. А. Юга // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць / редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С. 93-103.
328. Юга О. А. Позиція канцлера Є. Оссолінського щодо “української проблеми” на коронаційному сеймі 1649 р. / О. А. Юга // Збірник наукових праць молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 3. – С. 34-35.
329. Юга О. А. Політика “мирного” угруповання еліти Речі Посполитої у розв'язанні “козацької проблеми” (червень – серпень 1648 р.) / О. А. Юга // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 35-45.
330. Юга О. А. Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 р. через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої / О. А. Юга // Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави: зб. наук. праць за підсумками науково-практичної конференції / [редкол.: В.А. Дубінський (гол.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 17-22.
331. Юга О. А. Політика радикального угруповання еліти Речі Посполитої щодо повсталі України в 1648 році / О. А. Юга // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І. В. Рибачка. – С. 399-408.

332. Юга О. А. Політика поміркованого угруповання еліти Речі Посполитої щодо повсталі України в 1648 р. / О. А. Юга // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 19-34.
333. Юга О. А. Політична боротьба в середовищі правлячої еліти Речі Посполитої з питання реалізації Білоцерківського договору та її наслідки / О. А. Юга // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 230-238.
334. Юга О. А. Польсько-українські переговори 1649 р. в Переяславі: позиції сторін та основні результати / О. А. Юга // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 198-205.
335. Юга О. А. Пошук елітою Речі Посполитої порозуміння з козацькою Україною у 1657 р. / О. А. Юга // "Scienta nihil est quam veritatis imago". Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin / Pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. – S. 870-878.
336. Юга О. А. Проблема польсько-російських відносин в контексті національно-визвольної боротьби в Україні (кінець 1648 – початок 1649 рр.) / О. А. Юга // Вісник К-ПНУ ім. І. Огієнка. Історичні науки / редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. – С. 306-311.
337. Юга О. А. Ставлення литовської еліти до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах України в 1648 році: постановка проблеми / О. А. Юга // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – С. 126-134.

338. Юга О. А. Ставлення політичної еліти Речі Посполитої до розв'язання “української проблеми” після прийняття козацькою Україною царської протекції / О. А. Юга // Збірник наукових праць молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 4. – С. 26-27.
339. Юга О. А. “Українська проблема” періоду безкоролів'я 1648 року у сприйнятті радикального угруповання еліти Речі Посполитої / О. А. Юга // Збірник наукових праць молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 1. – С. 47-48.
340. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.
341. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
342. Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655 – 1660 / B. Baranowski // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – S. 453-466.
343. Barłowska M. Jerzy Ossoliński. Orator polskiego baroku / M. Barłowska. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. – 264 s.
344. Biedrzycka A. Złoty pokój: Kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639-1647 / A. Biedrzycka // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – Z. 127. – S. 27-38.
345. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649 / W. Biernacki. – Zabrze: Inforteditons, 2006. – 312 s.
346. Biernacki W. Żolty Wody – Korsuń 1648 / W. Biernacki. – Warszawa: Bellona, 2004. – 222 s.
347. Bobiatyński K. Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654-1655 / K. Bobiatyński // Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. – Warszawa, 2002. – S. 173-198.
348. Bobiatyński K. Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwa, 1654 – 1655 / K. Bobiatyński. – Zabrze: Inforteditons, 2004. – 286 s.

349. Bobiatyński K. W cieniu Beresteczka. Działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku / K. Bobiatyński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – 2013. – R. XIV (LXV). – Nr. 3. – S. 7-30.
350. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / M. Bobrzyński. – Warszawa, 1927. – Wyd. 4. – T. 2. – 332 s.
351. Bogucka M. Historia Polski do 1864 roku / M. Bogucka. – Wrocław - Warszawa - Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. – 377 s.
352. Borowiak A. Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648) / A. Borowiak // *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego*. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 25-44.
353. Brekhunenکو W. Szwecja w polinicznych koncepcjach Bohdana Chmielnickiego / W. Brekhunenکو // *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodow ze Szwecją w XVII wieku*. / Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 303-309.
354. Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później / T. Chynczewska-Hennel // *Kwartalnik Historyczny*. – 2002. – R. CIX. – Nr. 3. – S. 135-146.
355. Chynczewska-Hennel T. Od Unii Brzeskiej do Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? / T. Chynczewska-Hennel // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1997. – № 4-5. – S. 105-117.
356. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1985. – 187 s.
357. Ciesielski T. Kampania żwanięcka 1653 r. / T. Ciesielski // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – Białystok, 2004. – T. 41. – S. 27-60.
358. Ciesielski T. Od Batołu do Żwańca: Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653 / T. Ciesielski. – Zabrze: Inforteditions, 2007. – 334 s.
359. Ciesielski T. Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejow Rzeczypospolitej w latach 1652-1653 / T. Ciesielski. – Toruń, 2004. – 308 s.

360. Czaplinski W. Dwa sejmy w roku 1652. Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku / W. Czaplinski. – Wrocław: Ossolineum, 1955. – 185 s.
361. Czaplinski W. Próby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego / W. Czaplinski // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. – Warszawa, 1957. – T. 1. – S. 303-329.
362. Czaplinski W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej / W. Czaplinski // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. – Warszawa, 1957. – T. 1. – S. 137-196.
363. Czaplinski W. Władysław IV i jego czasy / W. Czaplinski. – Warszawa, 1976. – 403 s.
364. Czermak W. Jan Kazimierz. Próba charakterystyki / W. Czermak // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik III. – 1889. – Z. I. – S. 1-27.
365. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV / W. Czermak. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1895. – 403 s.
366. Częścik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku / Ł. Częścik. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978. – 169 s.
367. Dąbrowski J. S. Dlaczego ratyfikowano ugodę zborowską 1649 roku? / J. S. Dąbrowski // Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Prof. K. Przybosiowi. – Kraków, 2010. – S. 87-120.
368. Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Szwecją w przededniu potopu / J. S. Dąbrowski // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku / Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 81-104.
369. Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku / J. Dąbrowski // Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej, J. Wijaczki. – Kielce, 1996. – S. 91-108.
370. Dąbrowski J. S. Po ugodzie białocerkiewskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku / J. S. Dąbrowski // Poprzez Stulecia. Księga

- pamiątkowa, ofiarowana prof. Antoniemu Podrazie w 80-tą rocznicę jego urodzin / Pod red. D. Czerskiej. – Krakow, 2000. – S. 75-84.
371. Dąbrowski J. Proby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648 – 1672 przez polskie elity polityczne / J. S. Dąbrowski // Соціум: Альманах соціальної історії / Голов. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 7. – С. 143-160.
372. Dąbrowski J. S. Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku / J. S. Dąbrowski // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CVI. – 1999. – № 3. – S. 35-51.
373. Dąbrowski J. S. Przed “potopem”. Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 / J. S. Dąbrowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. – Z. 130. – S. 87-102.
374. Dąbrowski J. S. Senat Koronny: stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza / J. S. Dąbrowski. – Kraków: Historia Iagellonica, 2000. – 285 s.
375. Długolecki W. Batoń 1652 / W. Długolecki. – Warszawa: Bellona, 1995. – 204 s.
376. Domagała M. Biała Cerkiew 23-25 IX 1651 / M. Domagała. – Zabrze, 2007. – 92 s.
377. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku / M. Drozdowski. – Warszawa: DiG, 2008. – 278 s.
378. Drozdowski M. R. Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / M. R. Drozdowski. – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 133-153.
379. Dziegielewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV / J. Dziegielewski. – Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 1992. – 195 s.
380. Dziegielewski J. Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej / J. Dziegielewski // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 125-132.

381. Floria B. Plany wojny tureckiej Władysława IV a Rosja (1644 – 1646) / B. Floria // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1992. – T. XXXVI. – S. 133-145.
382. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI –XVII wieku / M. Franz. – Toruń : Adam Marszałek, 2006. – 476 s.
383. Franz M. Rokowania pokojowe Rzeczypospolitej z Kozaczyzną do roku 1658 / M. Franz // *Historia Militaris*. – Poznań, 1992. – T. 1. – S. 66-80.
384. Franz M. Unia Hadziacka – idea i marzenia // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / M. Franz. – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 156-167.
385. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej. Geneza i charakter / M. Franz. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.
386. Gil A. Polityka religijna starosty lubomelskiego Iwana Wyhowskiego. Przyczynek do dziejów praktycznej realizacji postanowień unii hadziackiej / A. Gil // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 273-289.
387. Gierowski J.A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648-1763) / J.A. Gierowski // *Wielka Historia Polski*. – Kraków, 2001. – T. V. – 413 s.
388. Kaczmarczyk J. Dlaczego idea hadziacka skazana była na klęskę / J. Kaczmarczyk // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 53-68.
389. Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // *Warszawski Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica*. – Warszawa, 1994. – Z. 2. – S. 21-35.
390. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość / J. Kaczmarczyk. – Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. – 182 s.
391. Kaczmarczyk J. Ugoda w Perejasławiu – konieczność czy wybór? / J. Kaczmarczyk // *Małopolskie Studia Historyczne*. – 1982. – R. 25. – S. 413-435.
392. Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji / A. Kersten. – Warszawa: PIW, 1988. – 685 s.
393. Kersten A. Stefan Czarniecki 1599–1665 / A. Kersten. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963. – 582 s.

394. Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski / W. Kłaczewski. – Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 2002. – 297 s.
395. Kołodziejczyk D. Jak Kozacy państwo budowali, a Lachy historię im pisali / D. Kołodziejczyk // Przegląd Historyczny. – 2007. – T. XCVIII. – Z. 4. – S. 575-586.
396. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej / W. Konopczyński. – Warszawa, 1936. – T. II. 1648 – 1795. – 460 s.
397. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego: 1629 – 1674 / T. Korzon. – Kraków, 1898. – T. I. – 585 s.
398. Kossarzecki K. Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresi załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku / K. Kossarzecki // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 277-301.
399. Kroll P. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej w 1658 roku / P. Kroll // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolską i Ukrainą. Pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok, 2012. – S. 263-290.
400. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 452 s.
401. Kroll P. Polsko-kozacka współpraca wojskowa w latach 1658-1659. Militarne aspekty unii hadziackiej / P. Kroll // Studia historyczno-wojskowe. Pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, M. Nagielskiego. – Zabrze: Inforteditions, 2008. – S. 145-161.
402. Kroll P. Rzeczpospolita wobec kozaczyzny w XVI – XVII wieku / P. Kroll // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – S. 26-32.

403. Kroll P. Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654 – 1658 / P. Kroll // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2010. – С. 67-99.
404. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala. – Lwów, 1924. – 496 s.
405. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 / L. Kubala. – Lwów, 1917. – 439 s.
406. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657 – 1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922. – 655 s.
407. Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 / L. Kubala // Szkice historyczne. – Kraków, 1910. – Ser. 3. – 443 s.
408. Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656 / L. Kubala // Szkice historyczne. – Lwów, 1913. – Ser. 4. – 496 s.
409. Kubala L. Wyprawa żwaniicka / L. Kubala // Szkice historyczne. – Kraków, 1896. – Ser. 2. – 316 s.
410. Latacz E. Ugoda zborowska a plany wojny tureckiej Jana Kazimierza / E. Latacz // Historia. – B. r. wyd. – № 3. – R. III. – S. 3-9.
411. Leszczyński J. Projekty reformy państwa polskiego na sejmie koronacyjnym Jana Kazimierza w 1649 r. / J. Leszczyński // O naprawę Rzeczypospolitej XVII – XVIII w. – Warszawa, 1965. – S. 89-97.
412. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego / W. Lipiński. – Kijów/Kraków, 1912. – 375 s.
413. Litwin H. Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita – Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych / H. Litwin // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chyczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 84-110.
414. Majewski W. Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r. / W. Majewski // Przekład Historyczny. – Warszawa, 1973. – T. LXIV. – Z. 2. – S. 267-282.

415. Majewski W. Poddawanie się szwedom w Koronie w 1655 roku / W. Majewski // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 105-119.
416. Majewski W. Powstanie Chmielnickiego (1648-1653) / W. Majewski // Od Zolkiewskiego i Kosinskiego do Pilsudskiego i Petlury. Z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVI do XX wieku. – Warzawa, 2000. – S. 56-68.
417. Makowski M. P. Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648 – 1654. Praca pisana pod kierowaniem prof. Zbigniewa Wójcika / M. P. Makowski. – Warszawa, 1978.
418. Makowski M. P. Wizerunek przeciwnika kształtowany w publicystyce polskiej czasów wojen kozackich 1648 – 1654 / M. P. Makowski // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI – XVIII w. – Warszawa, 1993. – S. 111-117.
419. Matwijow M. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655. Proba interpretacji / M. Matwijow / Z dziejow i tradycji Srebrnego Wieku. Studia i materiały pod red. J. Pietrzaka // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wrocław, 1990. – № 1108. – Historia LXXV. – S. 33-42.
420. Matwijów M. Próby mediacji hetmana litewskiego J. Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653-1655 / M. Matwijow // Wroclawskie studia wschodnie. – 2001. – № 5. – S. 10-32.
421. Milewski D. Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki wobec powstania kozackiego w 1650 r. / D. Milewski // Studia historyczno-wojskowe. Pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, M. Nagielskiego. – Zabrze: Inforteditions, 2008. – S. 113-128.
422. Mironowicz A. Kwestia prawosławia w ustaleniach hadziackich i konstytucji zatwierdzającej / A. Mironowicz // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 203-222.
423. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza / A. Mironowicz. – Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1996. – 323 s.

424. Nagielski M. Batalia pod Zborowem 1649 r. Jana Kazimierza Wazy – Mity a rzeczywistość! / M. Nagielski // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2010. – С. 39-66.
425. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – 1999. – T. 5. – Z. 3. – S. 413-434.
426. Nagielski M. Koncepcje prowadzenia działań przeciwko szwedom w dobie potopu w latach 1655 – 1660 / M. Nagielski // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. / Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 165-181.
427. Nagielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632 – 1648) / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – 1991. – T.1. – Z. 4. – S. 791-816.
428. Nagielski M. Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649 – 1652 / M. Nagielski // Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne. Red. Krzysztof Stępnik. – Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – S. 305-316.
429. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. / S. Ochmann. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985. – 270 s.
430. Ochmann-Staniszevska S. Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimierza Wazy / S. Ochmann-Staniszevska // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 45-52.
431. Ochmann-Staniszevska S. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo, doktryna, praktyka / S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – T. I. – 595 s.
432. Ochmann-Staniszevska S. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo, doktryna, praktyka / S. Ochmann-Staniszevska,

- Z. Staniszewski. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – T. II. – 435 s.
433. Olszewski H. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652 – 1763. Prawo – praktyka – teoria – programy / H. Olszewski. – Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu A. Mickiewicza, 1966. – 461 s.
434. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652 / E. Opaliński. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. – 335 s.
435. Pernal A. B. Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659 / A. B. Pernal. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. – 392 s.
436. Plebanski J. K. Jan Kazimierz Waza. Maria Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne / J. K. Plebanski. – Warszawa, 1862. – 346 s.
437. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV – XVIII w. / L. Podhorodecki. – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – 358 s.
438. Podhorodecki L. Stefan Czarniecki / L. Podhorodecki. – Warszawa: Bellona, 2009. – 224 s.
439. Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w powieści "Ogniem i mieczem" a jego rzeczywista rola w walce z powstaniem Chmielnickiego / A. Rachuba // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 147-154.
440. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1906. – T. 1. – 395 s.
441. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1909. – T. 2. – 487 s.
442. Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej / F. Rawita-Gawroński. – Lwów: G. Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.
443. Romański R. Beresteczko 1651 / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 1994. – 212 s.

444. Romański R. Kozaczyzna / R. Romański. – Warszawa, 1999. – 213 s.
445. Romański R. Wojny kozackie / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 2012. – 248 s.
446. Sajkowski A. Krzysztof Opaliński wojewoda poznański / A. Sajkowski. – Poznań, 1960. – 260 s.
447. Sándor G. Одна дипломатическая иллюзия: судьба союза Трансильванского княжества и Запорожского Войска (1657–1658 гг.) / G. Sándor // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 507-530.
448. Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / W. A. Serczyk. – Kraków: Avalon, 2008. – 367 s.
449. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651 / W. A. Serczyk. – Warszawa: Avalon, 1998. – 385 s.
450. Serczyk W. A. Ukraina w latach 1569 – 1795 / W. A. Serczyk // Ukraina – teraźniejszość i przeszłość / Red. M. Karaś i A. Podraza. – Kraków, 1970. – S. 253-277.
451. Serczyk W. W poszukiwaniu pokoju. Ostatnia misja Jakuba Śmiarowskiego / W. Serczyk // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S. 269-278.
452. Sereyka J. Nieudana próba włączenia w 1650 r. Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego / J. Sereyka // Między Wschodem a Zachodem Rzeczpospolita XVI – XVIII w. – Warszawa, 1993. – S. 125-132.
453. Stangreciuk M. Traktat w Radnot (6 grudnia 1656) jako pierwsza próba rozbioru ziem Rzeczypospolitej: przyczyny, realizacja / M. Stangreciuk // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku / Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 215-224.
454. Staniszewski Z. Wyprawa senatora na sejm / Z. Staniszewski // Czasopismo Prawno-Historyczne. – R. 52. – 2000. – № 1/2. – S. 315-321.
455. Stefan Czarniecki. Zolnierz – Obywatel – Polityk / Pod red. W. Kowalskiego. – Kielce, 1999. – 316 s.

456. Stradomski J. Postanowienia hadziackie w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej XVI-XVII wieku / J. Stradomski // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 351-367.
457. Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653 / F. E. Sysyn. – Harvard: Harvard University Press, 1986. – 321 pp.
458. Sysyn F. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII w. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego / F. Sysyn // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1992. – T. XXVII. – S. 67-92.
459. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646–1648 / K. Szajnocha. – Lwów, 1869. – T. II. – 396 s.
460. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań / J. Szujski. – Lwów, 1864. – T. 3: Królowie wolno obrani. – Cz. 1: R. 1572 – 1668. – 497 s.
461. Szujski J. Historia Polska / J. Szujski. – Kraków, 1889. – T. IX. – 289 s.
462. Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku / M. Szwaba // Studia wschodnie. – Wrocław, 1993. – S. 33-37.
463. Tairova-Iakovleva T. G. Представления о границах Украинского Гетманства у казацкой старшины середины XVII века / T. G. Tairova-Iakovleva // Canadian-American Slavic Studies. – Volume 49. – 2015. – Issue 2-3. – PP. 294-304.
464. Tazbir J. Ugoda Hadziacka jako utopia szlachecka / J. Tazbir // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 23-34.
465. Teodorczyk J. Dramat jazdy polskiej. Przyczyny porażek wojsk koronnych w walkach z Kozakami zaporoskimi w latach 1648-1652 / J. Teodorczyk // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 121-136.
466. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651) / W. Tomkiewicz. – Warszawa: nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933. – 406 s.

467. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska / W. Tomkiewicz. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1939. – 95 s.
468. Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655-1660) / A. Walewskij. – Kraków, 1870. – T. 1. – 471 s.
469. Wasilewski T. Działalność polityczna i wojskowa Jeremiego Wiśniowieckiego / T. Wasilewski // Epoka "Ogniem i mieczem" we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 69-84.
470. Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie / T. Wasilewski. – Katowice, 1984. – 295 s.
471. Wasilewski T. Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy / T. Wasilewski // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1973. – T. 18. – S. 125-147.
472. Wiśniewski J. Książę Jarema / J. Wiśniewski. – Katowice, 1984. – 300 s.
473. Wimmer J. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655-1660 / J. Wimmer // Wojna polsko-szwedzka 1655-1660. – Warszawa, 1973. – S. 37-52.
474. Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648-1655 / H. Wisner // Rocznik Białostocki. – 1976. – T. XIII. – S. 53-109.
475. Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612-1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski / H. Wisner. – Warszawa, 2000. – 270 s.
476. Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza / H. Wisner // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 182-196.
477. Wisner H. Rok 1655 w Litwie: petraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa / H. Wisner // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1981. – R. XXVI. – S. 83-103.

478. Wiszowata-Walczak K. Nuncjusz jednej misji. Piotr Vidoni – nuncjusz w Rzeczypospolitej 1652-1660 / K. Wiszowata-Walczak // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 2008. – S. 305-326.
479. Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego 1654-1666 / Z. Wójcik // O naprawy Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1965. – S. 139-150.
480. Wójcik Z. Dyplomacja Polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) / Z. Wójcik // Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – T. 2 (1572 – 1795). – S. 163-170.
481. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1968. – 238 s.
482. Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu / Z. Wójcik // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – Rocznik LXI. – Nr. 3. – S. 76-109.
483. Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza / Z. Wójcik. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. – 274 s.
484. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655 – 1660 / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 343-377.
485. Wójcik Z. Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich / Z. Wójcik // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – T. I. – Z. 3. – S. 557-593.
486. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce / Z. Wójcik. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 78 s.
487. Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648-1696 / J. W. Wołoszyn. – Warszawa: "Semper", 2003. – 329 s.